

LOKÁLIS KONFLIKTUSOK

BIRTOKOSOK ÉS BÉRLŐK A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS UTÁN

Az a kép, amely a különböző összeírások alapján kirajzolódott a birtokviszonyokról, több időmetszet összehasonlításán alapult, s a jogilag rögzült állapotokat tükrözi. A struktúra jogi megállapodottsága azonban elfedni látszik azokat a konfliktusokat, amelyek során ezek a viszonylatok létrejöttek, formálódtak és állandóan újraalakulnak. Az egyik legfőbb konfliktusforrás a 19. század közepén az úrbéri és birtokperekből származott.¹ A feudalizmus amúgy is perlekedő társadalom volt, a nemesek szinte mindenért perre mentek és hosszasan, sokszor évszázadokon át viszálykodtak a jogi fórumokon. Rokonok és családtagok éppúgy, mint szomszédok és idegenek. Miért lett volna másmilyen a jobbágyrendszer felszámolása? Ezúttal még a volt jobbágyok is becsatornázódhattak a perfolyamba.

Kállay kontra Kállay

A középkori jog calumniának, azaz konok perlekedésnek, patvarkodásnak nevezte „az állítólagos igények rosszhiszemű érvényesítését”, az alaptalan vádemelést vagy az alaptalan kifogásokkal való időhúzást, s súlyosan szankcionálta. Werbőczinél a patvarkodás már konkrétan azt jelentette, hogy ha valaki egy ügyben pert „különböző úton-módon indít” vagy „kétféle szín alatt támaszt”.² A forradalom és a neoabszolutizmus jogrendszerének sűrű váltakozásai közepette különösen gyakran előfordulhatott, hogy már megadott felmentvény után a jogutódot ismét perbe fogták (például zálogjog esetén), vagy hogy „egyazon dolgot kétféle jogcímen” (például ugyanazon birtokot zálog címén és örökös jogon) kerestek. Ami magunk között szólva bőven kimerítette a patvarkodás fogalmát, csakhogy ekkoriban már nem járt érte szigorú büntetés.

Hogy az egymást váltogató átalakulások jogi anomáliái miként érintették a birtokosokat, arra a Tiszeszláron birtokos földesurak közül a nagykállói Kállay-család belső konfliktusai kitűnő illusztrációul szolgálnak. Még akkor is, ha tudjuk: a téma kimeríthetetlen. A Kállay nemzeti vagyon egy része magánbirtok volt, nagyobbik hányada viszont közös kezelésben állt. A közösen használt javak jövedelméből a családtagok meglehetősen bonyolult kulcs

¹ A törvényszék eljárásáról Tóth Lőrinc, 1857. 233-350. Az iratokról: Sándor Pál, 1973.

² Jogi Lexikon II. 1899. 493.; V. 1904. 832.

szerint részesedtek. Az osztozkodási kulcs birtokról birtokra változott.³ Ha máskor nem, hát a birtokarány-kimutatáskor érthetővé válik a nemesi családfák, a leszármazási tábla, az egyes ágak és rokonsági fokok nyilvántartásának fontossága. Annál is inkább, mert a kulcs arányai – mint láttuk – a leszármazás alapján számon tartott ősi birtoknál, illetve a szerzett javaknál másképpen álltak.

A közösben való osztozkodással eleve el volt hintve a viszály magva. Ha nem érkezett meg időben a közösből való járandóság Szt. György napján vagy Szt. Mihálykor, Kállay Istvánnő ügyvédjéhez írott levelében máris perrel fenyegetőzött, ami nem csoda, hiszen állandó volt a pénzzavar. „Ugyan tetszenék é Rudinak [Kállay Rudolf, a családi közös javak igazgatója ekkor], ha egy harmadik úgy sáfárkodnék az ő vagyonával, mint ő az enyémmel? De nekem nincs kedvem ezt túrni, és nem is fogom; és ezennel kinyilatkoztatom, hogy ha a még hiányzó pénzem, a pontos közköltési számadások hitelesített másolatival együtt, néhány nap múlva kezemnél nincsen, én minden kimélet nélkül, még pedig tüstént, bírói úton keresem a magamét. Ha ő ezt nem restelli, ám lássa.”⁴ A Kállay család közös elszámolási rendje azonban csak nem akart megjavulni, s már csak abban reménykedhetett az özvegy, hogy az osztályos per sikerével ezek a gondok megszűnnek. „Bizony már nagyon megúntam, ezen csak nem erőszakos kicsikarás módját a magaménak, mi egyébként az osztály végrehajtásával

³ Az osztozkodás bonyolultságának illusztrálására talán elegendő bemutatni az egyik ágnak nevet adó birtok, Oros arányait. 1853 júniusában ugyanis a megyetörvényszéki bíró közbejöttével családi ülés próbálta „felfedezni a jelenlegi birtoklást” Kaszaperegen, Mezőtúron, Tiszavarsányban, Farkasaszon, Turán és Oroson. A jegyzőkönyv Orosra vonatkozólag ezt rögzítette: „Oroson kétféle közös létezik:

a. A Bay-Jármly rész és a Várréti puszt. Ezeket az orosi ág következőleg birtokolja:

Ubul bír nagybátyja idősb Gábor után 1/48-ad részt, továbbá Zsigmond részül hasonló 1/48-ad részt. Ezeket kívül bírja ifj. Gábor maradéki, Gyula, Imre és Ignácnak nagyatyjok, említett idősb Gábor utáni öszves 1/96-od, továbbá Zsigmond utáni részöket hasonló 1/96-od részt; - továbbá a napkori ág birtokából Miklósnak 1/16-od, Tamásnak 1/32-ed, és Rudolfnak a Turaiért elcserélt hasonló 1/32-ed részöket.

Enoch bír nagyatyja idősb Gábor után 1/96-od részt, továbbá Zsigmond részül szinte 1/96-od részt. Ezen kívül követeli a napkori ág birtokából Kálmánnak nem közösbeli illetőségét, azonban Rudolfnak, mint a néhai Imre massája gondnokának nyilatkozata szerint a követelt részirtok Kálmán használata alatt áll.

Tivadar bír idősb Gábor résziből 1/96-od részt, Zsigmond részt pedig hasonlóan 1/96-od részt.

István özvegye 1/16-od részt.

Péter tömege 1/16-od részt.

Végre néhai Ignác illetőségét bírja Gróf Dessewffy Kálmán.

A napkori ág bírja ezen közöst a farkasaszoí kulcs szerint, ide nem értve az ott említett szerzeményeket.

Szerzeményi birtoka ezen az ágon csupán Rudolfnak van, ki a Jármly részen kívül Menyhértnek 1/80-ad rész illetőségét bírja.

b. A Csákányi-Szalay s több részeket bírja a Család a farkasaszoí kulcs szerint; azonban a következő szerzemények fordulnak elő:

Ubul bírja saját illetőségén kívül ifjabb Gábor maradéki összes 1/18-ad rész illetőségök felét – 1/36-od részt, - továbbá Miklósnak 1/16-od, Tamásnak 1/32-ed, s Rudolfnak a Turaiért elcserélt hasonló 1/32-ed rész illetőségét. Enoch és Tivadar saját illetőségökön kívül bírják a fentemlélt ifjabb Gábor örökösei illetőségöknek másik felét – 1/36-od részt.

Végre Menyhértnek 1/80-ad rész illetőségét Rudolf bírja.” MOL P 343 39. cs. 7. t. 151-152. 1853. jún. 18, s folytatva 21.-i családi gyűlés jegyzőkönyve. Jegyzette Vidliczay József felperes ügyvéd az osztályperben. A napkori ág emlegetett farkasaszoí kulcsa uo.

⁴ SZSZBML XIV. 25. 2. d. Kállay Istvánné – Ferenczy Lajoshoz, Pest, 1855 Nyárelő [június] 12.

majd csak megszűnik, de annál nagyobb zavarban vagyok még most, azért ismételve kérem édes Ferenczy, haladék nélkül küldje pénzeimet.”⁵

Az elszámolás nehézsége láthatóan újabb érveket is felszínre hozott az osztály véghezvitele mellett. Az osztályper során Leopold, László, Rudolf, Bertalan, Gusztáv és Péter voltak azok, akik egyértelműen ellenezték az osztályt, közülük Leopold és László arra hivatkozott, hogy „az osztatlan állapot eddig is a család dízére és javára fenállott, tehát az eddigi usus ezt követeli”. Az osztozkodás szószólói a konzervatív érveléssel szemben azt hozták fel, hogy „a nemzetség javát leginkább az mozdítja elő, ha a nemzetség minden egyes tagja olyan helyzetben van, miszerint minden vagyonát lehető legjövödelmezőbb állapotba teheti”. Az individuális érveléshez a kor szellemének megfelelően racionális gazdasági argumentum is társult, miszerint „mindenki tudja, miként a birtok kisebb részletekre osztva több hasznot hajt, mintha oly nagy tömegekben kezeltek, minő a kérdés alatti közös javak.”⁶

A történész öröme az örömben: a fent említett Ferenczy Lajos nagykállói ügyvédet 1865 novemberében szélütés érte, s az általa vitt ügyek lajstromba vételével irataiból külön fond keletkezett, amely ma a nyíregyházi levéltárban található.⁷ Az ebben található levelezés egy része Kállay István bizalmasától, Gyene Károly szatmári ügyvédtől származik, akinek státusát és Ferenczyhez való viszonyát, az esetleges bizalmatlanságot eloszlatandó maga Kállayné világította meg: „Boldogult férjem még utolsó betegségében is azt hagyta meg nekem, hogy halála esetében Gyenét kérjem meg törvényes ügyeim vezetésire, ki legjobban ismeri zavaros bajainkat, és számtalan példáját adta már rendíthetetlen jó indulatának. Jó férjem elhunyt óta Gyene ügyeimet nemcsak mint ügyvéd, hanem mondhatom mint a leghűbb barát, sokszor saját önfeláldozásával kezeli; illy ember természetesen az én korlátlan bizalmamat bírja; és midőn az új szervezés következtében ujólag megnyílt a perelhetési pálya, én kértem meg őt, hogy bár kit is bíz meg peres ügyeim vezetésivel, minden esetre olly feltét alatt tegye azt, hogy azon egyed mindeneket vele közölve, egyetértőleg működjenek. Akkor én még nem tudtam, hogy ki fogja pereimet vezetni, mert az ügyvédválasztást is egészen Gyenére bíztam; és minthogy ő erre kegyedet kérte fel, épen ez által adta ön iránti bizalma és méltánylásának legvilágosabb jelit. Hogy ezen tényleg bebizonyított bizalma daczára ő még is, mint egy előleges körülményes közléseket kíván, ezt édes Ferenczy rossz néven nem veheti, mert erre ő

⁵ SZSZBML XIV. 25. 1. d. Kállay Istvánné – Ferenczy Lajoshoz, Pest, 1856 Őszhó [október] 13.

⁶ MOL P 343 38. cs. 4. t. 403; 405. Felperesi beadvány az osztály megítélése mellett (n. d.)

⁷ SZSZBML XIV. 25. Ferenczy Lajos nagykállói ügyvéd iratai, 1850-1865. 2-3. d.

magát a nekem adott szava által érzi kötelezetnek, oly időben adott szava által, mikor még azt sem tudtuk hogy Szabolcsban é, vagy tudj Isten hol fognak perünk [sic!] folytathatni.”⁸

Hogy a megnövekedett perlekedési kedv mennyiben volt a jobbágyfelszabadítás utáni viszonyok, változások velejárója, vagy éppen az új és alig átlátható körülmények által elbizonytalanított emberek csak kellő hozzáértés híján igyekeztek ügyeiket bírósággal megítéltetni, azt nem könnyű megmondani.⁹ Gyene Károly, özvegy Kállay Istvánné bizalmasa például úgy látta: „Tudom én azt, hogy a perlekedés a mai időbe, bár az eljárási törvény nagyon jó és rövid is, - még is nehezen megyen, azt pedig onnan tudom, mert itt mindennap látom, ’s tapasztalom; de azt is tudom, hogy ha a’ Felek igyekeznek, s a Bírót sürgetik, ha mindjárt nehezen is, még is tsak hamaráb célhoz jutnak, mint azok, kik tsak várják a jó szerencsét.”¹⁰ Kállaynéra a tétlen várakozás aligha lehetett jellemző. Ő maga is tudatában volt perlekedő természetének. Gyene ugyanis neki is beszámolt a perek állásáról, s arról panaszkodott, „hogy a bíróságok most mindenfelül túlhalmozva lévén a sok perekkel, a mieink sem mehetnek olly gyorsan, mint egyébiránt a perrendtartás szerint kellene; erre nézve kérem édes Ferenczy, hogy erélyessége által igyekezzék a bajon segíteni, ne szűnjék meg, a lehetőségig sürgetni ügyeink előmenetelét, mert megvallom, hogy én igen nyughatatlan természetű vagyok”.¹¹

A levélben említett ügy érdemben még az 1848 előtti időkre ment vissza. Nem sokkal halála előtt, 1844. szeptember 9-én Kállay István két pert indított Kállay Péterné Majthényi Lucia, valamint nevezett fia, Kállay Péter és érdektársai ellen a tiszántúli kerületi tábla előtt. A korabeli jogban a két ügyet zálogváltó- és osztályos örökösödési pernek nevezték, bár az idő folyamán hol a zálogváltó, hol az osztályos jelleg került előtérbe. Az első perben Kállay István nagyapjának, Kállay Józsefnek két fivére közül Mihály 1793-ban, a grófi címre emelt János pedig 1810-ben mag nélkül halt el. István az oldalági örökösödségről szóló Werbőczy-féle törvények alapján kérte a magvaszakadt rokonok javaiból részét kiadatni. A másik perben Kállay József négy fia közül Zsigmond 1809-ben fiú utód nélkül hunyt el, s Antal fia, István az ő javain való osztozkodásért idézte perbe apja testvéreinek leszármazottait, id. Péter

⁸ uo. 2. d. Kállay Istvánné Ferenczy Lajoshoz. 1854. Nyár hó [július] 18.

⁹ Nagy Sándor ügyvéd, aki a család Heves és Külső-Szolnokbeli ügyeit vitte, 1837-1849 között 240, 1852-1859 között viszont 338 levél után számított fel postaköltséget. Közben azonban a törvényszék Egerből Kecskemétre, majd Szolnokra, onnan megint Egerbe, majd megint Szolnokra költözködött. MOL P 343 37. cs. 1. t. Nagy Sándor – a Kállay családhoz, Eger, 1864. márc. 7.

¹⁰ SZSZBML XIV. 25. 2. d. Gyene Károly – Ferenczy Lajosnak, Szathmár: Ápr. 22. 1854.

¹¹ SZSZBML XIV. 25. 2. d. Kállay Istvánné – Ferenczy Lajoshoz, Pest, 1854 Nyárelő [június] 8.

özvegyét, Majthényi Luciát, annak fiát, Pétert, unokáit, Gusztávot és Ákost, valamint Antal másik fivérének, Gábornak az örököseit.¹²

Kállay István 1845-ös halála, illetve az 1848: XV. tc., a beállt törvényszünet, majd az ösiségi nyílt parancs kibocsátása után, 1854. március 1-jén özv. Kállay Istvánné Blaskovits Amália gyermekei és saját nevében „folytatólagos keresetlevelet” nyújtott be a Nagykállói Megyetörvényszékhez. Ebben a Kállay Mihállyal kapcsolatos követelést ejtve az idősebb Kállay Péter által zálogba vett javak kiváltását s egyáltalán a zálogcímet tolt a per előterébe. A perkövetelés „billegtetésére” tulajdonképpen a kereset fenntarthatósága miatt volt szükség, ugyanakkor ezzel további bizonytalanságok kerültek a megítélésbe is.

S úgy látszik, maga az eljárás sem lehetett olyan egyszerű, hiszen a reformok közben bevezetett szervezeti változtatások csak fokozták a zavart. A per folytatása iránti folyamodvány például kétszer is megjárta 1854-ben Bécset. Másodszor azért dobták vissza, mert nem ott, hanem „odalent” kellett volna beadni „a bírói küldés iránti kérelmet”. Kállayné méltán panaszkodott: „Valóban nem csudálhatni, ha e sok szokatlan újításokban nem egyhamar tudja magát a magyar ember orientálni, kérem azért édes Ferenczy minden e tárgyra vonatkozó rendeletek össze combinálása után, a szükséges lépéseket ismét azonnal megtenni, mert tudja, mennyit veszítünk ennyi időhalasztás által.”¹³ Mire azonban az akták 1854 őszére visszakerültek az alsóbb bíróságokhoz, a szabolcsi törvényszéket feloszlatták, s lehetett a dolgot újra kezdeni Debrecenben.¹⁴ Ráadásul a perek folytathatósága is kérdéses volt. Végül a főtörvényszék megváltoztatva a debreceni megyei törvényszék által eredetileg 1855. december 31-én kelt határozatot, 1856. június 10-én kimondta a zálogváltó és osztályos per folytathatóságát, s ezt az alperesek felülvizsgálati folyamódása ellenére 1857. január 12-e után is érvényben tartotta.¹⁵ Ennek alapján adta be a felperes 1858. január 25-én harmadik alakban két „bővítettnek címzett” keresetét, amelyeket utóbb még „pótló észrevételekkel” egészített ki.

A perek az 1852-es osztrák perrendtartás szerint folytak, ám közben előbb a visszaállított Szabolcs megyei törvényszék, majd a visszaállított tiszántúli kerületi tábla lett illetékes az ügyben. Az alperesek mindenekelőtt azt vitatták, hogy „zálogváltó perekben, azért mivel egyszersmind a zálogos javaknak az örökösödési rend szerinti felosztása kéretik”, miként

¹² MOL P 343 38. cs. 4. t. 304. Értesítés özvegy Kállay Istvánné született Blaskovits Amáliának mint néhai férjétől született gyermekei gyám- és gondviselő anyjának, néhai idősb Kállay Péter és Kállay Gábor örökösei ellen a t. tiszántúli kerületi Tábla előtt lefolyt két rendbeli osztályos – örökösödési – zálog váltó pereiben. Kállay Péter, Gusztáv és Ákos, Debrecen, 1864.

¹³ SZSZBML XIV. 25. 2. d. Kállay Istvánné – Ferenczy Lajoshoz, Pest, 1854 Nyár hó [július] 25.

¹⁴ SZSZBML XIV. 25. 2. d. Kállay Istvánné – Ferenczy Lajoshoz, Pest, 1854 Őszhó [október] 9.

¹⁵ MOL P 343 37. cs. 4. t. 65. A perek folytathatósága iránt hozott legfőbb törvényszéki határozat. Nagyvárad, 1857. jan. 12.

fordulhat elő, hogy „a zálogos birtokos a csupán őt illetett zálogos szerződmény és a zálog birtoklását mi, mennyiségét és helyiségét illető okmányok előmutatására, ön maga ellen használandó fegyverek kiszolgáltatására” köteleztessék, viszont „az 1848-ig folytatott anyaperekben az alperesek részéről beigtatott allegatiókat” [bizonyítékokat] a bíróság figyelmen kívül hagyta. Nem kívánván itt a perfolymat formáljogi részleteiben és egész menetében elmerülni, azt az argumentumot kívánjuk még kiemelni, miszerint: „Módja és alkalma lett volna a felperes-nő ipának annak idején a kereseti javak megszerzéséhez járulni, de akkor nem tetszett neki a most annyira megsértettnek állított ősiségi joggal élni, nem tetszett ennek érvényesítése végett részt venni a roppant sok gondban, költségben, fáradságban, melyekkel a nagyobb részt elidegenítve volt grófi javak visszaszerzése össze volt kötve, melyekkel idősb Kállay Péternek, még élete veszélyeztetésével is hosszú éveken át kellett küzdenie.” De a látszólag történeti érvelés váratlanul erkölcsi megítélésbe csap át: „...a méltányossággal alig-ha össze lehet egyeztetni azt, hogy néhai Kállay István ki atyja vesztegetései által csaknem minden ősi örökségétől elesvén, neveltetését és kiképeztetését, díszes polgári állását, atyai javaink visszanyerését egyedül alperesek édes – tekintve nagyatyjának köszönhetette, nem sokára ennek halála után azon szerződvény [a zálogszerződés] felbontására – Kállay Gábor örökösének példáját mellőzve – keresetet indított, és hogy azt a mostani felperesnő egész a végítéletig valóban erőszakos módon folytatta.”¹⁶

Az 1861-es Országbírói Értekezlettel ismét változott a törvénykezési szabályozás Magyarországon. A retrospektív kontinuitásra törekvés, az ötvenes évek újításainak összehangolási kísérlete a '48 előtti intézményrendszerrel, sajátos következményekkel járt, s újabb diszkontinuitás előidézője lett.¹⁷

A János/Zsigmond féle perekben az elsőfokú bírósági ítélet meghozatalára 1863 végén került sor. Először a gróf Kállay János-féle perben december 11-én, majd a Kállay Zsigmond féle perben december 22-én a „felperes keresetétől elmozdított”, bár a bíróság azt is kimondta, hogy a perköltségeket törölnie kellett, „mivel felperest alap nélkül perlekedőnek a fen[n]forgó körülményeknél fogva tekinteni nem lehet”. A Zsigmond-féle perben hozott ítélet alapján „osztályos örökösödési perről” beszélt, fő kifogása viszont az volt, hogy egy 1788. évben kelt osztálylevél nem lehet érdemi bizonyíték „a követelt javak misége, mennyisége és fekvésének igazolása tekintetében” egy 19 évvel később, 1807. pünkösdi havában kelt zálogos szerződésre nézve. S külön hangsúlyozta a kiváltandó javak záloglevélben állított összekapcsoltságát, s így mindkét perben kimondta, ami az adott helyzetben a dolog legfontosabb következménye

¹⁶ MOL P 343 38. cs. 4. t. 304v; 307v. Értesítés...1864.

¹⁷ Stipta, 1998. 119-121.

lehetett, hogy azáltal, hogy az ítélet a felperest keresetétől elmozdította, annak „az úrbéri kártalanítások iránti követelése tekintetbe nem jöhetett”.¹⁸

A tiszántúli kerületi ítélőtábla viszont 1864 szeptemberében legalább is részben felülvizsgálta az elsőfokú bíróság döntését, amennyiben a Nagykálló és Kállai szállás, Mezőtúr, Kaszapereg, Tiszaeszlár, Tiszavarsány esetében helyt adott a keresetnek. Viszont a Zsigmond-féle perben a nyírjési, turai, laskodi, székely-simándi és perkedei javakat illetően, a János-féle perben viszont az orosi, harangodi, laskodi, székelyi, simai és perkedei javakra nézve a felperes keresete továbbra is elutasított maradt.¹⁹

Ezzel azonban az ügy csűrés-csavarása még nem ért véget. A hétszemélyes tábla 1865 januárjában a „felperest keresetétől elmozdító első bírósági ítéletet” hagyta jóvá. S épp a zálogtárgyak összekapcsoltságára hivatkozva utasította el felperes keresetét, amikor a Zsigmond-féle perben a zálogszerződés 6. pontjára utalt: „...mind ezen jószágokat, úgymint Nagykállóit, Harangodit, Eszlárit és Tiszavarsányit összekötöm oly egyenes akarattal, hogy ha én vagy successoraim ki akarnám, vagy ki akarnák tőlök vagy maradékjoktól váltani, egyik jószágot a másik nélkül sem én, sem successorim ki ne válthassam és válthassák, hanem az egész mindnyájára investált és fekvő pénzeket letevéen...”²⁰

Az ítéletet hallván Kállay Béni ennyit jegyzett fel naplójában: „A János-Zsigmond pert elveszítjük végképpen Gróf Török Bálint és Szentiványi Vincze intrigái folytán. Azonban meg fogjuk kísérteni a novitálást.”²¹ Pedig milyen sok energiát és pénzt fordítottak a gépezet olajozására, például Perlaky János királyi ítélőtáblai bíró anyagi érdekeltségének felkeltésére. Kállay Béni még a felkínált összegeket is feljegyezte.²² Mások, úgy látszik, még többet tettek. Persze nem csak újabb perújítást lehetett még kérni. Vesztett per esetén mód volt a kihirdetés késleltetésére, a végrehajtás halasztgatására. Minden elő is került a repertoárból. Nem érdemes most az ítélelhozatali mechanizmus korruptségának dokumentálására több időt vesztegetnünk.

Ami konkrétan Eszlárt illetve ebben a bonyolult perfolyamban, bár mindkét peresített záloglevél 1807-ben Eszláron kelt, a Zsigmond-féle korábbiiban expressis verbis szó esett erről a településről is, a János-féle későbbiben viszont név szerint nem, bár ez utóbbiban mindvégig vitatott volt, hogy az a kijelentés, miszerint „minden actualis és virtualis jussaimat ns. Szathmár és Szabolcs vármegyékben” magában foglalta-e Eszlárt, vagy nem. Az

¹⁸ MOL P 343 37. cs. 4. t. 68-70. I. bírósági ítéletek, Debrecen, 1863. dec. 11; dec. 22.

¹⁹ uo. 71-74. Királyi táblai ítéletek, Debrecen, 1864. szept. 6.

²⁰ SZSZBML XIV. 25. 2. d. Pest, 1865. jan. 20.

²¹ MOL P 344 40. cs. E/b 1865. jan. 20.

²² MOL P 344 40. cs. E/b 1864. júl. 1. „Mama volt Kélernél, ez jelenti: a. volt Perlakynál s kérte a János-Zsigmond perek mielőbbi felvételére. Ígért neki 1000 ft a táblai s 1000 fto a septv. ítélet után ha t.i. jó lesz.”

előbbinek, tehát Zsigmond záloglevelének 4. pontjában mindenesetre ez állt: „Az eszlári jószágom legelsőbben eladtam az öcsémnek N.-Kállói Kállay Péter urnak 9 000 azaz kilencz ezer Rftokban, azután pedig auctió gyanánt reá felvettem tőle 2 000, azaz kétezer Rftokat és így vagyon nála 11 000 azaz tizenegyezer Rftokban, mivel a mit ő az eszlári épületekben lévő rátámért nekem fizetett, az úgyis örökösen az övé, annál is inkább hogy még a fundust is, a melyen azon épület esett, megcseréltük.”²³

Az I. bírósági ítéletekből tudjuk, hogy Kállayné a Zsigmond-féle perben Eszlár határában „a zálogos szerződés alapján követelt 1/16 résznek 1/3-át kérte, a János-féle perből viszont csak annyi derül ki, hogy Jánosé Eszlár helységének ¼-e volt 1793-ban, s továbbá, hogy „ezen birtokok a követelt javak egyik legnagyobb terjedelmű és értékű részét teszik”. Ezeket a követeléseket azonban ez a bíróság elutasította. A királyi táblai viszont a Zsigmond-féle perben az Eszláron követelt 1/16 rész 1/3-át „az ezen javak után járó úrbérekárpótlással Kállay Péter örökösei ellen” megítélte. Sőt a János-féle perben, annak ellenére, hogy abban a záloglevélben a falu konkrétan nem volt megnevezve, ahogy ekkor megnevezik: Tisza-Oszláron (ami tudvalevőleg egy másik falu a Tisza jobb partján) „az ottani legelőből, holt Tiszából s utána járó úrbéri váltságból a gróf Kállay Jánost illetett ¼ rész 1/3-ada a felszámítási perben megállapítandó rajtafekvőségek megtérítése mellett felperesnek megítéltetik.”²⁴ Ám mint tudjuk, ezeket a döntéseket a hétszemélyes tábla ismét hatályon kívül helyezte, s így maradt érvényben az elsőfokú ítélet.

A jobbágyfelszabadítás lezárultakor az eszlári határ nem tartozott a nemzetségi közösbe, Eszlár Kállay-részén az orosi ágból Péter unokája, Gusztáv, illetve István fia, Béni (a későbbi közös pénzügyminiszter) lett az örökös. A „tisztán” magánbirtoklásnak is megvoltak azonban a szoros összeköttetései az ági nemzetségi vagyonnal.

Idősebb Kállay Péter, a családi birtokok nagy renovátora 1837-ben úgy végrendelkezett, hogy „mind ősi, mind általam akármilyen néven szerzett, s akármely cím alatt birtokomban lévő, vagy engemet illető Nagy-Kállói Kállay nemzetségemnek donationális vagy akármely más jussán jövő és így acquisitionális vagy is szerzeménybeli levelek, s eddig való szokás szerint a fiú ághoz tartozó, egyszóval tekintetes nemes Zabolch, Heves, Csanád, és Szathmár megyékben fekvő minden jószágaimban egyedül Péter fiam, néhai Ágoston fiannak egyetlen egyfia Gusztáv, és néhai Aloisius fiannak szinte egyetlen egy fia Ákos egyenlő harmadrészben örökösödjének, úgy azonban, hogy az Eszlári residentia Kállay Gusztáv kedves unokámé legyen, és amennyiben a Biri és Oros residentionalis házaknál többet ér, Gusztáv unokám

²³ MOL P 343 37. cs. 4. t. 66. Kállay Zsigmond záloglevele, TE, 1807. Pünkösdi hava [május] 25.

²⁴ MOL P 343 37. cs. 4. t. 72v; 74v. Királyi táblai ítéletek. Debrecen, 1864. szept. 6.

aztat bonificálni tartozzon.” Ugyanez vonatkozott a birtokok berendezéseire, s más tőkejavakra is. A fiági örökösödés következménye volt ugyanakkor, hogy mivel „három kedves leányainak külön 40 ezer rénes forintokat pengő pénzben, vagyis öszvesen száz húsz ezer rénes forintokat ezüst huszas pénzben” rendelt „legfeljebb 3 esztendő alatt letenni, azonközben pedig az 5 percent interest fizetni, hogy pedig ezt költsön pénzzel is annyival könnyebben eszközölhessék”, úgy intézkedett, „hogy N. Kálló Kállaiszállás, Császárszállás, Kaszapereg, Tur és Tiszavarsányi jószágaim, mind addig míg fiu maradékaim, az e pontban kitett tehertől meg nem szabadulnak, osztatlan állapotban legyenek és bírattassanak.” Nem részletezzük Kállay Péter végrendeletének többi pontjait, témánk szempontjából még csak annyit kell megemlítenünk, hogy elhatározása szerint túlélés esetére kedves feleségének „özvegyi juss és tartás fejében Eszlár helysége és Rázom pusztabeli” jószágai maradnak birtokában.²⁵

A végrendelet végrehajtására a fiúk előbb 1840-ben, majd 1845-ben egyezséget kötöttek, miszerint általános osztályra ugyan nem mennek, de az orosi, harangodi, sonkádi és birisi „élelembeli javaiknak évenkénti tiszta jövedelmét” 4968 pft-ra tévén, azt háromfele osztják (1656 pft/ág). A végrendelet értelmében a Nagykállói Kállói és Császárszállási, a Mezőtúri, Tiszavarsányi, Kaszaperegi jószágokat választott „időszerinti gondnok” kormányozza, elszámolási kötelezettség mellett. Ebben a szakaszban Péter töltötte be ezt a funkciót.²⁶

Már maga a végrendelet, de a hozzá kapcsolódó egyezség is magában foglalta a vizsály lehetőségét. 1852 nyarán Kállay Ákos azzal folyamodott a megyei császári törvényszékhez, hogy Kállay Pétert a gondnokságból mozdítsa el, kötelezze a számadások benyújtására és a gondoki tisztet ruházza rá, azaz Ákosra. Azt hozta fel indokul, hogy Péter, a nagybácsi a hagyatékhoz tartozó 570 621 vft „ősi terhet” „nem hogy apasztotta volna, sőt inkább tetemesen, 159 603 vft 39xr-al szaporította”, sőt a császárszállási birtokot Nyíregyháza városának elidegenítette. Ráadásul Péter az egész nemzetség közös javainak egy részét haszonbérbe vette, s az abból származó jövedelem Ákosnak járó részét sem szolgáltatva ki neki. Magát pedig a panasztevő azzal az indokkal ajánlja a lemondatot helyett gondnoknak, mivel „onoka testvérem Tettes NKállay Gusztáv úrra országosan ösmert bőkezűsége miatt pénz kezelést bízni nem lehetvén.”²⁷

Közben javában folyt a jobbágyfelszabadítás következtében a földesurakat ért úrbéri veszteségek felbecsülése és az értük járó *kárpótlás* kiosztása. Az 1856 áprilisában tartott

²⁵ SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Testamentum (másolat) Pest, 1387. ápr. 21. Kállay Péter, Majthényi Lucia

²⁶ SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Egyezséglevél, 1846. Kállay Péter, Kállay Ákos, Majthényi Lucia

²⁷ SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Keresetlevél, Kállay Ákos, Nagykálló, 1852. júl. 4.

debreceni megyetörvényszéki tárgyalás után a Kállay család Nagykállóban, Kiskállóban, Kállósemjénben, Napkoron, Oroson, Turán, Nyírbélteken vesztett úrbériségeiért összesen 161 437 ft 30 xr-t számított fel kárpótlási tőke gyanánt.²⁸ Még ezt megelőzően a megyetörvényszék 1855. nov. 15-i végzése a Szabolcs megyei úrbéri javakért Péter leszármazottainak az alábbi kárpótlást ígért:²⁹

4/ 1. táblázat

Kállay Péter leszármazottainak a szabolcsi úrbéri javakért megítélt kárpótlás
(1855)

<i>Vesztett úrbériségért</i>	<i>forint</i>	<i>krajcár</i>
Tura	685	20
Oros	2466	40
Nagykálló	41 767	19
Biri	1975	
Összesen	46 894	19

Forrás: SZSZBML IV. B. 154. 3. d. (1856. jan. 29)

Az adósságokra elrendelt moratórium feloldásával rögtön jelentkeztek a hitelezők is, s tulajdonképpen a kárpótlás egy részét egyenesen nekik kellett utalni. Úgy tűnik, az ellen a családtagoknak kevésbé volt kifogásuk, hogy közös javaikra tábláznak be adósságot, mintha az egyénileg bírt úrbériség utáni kárpótlást fenyegette lefoglalás. 1855 őszén Kállay Gusztáv ezért így írt nagybátyjának, Kállay Péternek: „Kedves bátyám! Levelét kaptam, de megvallom azt nem tartom, hogy az eddigi úrbéri előlegezés Eszlárról közös lenne, mert ha Bátyám a Biri s Ákos az Orosi előlegezést felvették vagy felveszik, - úgy én is fel fogom venni az Eszlárit, - ha csak szinte azokat is közösre hagyják; - az más – van még közös terhünk, azt is fizethetjük a kárpótlási öszveggel, ez bizonyosan a legjobb, mintsem rajta veszteni az eladásba, - ebbe én is egyetértek...”³⁰ Gusztáv azért protestált, mert Eszlár után eredetileg, még 1855-ben – szintén közös úrbéri veszteségnek tekintve – a Nagyvárad kerületi földtehermentesítési bizottmány hármójuk részére összesen 8150 pft. kármentesítést utalványozott, amire mindhármuk hitelezői igyekeztek gyorsan bejelenteni követelésüket.³¹ Végül a fent idézett 1856. decemberi határozat értelmében Péter, Gusztáv és Ákos közös javaikra egyenként 14 973 ft 8 xr-nyi utalásban részesült (összesen = 44 919 ft 24 xr), ám ebből a Gusztávot illető részből 14 772 ft 30 xr rögtön a bekebelezett hitelezők javára lett utalva.³²

²⁸ SZSZBML IV. B. 154. 3. d. Megyetörvényszéki határozat, Debrecen, 1856. dec. 15.

²⁹ SZSZBML IV. B. 154. 3. d. Kállay Péter utalási kérvénye, Pest, 1856. jan. 29.

³⁰ SZSZBML IV. B. 154. 3. d. Kállay Gusztáv – Kállay Péternek – Eszlár, 1855. okt. 7.

³¹ SZSZBML IV. B. 154. 3. d. Az esztergomi főkapitán igénybejelentése, 1855. dec. 11.

³² SZSZBML IV. B. 154. 3. d. Megyetörvényszéki határozat, Debrecen, 1856. dec. 15.

Az 1856. decemberi határozat ellen először Péter nyújtott be felfolyamodást. Sérelmezte, hogy a határozat mind Kállay Ágostonnak [Gusztáv], mind Ákosnak megengedte „a saját terheik iránt tett utalásokat”. Péter azért tiltakozott, mert ezáltal „arra vagyok kényszerítve, hogy az ő ellenszegülések miatt le nem törleszhető közös terhek egész mennyiségéért mindaddig míg nekik tetszik, egyetemleg kötelezve maradjak...” Különösen zokon vette, hogy az Országos Alapítványi Pénztárból felvett 24 000 pftokat második feleségével felvett külön adósságának tekintsék, pedig azt mint atyja örökségének gondnoka, fiági teherként a közös javakra fektette, s most, amúgy is szorult helyzetében mégis saját adósságaként kéne visszafizetnie.³³ Kállay Péter felfolyamodásának a nagyvárad kerületi főtörvényszék 1857. augusztus 6-án kelt határozata helyt adott, ami aztán további fellebbezések lavináját indította el. Gusztáv azért tiltakozott, hogy az őt illető kármentesítési tőkére „hírem, tudtom, beleegyezésem nélkül Kállay Péter – se más harmadik személy utalást nem tehetett...”³⁴ Ákos és Gusztáv „közbevetett felülvizsgálati felülfolyamodásának” végül hely adatott, s így a debreceni megyei törvényszék eredeti határozata maradhatott érvényben. Eszerint „Kállay Péter tehát nem volt jogosítva az úrbéri kármentesítési tőke azon részére való utalást kívánni, mely Kállay Gusztáv és Ákos tulajdonilag illető jószágrészei után számíttattak fel, hanem annak ebbeli joga csak a saját részére vonatkozólag érvényes”.³⁵

Az eszlári legelőelkülönítési perről már esett szó, bár a per iratait nem sikerült megtalálnunk. Kállay Béni naplójából tudjuk, hogy 1865 októberében már eldőlt, hogy peres útra megy a dolog, s hogy a birtokosokat Vidliczay, a községet pedig a jegyző fogja képviselni. Ám akkor a kereset még nem volt beadva.³⁶ Az alispáni úrbéri bíróság irataiban arra is rábukkantunk, hogy a birtokosok nevében tulajdonképpen Kállay Gusztávnő, Kornis Jozefa grófnő volt a felperes, mind az ő, mind az alperes ügyvédje azonban az első, 1866. október 19-én hozott végzés által megkívánt mellékletek beadására többször is haladékot kért.³⁷ A dolog végül – mint láttuk – 1870-ig elhúzódott.

Voltak természetesen olyan családi konfliktusok is, amelyek nem jutottak el a perlekedésig. Kállay Béni már sokszor idézett naplója például említ egy közte és Kállay Gusztáv között

³³ SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Kállay Péter fellebb-folyamodása, Debrecen, 1857. jan. 8.

³⁴ SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Kállay Gusztáv felülvizsgálati kérelme, érk. 1857. aug. 24.

³⁵ SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Megyei törvényszék 1857. szept. 17-i jelentésének elintézése

³⁶ P 344 40. cs. E/b. 1865. okt. 3.

³⁷ SZSZBML IV. B. 255/c Alispáni úrbéres bíróság, 157. d. Vidliczay „több mellőzhetetlen dolgaira” hivatkozva kérte a halasztást, Nagy Sámuel, az alperesek ügyvédje pedig az őszi időszak munkálataival indokolta kérelemét: „ezeket pedig e napokban a mezei munka szorgossága – úgymint vetés – kukoricatörés – burgonyahordás elfoglalta, ’s fálun az összejövétel nehezen megy.” Vidliczay József halasztási kérvénye Lauka József másodalispánhoz, érk. 1866. szept. 9; Nagy Sámuel halasztási kérvénye, 1866. okt. 31. Az 1866. dec. 31-én kelt következő alispáni végzésre 1867. január 29-én érkezett kérvényében Kállay Gusztávnő sz. Kornis Jozefa grófnő kért további halasztást. uo.

„tavaly májusban [1863 májusa] létrejött szóbeli egyességet” a „Kuczorgó” ügyében.³⁸ A Kuczorgó Eszlár határában, a Kusír és Kis-Bazshalma dűlőrészek között fekvő tanya volt, a hozzátartozó szántóval és árokkal, amely a kataszter szerint Kállay Gusztáv nevén állt, viszont a napló egyértelműen utal egy, Kállay Istvánnő és Kállay Péter közötti contractusra, miszerint „Kuczorgó minket is illet”.³⁹ A Kuczorgó ügye még többször előkerül a napló lapjain, de láthatóan az érte való fizetés vagy nem fizetés összekapcsolódott a „főper” megújításának kérdésével: „Találkozom Kállay Gusztávval. A kuczorgóért nem akar fizetni, de a novitált per költségeiben hajlandó részt venni.”⁴⁰ Amikor Bodnár István ügyvédjük 1865 februárjában azt kérdi, hogy „Kállay Gusztáv ellen a Kuczorgóért elkezdje e a pert”, azt a választ kapja: „a Kuczorgó ügyet ne bántsa most”.⁴¹ Aztán előbb még egyszer megintik, s csak ennek eredménytelensége után, 1865 szeptemberében adják ki az utasítást, hogy „kezdje meg a pert Kállay Gusztáv ellen a Kuczorgó miatt.”⁴²

A keresztény Kállay-bérlők

Amikor netán úgy éreznénk, hogy némelyest eligazodunk az eszlári birtokviszonyok alakulásában, a kárpótlási összegek nagyságrendjében, eszünkbe kell, hogy jusson: a kataszteri iratok csakis a tulajdonról szólnak, így jóformán semmit sem tudunk a tényleges birtoklásról, azaz a föld használatáról. Más források segítségével kell tehát tájékozódunk.

A jobbágyfelszabadítás után az eszlári határ szinte minden nagyobb tagja bérlők kezére került. A katolikus Kállayakét keresztény, a református Bánffyakét pedig zsidó bérlők vették haszonbérbe. Kállay Péterné, illetve Kállay Gusztáv földjeit a Graefl fivérek közül József, Kállay Istvánné, illetve Kállay Béni birtokait Szilvássy János. A Wesselényi részt eredetileg Geiger Emánuel, a Bethlen részt pedig Lichtmann Mór árendálta. Egyedül Ónody Pál középirtoka volt saját kezelésben.

A neoabszolutizmus korának mezőgazdasági szakirodalma meglehetősen pragmatikusan ítélte meg a bérleti gazdálkodás szerepét. Elsősorban az angliai példa népszerűsítéséből kiindulva elengedhetetlennek tartotta mint a mezőgazdaságba történő tőkebevonás „emelyűjét”. Ugyannakor tisztában voltak a rövidlejáratú bérlet, a hozzá nem értő bérlő és a talaj kiuzsorázásának veszélyeivel.

³⁸ P 344 40. cs. E/b. 1864. okt. 13.

³⁹ P 344 40. cs. E/b. uo.

⁴⁰ uo. 1864. nov. 3.

⁴¹ uo. 1865. febr. 14.; febr. 16.

⁴² uo. 1865. jún. 9.; 1865. szept. 23.

Kétségtelen, hogy az ötvenes évektől lehetett olvasni a gazdasági sajtó hasábjain azt a diskurzust is, amely etnoszociális karakterhez próbálta kötni a nem kívánatos bérlőtípusokat. A kolozsvári kamara lapjának egyik vezércikkében M. Lajos már 1853 őszén feltette a kérdést: „...kik a haszonbérlők? Legtöbbnyire zsidók és örmények. S jaj azon jószágnak, mely különösen zsidó kezébe jut, mert ez hat év alatt annyira elárul, hogy még a madár sem mer feléje repülni. Hat év múlva, kimejesztvén [sic!] mindenből a jószágot, tovább áll Mózes gazda s szűz birtok után néz, azaz: mely még zsidó kézben nem volt. A földesúr pedig megköszöni, ha jószágát, melyből Mózes kiköltözött, a régi haszonbér felén kiadhatja. Hát még ha ide vesszük a haszonbérlők bukását, megszökéseiket, a velök való perlekedést, bosszankodást sat. bizony a haszonbéri rendszer nagyon sovány és penészes koncznak marad, mely utoljára is a birtokost tönkre juttatja.”⁴³ Láthatóan 1860 februárjáig, amíg zsidók legálisan földet nem birtokolhattak, a gyors továbbállás volt a zsidó bérlők ellen a legfőbb panasz.

Többen azok közül, akik az „angol modorú farmer rendszer” mellett törtek lándzsát, ezt élesen megkülönböztették a Magyarországon „az utóbbi évek óta divatba jött 6-3-1 éves bérrendszertől; melly is minden criticán alól áll, s melly egyik legfenyegetőbb réme hazánk földművelési előrehaladásának, mert a magyar föld őszerejének valóságos uzsora általi kizsákmánylása. És hihetőleg ezért is kezdenek olly merészen s olly számmal vállalkozni e téren izraelita atyánkfiai is, kiknek kezében eddig soha sem volt eke-szarva, sem gazdasági könyv, de »Gazdasági Lapok« igen is: ha annak hirdetményei közt, valamelly uradalomban birkabőrök eladásáról volt értesítés.”⁴⁴ Különösen élesen érzékelhető lett ez a hangnem a lapok vidéki gazdasági tudósításaiban. Egy Arad megye északi részéről érkező beszámoló, miután a legnagyobb, saját kezelésben álló gazdaságok búzatermesztését méltatta, a közepes és kisebb birtokokat így korholta: „Más birtokosok, kik itt kisebb nagyobb területekkel bírnak, s kik mind annyi kis édeni királyságokat alkotnának csak közepszerű földművelés mellett is: buzát nem termesztene, de egyebet sem; mert birtokaik nagyobb részint zsidó kezek között haszonbérben vannak, bitang áron, mert midőn a szegény most is 10 pengő frton ad egy holdat (katastralis 1600 négyszögöles holdat értve), a birtokos alig kap 4-6 pfrt évi haszonbért holdjáért: s itt nincs rá példa, hogy a haszonbérlő a földet táplálna vagy csak félig is kellően művelné. Van reá eset, hogy egy bizonyos 12 évre kivett haszonbérbe egy jószágot, s 3 év múlva már 12 000 pfrt vesztéssel kínálta fünek fának; kinek azon sajátos tulajdonán

⁴³ M. Lajos: Az uradalmak haszonbérbe adása. Hetilap, 1853. szept. 10. A szerző cikkei körül 1853 második felében takaros kis polémia kerekedett, amely a legfontosabb kérdéseket már ekkor előrevetítette.

⁴⁴ Auerhammer Ferenc: Nézetek a haszonbérlet ügyében. Gazdasági Lapok (GL), 1856. nov. 13. 574.

kívül, hogy minden évnegyedben más ispányja volt, még afféle észjárása is van: hogy a ki szpekulátol, az kalkulátol is, minek a thrágya, így is ad elég repcét és buzát.” A repce kapcsán aztán még tovább is fűzi a tudósító a gondolatot: „Én zsidót jó földművelőnek csak Mózes és Dávid idejéből ismerek azóta nem; a földművelés könnyedén véve rossz speculans companista, kivált, a hol betegségeiből gyógyítani kell.”⁴⁵ A tudósítás köré aztán majd egy évig elnyúló sajtópolémia kerekedett.⁴⁶

A bérlétről szóló irodalom általános tétele volt, hogy a kívánatos az lenne, ha a magyar „bérlő osztály” a gazdatisztekéből születne meg, ennek azonban sajnálatos akadálya a nevezettek pénz- és tőkehiánya. A fenti cikkek szerzői is ezt az álláspontot fogalmazták meg, a szakképzett gazdatisztet mint potenciális bérlőt állították szembe a pénztőkével igen, de szakértelemmel nem rendelkező zsidó „uzsorás” figurájával.

S innen már csak egy lépés, ahogy a „zsidó bérlő” megnevezésből – összehasonlító perspektívában – szemünk előtt láthatjuk megszületni a „zsidóbérlő” fogalmát és tartalmát. Pontosabban: ahogy a magánbeszédéből beemelődik a nyilvános diskurzus nyelvébe. Aligha véletlen, hogy az északkeleti felvidékkel ismerős, rutén ügyek révén ismertté vált publicista, Mészáros Károly szövegében olvashatjuk az alábbiakat⁴⁷: „Nem céлом a zsidóbérlő lényegét közelebről boncolgatni; hiszen eléggé ismeretes az hazánkfiak előtt; hanem lehetetlen fel nem említenem azon rokon jelenségeket, melyeket azok valamint Lengyelhonban s Galicziában már régibb idők óta, úgy Magyarország felső s tiszántúli részein, mind a gazdasági, mind a társadalmi viszonyokban már elő is idéztek. A zsidók (becsület a becsülendőknél) nem földművelési célzattal szokták bérbevenni a földbirtokot, hanem azon

⁴⁵ R. J. L. Évszaki tudósítások. XXI. Aradmegye, éjszaki részéből 1857. márc. 28. GL. 1857. ápr. 16. 214.

⁴⁶ Vári András hívta fel a figyelmet erre a korai diszkusszióra, amit ezúton is megköszönök. Pillitz Dániel: *Audiatur et altera pars*. GL, 1857. máj. 14. 265.; R. J. L.: Pillitz Dániel úrnak Pótharaszton üdvözlője. GL, 1857. aug. 27. 463-463.; B. J.: Fehérmegyei adatok a R. J. L. és Pillitz Dániel urak közötti eszmecserehez. GL, 1857. dec. 24. 690-692, dec. 31. 703-704. Az utóbbi szerző összefoglalja a Gazdasági Lapok azévi terméséből az idevágó utalásokat, egyúttal olyan mondatot is ad R. J. L., a vitát kioldó első cikk szerzőjének a szájába, amelyet az eredeti írásban nem találtunk: „... az egyiptomi raj, mely eddig csak pénzzel és portékával üzérkedett, most már édes hazája földjével is kezd uzoráskodni, s a – csak ezen felekezethöz sikerülő – mesterfogások mellett – felényi bérlődíjért veszi ki a szép nagy pusztákat, mint a mennyit a kisbirtokosok a valódi haszonbérlőktől kapnak, e mellett kiszámítja, hogy mint lehet a földet tökéletesen banquerottá tenni, folytonos vetégetés által, de e mellett a trágya kimarad a calculusból, sőt még rosszul is műveli a földet.” GL, 1857. dec. 24. 690. A vitában résztvevő Pillitz Dániel minden bizonnyal azonos a szegedi reformpárti volt zsidó hitszónokkal, akinek álnéven írt röpirata után 1847-ben le kellett mondania állásáról. Szinnyei, X. 1164-1165; *Zsidó lexikon*, 1929. 710; 1848-49-es „referenci” működésére Miskolczi, 1999. 75-82.

⁴⁷ Mészáros Károly (1821-1890), Török János hívására, 1856 és 1859 között újságíróskodott Pesten, aztán visszatért Ungba. Előtte, 1851-től Ungban egy „meglehetősen vagyonú volt gazdatiszt” leányát feleségül véve, az Ung megyei törvényszék ülnökeként, majd ügyvédként próbált bekerülni az ottani elitbe. Mészáros, 1974. 62. „Én őt tiszta önzéstelen szerelemből vettem nőül, a nélkül, hogy hozományára vagy leendő örökségére gondoltam volna, melyben nem is részesült soha; de nagyobb baj volt az, hogy vele kötött házasságom által sem jutottam semmi családi nexushoz, mi nélkül pedig ezen feudális, korteskedő, a születési aristocratia gögje, kiváltságai s gyűletével [sic!] teljes országban, csaknem lehetetlen a politikai közélet deszkáin megállni vagy előre hatolni.”

kinézésből, hogy az előlegezett csekély bérösszeg fejében az adósságokban különben is elmerült földesurakat méginkább bemártsák. – Ők magok, kevés kivétellel, a földet nem művelik; annak javítására éppen semmit nem áldoznak, s a gazdaságot pálinkán és uzorás pénzen vásárolt tudatlan paraszt kezekkel üzetik, vagy oly mezőgazdasági s egyéb nyereséges ipart űznek azon, mely neki a rövid bérletidőre hoz ugyan valami hasznot, de a mi földet és gazdasági épületeket rendszerint helyrehozhatatlan állapotba süllyeszti. Az oly földbirtokosok, a kik zsidóbérlőkkel szövetkeznek, általában nem hogy tisztulnának az adósságokból, sőt azokba mélyebben elmerülnek; a dologtól elszoknak, a gazdaságtól elidegenednek, e mellett a nép, melynek mindig jobban ízlik a zsidó pálinkája, mint a földesúr napszámbére, hallatlan praecipitációval romlik mindinkább.” Ebből az okfejtésből aztán még addig a következtetésig is eljut a szerző, hogy ilyen körülmények között inkább a saját kezelést ajánlja a birtokosoknak.⁴⁸ A tulajdonosi gazdálkodás versus haszonbérlet vitában a jobbágyfelszabadítást követő időszakban tehát a „zsidó bérlő” („zsidó bérlet”) terminusa aszimmetrikus ellentétpár gyanánt tematizálódott, anélkül, hogy a „keresztény bérlő” fogalma megszületett volna.⁴⁹ Amit a bírálók a zsidó bérlet ellen felhoztak, annak árnyéka egészében a haszonbérre vetült, bár a domináns beszédmód továbbra is alapjában szakmai maradt.

A „magyar keresztény bérlő” megkonstruálása későbbi lelemény, egyértelműen a századforduló antiszemita diskurzusához köthető. S hogy közben a zsidó bérlő „gazdasági magatartásában” gyökeres átalakulás ment végbe, az a szerzők víziójából magyarázható: „A magyar keresztény bérlő ritkán kínálja azt a magas bérleti árat, a mit a zsidó könnyen megad. S miért? Mert a keresztény bérlő úgy gazdálkodik, úgy rendezkedik be, olyan háztartást vezet, olyan életmódot folytat, mintha az általa kezelt föld nem bérlete, hanem saját tulajdon volna. Nagyobb része ezeknek a bérlőknek tönkrement földbirtokos lévén, nem igen tud leszokni egykori életmódjáról... Ellenben a zsidó bérlő megadja a kívánt legmagasabb árt is, csak hogy bérlőhez jusson. A részleteket pontosan fizeti s a földet, a mennyire csak lehet, kihasználja. Legalább is 40-50 percentre dolgozik. Nem pazarol, de meghúzódik szerény viskójában. Fokhagymát reggeliz, vöröshagymát ebédel, s retket vacsorázik. A mikor pedig lejár a szerződés, kimutatja, hogy a föld hozama jelentékenyen csökkent s új ajánlatot tesz alacsonyabb összeggel. És a földbirtokos kénytelen beleegyezni a dologba, mert már

⁴⁸ Mészáros Károly: Haszonbérleti viszonyaink I-V. Falusi Gazda (FG), 1858. okt. 26 - nov. 30. Az idézet 1858. nov. 2. 355. A sorozat végén ehhez a szerkesztő, Érkövy Adolf kénytelen volt az alábbi megjegyzést fűzni: „... tiszt. értekező úr a roszt alapokon nyugvó bérleteket kárhoztatja, ebből azonban némelyek azt vonták ki, hogy a bérrendszer felett egyszerűen pálczát tör, mi e következtetést helytelennek tekintjük, s részünkről rendíthetetlenül állunk a haszonbérrendszer mellett elvben, s alkalmilag annak berendezését illetőleg nézeteinket is el fogjuk mondani.” FG, 1858. nov. 30. 392.

⁴⁹ V.ö. Kosselleck, 1997.

lekötelezettje a zsidónak.” Innen már csak egy lépés az emancipáció utáni végkövetkeztetés: a volt zsidó bérlő megveszi a birtokot.⁵⁰ Emlékezhünk, hogy a neoabszolutizmus korának zsidó bérlője még „bitang áron”, tehát a többieknél alacsonyabban szerezte meg a bérletet, a századfordulóra viszont épp azzal tűnik ki, hogy „megadja a legmagasabb árt”, s ezzel teszi tönkre a birtokost. Ami viszont a haszonbérek alapvető trendjét illeti, a szakirodalom szerint a 19. század második felét éppen a haszonbérek emelkedése jellemezte, s ez a tendencia épp a századfordulón torpant meg. Hogy a logikával valami nem stimmel, azt eddig is sejtettük, de hogy maga a vízió mennyiben ellenkezik a tényekkel, azt csak a konkrét vizsgálatok alapján ítélni tudjuk meg.

Az 1945 előtti magyar agrártörténeti irodalom, amely egyébként a haszonbérek emelkedését elsősorban a földárak növekedésével magyarázta, osztozott abban a vélekedésben, hogy általában is meglehetősen negatívan ítélte meg a jobbágyfelszabadítás után gyors ütemben elterjedt bérleti rendszert. Ez egyértelműen a zsidók haszonbérletéről kialakított egykori kép alapján örökítődött tovább.⁵¹ Az 1945 utáni kutatások fontos eredménye volt, hogy megállapíthatta a jobbágyfelszabadítás utáni időszakra, hogy „milyen különböző rétegekhez tartoztak az uradalom nagybérloői a vizsgált időszakban, mennyire nem általánosítható a korábbi irodalomnak az a megállapítása, hogy ebben az időszakban a bérlők általában az »üzletemberek, kereskedők, főként zsidók« köréből kerültek ki.”⁵² Ebben a megközelítésben a bérleti díjak tartós emelkedése elsősorban a bérlők túlkínálatával kerül összefüggésbe. Mint ahogy a századforduló megtorpanásában is kulcsszerepet kap a vállalkozó kedv lelohadása.⁵³ Az újabb szakirodalom hozott már néhány pozitív példát is a bérleti gazdálkodás szerepgazdagságára.⁵⁴

A Jósa András kezdeményezésére 1868. december 1-jén alakult Szabolcsvármegyei Régészeti Egylet Eszlárról két alapítót vallhatott magáénak: Graffl József bashalomi nagybérloőt és Szilvási János tiszeszilári földbirtokost (a neveket itt így írták).⁵⁵ Valójában mindketten lassan két évtizede voltak az itteni Kállay birtokok bérlői, s láthatóan érdemleges szerepet játszottak a megye civil társadalmában is. Graefl József (1813-1889) és testvére, Károly (1814-1896)⁵⁶ az 1850-es évek elején már Tiszaeszláron lakott. Ennek tanúsága, hogy Károlynak ebben az

⁵⁰ Petrássevich, 1904. 16.

⁵¹ Bernát, 1938. 26-27; Nagy István, 1944. 60-62.

⁵² Szabad, 1957. 412. A belső idézet Bernát Gyula fenti munkájára utal.

⁵³ Für, 1969. 284-286.

⁵⁴ Vincze, 1982, 1983.

⁵⁵ <http://jam.nyirbonc.hu/jam/gyujtem.htm>

⁵⁶ A családra és tagjaira lásd Á. Varga, 1995; uő. 2002.

évtizedben született gyermekei Bashalmon látták meg a napvilágot.⁵⁷ Gräfl József (nevét a matrikulába ekkor így írták) 1862-ben, 50 éves korában itt vette nőül a 24 éves, erdélyi születésű, unitárius bárónőt, Györffy Rózát.⁵⁸ A Kállay-birtokhoz tartozó Bashalom-pusztán ma is álló kastélyt ők építették, a hatvanas években már bizonyosan állt.⁵⁹ Sajnos itteni gazdálkodásukról szinte semmit nem tudunk, saját birtok vásárlására pedig a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején nem az eszlári határban került sor.⁶⁰ József később, a nyolcvanas években, 1881 és 1889 között Szabolcs megye főispánja lett.

Szerencsére jóval több ismeretünk lehet a másik Kállay-birtoktag bérleti viszonyairól. A Ferenczy-anyagban nemcsak a Kállay Istvánné-féle eszlári birtok térképét s a különböző bérletek elszámolásait találjuk meg, hanem Kállay Istvánné levelezését is az ügyeit kezelő ügyvéddel, sőt magának az eszlári bérlőnek egyik, a tulajdonoshoz írott levele is mellékelve van.

Nem az ország különböző megyéiben fekvő Kállay-birtokok gazdálkodása most a témánk, azonban egy év – Ferenczy kezén átmenő – jövedelmeinek áttekintése mégis tanulságos lehet. Innen visszatekintve, akár még az új adórendszerre való átmenet is érthetőbbé válhat. A számadások induló évében, 1851 második felében Ferenczy mintegy 2000 forintot juttatott el Kállayné kezeihez. Ennek nagyobbik része a Kállay család osztatlan közös birtokaiból járó illetőség volt. Ezek mellett 335 fjt került ki az eszlári haszonbérből mint az adóbefizetés levonása után fennmaradt rész. A bérlet összege egész évre 900 forintot tett ki, de a bérlőnek kellett fizetni a közköltségeket is, amit aztán beszámítottak. Az elszámolások alapján látható, hogy 1851-ben 90 ft 30 xr került földadó, 1 fjt cselédházadó, 11 ft 6 xr pedig közköltség fejében levonásba. Az általunk nem ismert szerződés értelmében tett épületekre 1852 második felében 809,33 váltóforint (323 konv. ft.) értékű beruházást tudtak be.⁶¹

1854-ben újabb költségek támadtak. Egyfelől az eszlári határban terpeszkedő Bacs tó lecsapolása, másfelől az országos kölcsön „önkéntes” jegyeztetése. Az első tétel kiadásainak zömét eddig szinte kizárólag Ónody Pál viselte (neki is fűződött hozzá leginkább érdeke), de 1853 végére elfogyott a türelme (s nyilván a pénze), s a kétharmad részben elkészült kiszáritás

⁵⁷ MOL Mikrofilmtár, A 900 TE, r. kat. anyakönyvek.

⁵⁸ MOL Mikrofilmtár, A 2568 TE ref. anyakönyvek

⁵⁹ Pesthy Frigyes helységnévtára szerint Bashalmon „Kállay Gusztáv úrnak csinos mezei lakja díszlik” OSzK Kt Fol. Hung. 1114, 38. k. Szabolcs vm. p. 97. (Mikrofilmtár FM 1/52) Lásd még Magyarország vármegyéi [1900] 70. „Bashalom pusztán van gr. Pongrácz Jenő mintagazdasága és csinos kastélya, melyet Graefl József volt főispán a hatvanas években építtetett, mostani tulajdonosa pedig átalakított és kibővített.”

⁶⁰ Károly 1869-ben vette meg a poroszlói birtokot, József pedig 1872-ben építtette a Zemplén megyei Megyaszón díszes kastélyát. Á. Varga 1995. 33; uő. 2002. 445.

⁶¹ SZSZBML XIV. 25. 2. d. 3. d. Kállay Istvánné asszony ő nsga részére kezemhez vett jöved.

fedezetül Kállay Istvánnétól 225 pft 4 xr-t követelt.⁶² S bár Kállayné tudott az 1848 óta tervezett lecsapolásról, a költségigény váratlanul érte, s arra kérte Ferenczyt, hogy a bérlőjénél, Szilvásynál érje el, hogy „a kérdéses summát az árendából anticipálandó helyettem letenné; de pedig erre nem volna képes, Ónodit kellene rábírní, hogy Szt. György utánig várakozással legyen...”⁶³ Az országos kölcsönnel kapcsolatban is szűk volt a tulajdonos mozgásteret. „Én a nagy adó által annyiból nagyon nyomtatva levén, hogy azt úgy kell fizetnem, mint tiszta jövedelem utánit, holott pedig adósságokkal igen is túl terhelve vagyok /:mit ha kívántatik könnyen bebizonyíthatok:/, legjobb szándékom mellett sem vagyok képes egy krajczár készpénzt is adni, hanem az úrbéri 5-ik előlegezést ajánlom ezennel fel, de jó megjegyezve, hogy nem talán mint cautiót, hanem csupán az 5-ik úrbéri előlegezést, mint tőlem telhető capitálist. Zavaros financiaális körülményeim némiképi rendbehozása, csak az úrbéri kárpótlás által eszközölthetnének, ezért én önkéntesen nem tehetek többet, mint ha annak egy évi előlegezésit, vagyis az egész kárpótlásnak 1/20-át adom oda.”⁶⁴

Közben 1855 újévtől a bérleti szerződés megújítására is sor került, miáltal a haszonbér összege 1100 pengő forintra emelkedett. Mint Kállayné Ferenczynek írta: „Szilvász nem régiben itt lévén, számoltam vele, írásban is adván neki, hogy kegyednek ujmutatásul szolgálhasson, hogy mik betudandók az árendába, annak rende szerint kérem majd nekem számadásait elküldení. Új évtől kezdve téssen a haszonbér évenkint 1100 ft. p. és minden néven nevezendő adót Szilvász viszi. Az addig általa tett és a szerződésben kitett épületeket acceptálom, melyek neki kielégítésire még a júliusi angáriából is szükségeltetik, de azokon túl, semmi költséget többé nem fogadok el.”⁶⁵

Bazstava kiszikkasztása egyébként – hosszabb távon – a bérletet is érintette. 1856-ban még csak egy évre adták oda Szilvásynak az így nyert 86 holdat (holdanként 1 p. forintért), de 1857. január elsejétől már az egész sóstói bérlettel azonos időtartamra bocsátották rendelkezésére. Az ekkori helyzet jellemzésére mind a bérlő, Szilvász János, mind a birtokos, Kállay Istvánné levele rendelkezésünkre áll.

Szilvász júliuskor Pesten jártában nem találkozhatott az Új tér 11. alatt lakó méltóságos asszonnyal, ennek köszönhetjük a részletes elszámolást tartalmazó levelet: „Következővén kötelezettségem tellyesítsének ideje, mint mindenkor, úgy jelen is annak idejében megfelelni kívánván, először is tartozásom Méltóságodnak jövő év Január első napján 1375 vft. Erre Méltóságod kezének is már Június első napján kelt nyugta szerint előnyöm 172 vft és 10 xr

⁶² uo. 3. d. 1854. febr. 13.

⁶³ uo. 2. d. 1854. Tavaszelő [március] 11.

⁶⁴ uo. 2. d. 1854. Nyárutó [augusztus] 16.

⁶⁵ uo. 2. d. 1854. Őszutó [november] 30.

kezébe van, ugyan akkor felküldött Bass szabályozási okirat 600 vfrúl, mellyeket Június 29-én kelt nyugta után Pesten magam Tttes Benedek József nevelő Urnak nyugta mellett által adtam azon utasítás következtében, mellyet Tttes Ferenczy Urnak küldeni kegyeskedett, hogy jelenleg fizessem ki a szabályozási öszveget, ezekbül világul, hogy tartozásom 1857ik év Január első napjára 602 vft és 50 vxr. Továbbá jelen évben bírt Basért Júiusi nyugta szerint kifizettem 107 vftkat és 30 xrkat Tttes Benedek úr által nyugta mellett, ugyanannyit e jelen évre kifizettem, - Tttes Gyene Úr által tsak ez évre adódott a Bass, ezideig tehát jövendőre nints használatomra, miknek elő terjesztése következtében alázatos kérésem Méltóságodhoz, hogy én kötelezettségemet mielőbb kifizethessem, hogy azt Méltóságod új évre már kezébe kaphassa, méltóztasson kegyesen nékem rendelkezni a fiscus iránt, méltóztat é megengedni azon előfizetéseket beszámolni, továbbá beleegyezik é Méltóságod a Bass birtok általam további használatába azon ideig meddig kötelezettségem tart, a most fizetett ár mellett, mi még igen csekély használat is, akkoron fel én Bass illetőségét is fizetem.”⁶⁶

Az elszámolást alapján jóváhagyva írta Kállayné néhány nap múlva Ferenczynek az alábbi utasítást: „Ide mellékelt Szilvásy levelibül meg látja édes Ferenczy, hogy a múlt angáriában ő nekem 172 f. 10 x váltóval többet fizetett, mint kellett volna, és mi csakugyan áll is. Azon kívül kéri most beszámíthatni a Bastavi rám eső 600 ft váltó mérnöki költségét; bizonyosan tollhibából írta a 600 fto, mert szinte ide mellékelt és még Júliusban Szilvásy által itt hagyott mérnöki bizonyítvány mutatja, hogy azon költség csak 550 ft váltót teszen. A Bastava regulációja által nyert 86 hold Gyene által csak e folyó évre lévén Szilvásynak haszonbérbe adva, kérem a T. Urat őt e tekintetben, én nevemben biztosítani, hogy azt addig, míg az Eszlári haszonbérlet tart, egy ft p. holdját szinte megtarthatja félévi előre fizetés mellett. Lesz e szerint a Januári haszonbér 1375, Bastavi fél évi haszonbér 107 f 30, összesen 1482 f 30 váltó; ebből le kell vonni a mérnöki 550 ft v. és a 172 f. 10 x, mi téssen összesen 722 f 10; lesz tehát most általa fizetendő 760 f 20 x váltó.”⁶⁷

Az angária (járandóság) elszámolásában Kállayné figyelmét semmilyen apró pontatlanság nem kerülte el, erre utal a mérnöki költség számla szerinti korrekciója. Természetén túl ebben szerepet játszott helyzete is, mint az ügyvédnek írta: „Most arra kérem a T. Urat, igyekezzék mentül elébb haszonbéreimet összeszedni, mert Sz. Györgykor alig kapván valamit, nem kis zavarban vagyok pénz dolgában.”⁶⁸

⁶⁶ uo. 2. d. Szilvásy János levele Kállay Istvánnőnek (1856. dec. 8.) Benedek József Kállay Béni nevelője.

⁶⁷ uo. 2. d. 1856. Télelő [december] 14.

⁶⁸ uo. 2. d. 1856, Őszelő [szeptember] 29.

A bérlő, Szilvász János személyéről nem sokat tudunk. Amikor 1874 nyarán 61 éves korában agyszélhűdésben elhunyt, származási helyét nem jegyezték fel az anyakönyvben.⁶⁹ Házasságkötéséről sincs tudomásunk, mindössze annyit állapíthattunk meg, hogy attól az asszonytól, aki halála után majd tovább viszi Sóstó bérletét, 1862-ben törvénytelen leánygyermek született.⁷⁰ A tállyai születésű Rohács Annának az eszlári matrikulában még további két, apa nélkül anyakönyvezett leánygyermekére bukkantunk: 1859-ben Mária, Anna, 1864-ben pedig Berta, Terézia látta meg a napvilágot. 1859-ben az anya státusát szolgálóként jegyezték be.⁷¹ A történet meglehetősen hétköznapi tünik. Viszont a két utóbb említett leány 1875-ben BM engedélyt kért és kapott, hogy vezetéknévét „Szilvási”-ra változtathassa. Az anya által írott kérvényből kiderül, hogy Szilvász végrendeleti örökösének Irmát és Bertát nevezte meg, s az anya mint a vagyon jövedelmének haszonélvezője szerepelt az aktában. Tanulságos a névváltoztatás indoklása: miután a leányok „jobb módúak és jobb nevelésben részesült egyének”, szeretnék a szlávosan hangzó Rohács nevet magyarosra cserélni, s az örökhagyó iránti kegyeletből Szilvási (tehát „i”-vel, és nem ipszilonnal!) módosítani. A névváltoztatáshoz a végrendeletileg kinevezett gyám, a nagyfalusi mérnök, Kausay Dániel is hozzájárult.⁷² Az idősebbik leány, immár Szilvási Irma néven 1876-ban házasságot kötött Sexti Gepida törvényszéki végrehajtóval, Sexti József fiával, a kisebbik leány, Berta pedig a Dessewffy kézre került gr. Pongrácz Jenő által vezetett bashalmi gazdaság intézőjének, Liptay Jenőnek lett a felesége 1883 nyarán. A „jobb mód és a jobb nevelés” láthatóan a leányok kiházásításakor megtette hatását, s általuk az anya státusa is fokozatosan emelkedett. Az anya az első házasságkötéskor Szilvási Rohács Annaként, a másodikkor pedig Szilvási Annaként került beírásra.⁷³ S bár Szilvász tudtunkkal sohasem vette el, végül már azon sem lepődhetünk meg, ha halálakor özv. Szilvász Jánosné sz. Rohács Anna „birtokosnő”-ként aposztrofálták.⁷⁴ Szerencsés véletlen folytán megtaláltuk Szilvász János 1857/58-as adólapját, amely tartalmazza adóbefizetéseit is. A gazdasági év ekkoriban október 1-jével kezdődött, s az első évi kötelezettség teljesítése is októberrel zárult. A föld- és épületadó nyilván a tulajdonos helyett fizette.

⁶⁹ MOL A 900 TE r. kat anyakönyvek (1874. júl. 6.)

⁷⁰ MOL A 900 TE r. kat anyakönyvek: Carolina, Elisabeth (1862. szept. 14)

⁷¹ MOL A 900 TE r. kat anyakönyvek: Mária, Anna (1859. aug. 10.); Bertha, Theresia (1864. jún. 29).

⁷² MOL K 150 BM 1875-VI-8- 29324. Utólag a névváltoztatást az 1875. augusztus 28-án kelt 41 792. sz. BM engedély alapján a születési anyakönyvbe is bejegyezték. Megjegyezzük, hogy a Századunk névváltoztatásai c. kötet – nyilván az anya nevének elírásából – tévesen Szilvási (Rohács) Áront (?) említ harmadik szereplőként. 1895. 222.

⁷³ MOL A 900 TE r. kat anyakönyvek, (1876. jún. 6; 1883. jún. 5.)

⁷⁴ MOL A 901 TE r. kat anyakönyvek (1895. aug. 24.)

4/ 2. táblázat

Szilvásy János adólapja (1857/1858)

	<i>Ft.</i>	<i>xr.</i>	<i>d.</i>	<i>Ft.</i>	<i>xr.</i>	<i>d.</i>
A. Tartozás						
Hátralékok				180	35	2
Földadó	222	6	1			
Épületadó	1					
Személyes kereseti adó	9	40				
Jövedelmi adó	20	46	2			
Folyó illeték	253	32	3	253	32	3
Épület- és sz. ker. adótól	134	48				
Jövedelmi adótól	12	7	3			
Pótlékok	146	515	3	146	515	3
Összes tartozás				581	4	
B. Lerovás						
1857.10.01				180	35	2
1858.04.23				184		
1858.06.25				100		
1858.10.14				116	28	2
Összes lerovás				581	4	
Következő évek befizetése						
1859.08.25				56	34	2
1860.08.08				94	52	
1861.11.15				94	52	

Forrás: SZSZBML V. 429.

Az 1864-es adófükönyvből pontosan rekonstruálható, hogy mi jellemezte valójában a tulajdonos, illetve a bérlő adószerkezetét, még ha – mint fentebb láttuk – szerződés szerint a bérlőnek kellett befizetnie az adó jelentős részét is.

4/ 3. táblázat

Kállay Istvánné tulajdonos és Szilvásy János bérlő adószerkezete (1864)

<i>Név</i>	<i>Kállay Istvánné</i>	<i>Szilvásy János</i>
Házzám	142	151
Hátralék	50	0
Kat. tiszta jövedelem (konv. ft.)	1377, 51	
Telekadó	231, 48	
Házadó	1, 06	
Kereseti adó		13, 47
Jövedelmi adó	2, 50	30, 30
Összes egyenes adók (o. é. ft.)	235, 04	43, 77
Földtehermentesítési pótlék	132, 80	24, 79
Községi pótlékok	79, 22	12, 12
Összes teher (o. é. ft.)	447, 06	80, 68

Forrás: SZSZBML V. 429.

Míg Kállayné adóját a kimutatás a Belfalu közepén levő saját gazdasági udvarához kötötte (a telken az 1852-es kataszter szerint 5 lakrészes ház állt), a Szilvásy lakhelyeként megadott 151. sz. épület viszont Hury Mihály taksás nemesnek az Ófalu déli kijáratánál fekvő házas telke, amelyet Szilvásy nyilván szintén bérelt. Itt érdemes megjegyezni, hogy amikor Kállay Béni saját házát 1873-ban iskolai célokra elcserélte a korábbi, meglehetősen rossz állapotban levő római katolikus iskolaépülettel, az ingatlan értékét „a hitellekkönyv 132. lapján a 184. helyrajzi szám alatt előforduló belső ház és udvartelket minden tartozmányaival együtt 910 oszt. ért. forintnyi becsárban” rögzítették.⁷⁵

A befizetések dátumának nyomon követéséből alább jól látható, hogy továbbra is a bérlő törlesztette ugyan a tulajdonos földadóját (egyszer, 1863 novemberében még saját befizetésének könyvelték is el!), ám végül az adónyilvántartás valójában Kállaynénak ismerte el az ekkor lerótt összeget.

4/ 4. táblázat

A tulajdonos és a bérlő adóbefizetései

<i>Név</i>	<i>Kállay Istvánné</i>				<i>Szilvásy János</i>			
	Házzám	Ft.	xr.	d.	Házzám	Ft.	xr.	d.
Befizetések időpontja		*			142	*100		
1863.11.02					142	21		
1864.02.12	142	75			151	51		
1864.08.28	142	109	57		151	22	17	1
1864.10.02	142	124			142	20		
1865.03.13	142	124				20		
1865.07.18	142	124			142	20		
1865.09.18	142	82	78		151	23	14	
1865.11.19	142	114			330	**21		
1866.02.25		236				62	58	
1866.11.09	Kállay Beniamin							
1867.08.18	142	300			151	50		

* Kállay Istvánné befizetéseként elszámolva

** Szilvásy cselédeinél elszámolva további 15 ft 12 xr.

Forrás: SZSZBML V. 429.

Kállay Béni naplója a hatvanas évek közepén további tudósításokat ad a birtok és a bérlet későbbi sorsáról. Eltartott egy darabig, míg Kállay Béninek az adókönyvben is sikerült saját nevére íratnia eszlári birtokát. Először 1864 tavaszán szembesült a problémával, miszerint a telekkönyvben „Mama, Meliss és Gemma neve is előfordul”, s ekkor fogalmazódott meg az

⁷⁵ EFL Parochiális iratok, TE, ad 1659/1874. 672/1873. (1873. ápr.)

igény, hogy „azok onnét kitöröltessenek”.⁷⁶ Ügyvédi közreműködéssel 1864 nyarán kapta meg az eszlári teleklapot, úgy, hogy azon a birtok már egyedül az ő nevében állt.⁷⁷ Közben kiderült, hogy „az eszlári adó- és hitellek lapokon” különbség mutatkozott, mégpedig a hitellap hiányos szerkesztése miatt.⁷⁸ Szilvász nemcsak a telekkönyv kiigazításában működött közre, hanem helyi rezidensként rendszeresen tájékoztatta a tulajdonost más helyi ügyekről is. Így például a legelőelkülönítés ügyéről, amely végül csak peres úton nyert megoldást.⁷⁹

Kállay Béni naplójából tudjuk, hogy 1866-ig félévre 850 frt, azaz egész évre 1700 forintra rúgott a haszonbér.⁸⁰ 1864 őszén azután a tulajdonos 1866-tól a bérlet folytatását ígéri: „Szilvásynak eszlári birtokomat újra haszonbérbe adom 1866 Szt. Györgytől számítandó 12 évre 2400 frt évi haszonbéréért és a tett épületek ingyen birtokomba való bocsátásáért.”⁸¹ A szerződést azonban nem írják alá még 1865 karácsonykor sem, hiába kéri ezt a bérlő: „Itt volt Szilvász; azt óhajtottam, hogy a szerződést most megkössük, mondtam, hogy ezt csak Nyíregyházán teszem újév után. Kért továbbá, hogy a bérletösszegeből 200 frt-ot engedjek el, de erre rá nem állottam.”⁸²

4/ 5. táblázat

A haszonbér emelkedése Kállay Istvánné tizsaeszlári birtokán

<i>Év</i>	<i>Haszonbér</i>
1851	900 konv. frt.
1855	1100 konv. frt.
1864	1700 o. é. frt.
1866	2400 o. é. frt.

1 konvenció forint = 1.05 osztrák értékű forint

Forrás: SZSZBML XIV. 25. 2. d.; MOL P 344 40. cs. E / b. I.

Összefoglalva a szórványos adatokat jól nyomon követhető a bérlet összegének emelkedése, ami a korban általános tendencia volt.⁸³ Egyúttal a bérleti időszak hosszabbodása is nyilvánvaló (bár a korai szerződések terminusait nem ismerhetjük, de biztos, hogy rövidebbek

⁷⁶ P 344 40. cs. E / b. I. (1864. márc. 26.)

⁷⁷ uo. (1864. júl. 13.)

⁷⁸ uo. (1864. okt. 24.)

⁷⁹ uo. I. A legelőelkülönítésre Kállay Béni kifejezetten felhatalmazta Szilvásyt (1864. júl. 1.). II. „Szilvásy János írja, hogy a napokban a bíróság a legelőelkülönítés tárgyában Eszláron megjelent. Kitént a mi részünkre 1 telkes és 17 zsellérrész kárpótlás. Kérde: a hatházi 8 gazdát illetőleg nem tudom e igazolni, hogy egyesség útján adattak át nekik a telkek, mely esetben nem kapnak legelőt; ellenkezőleg legelőre tarthatnak számot, de ekkor mi is kaphatunk talán kárpótlást a kormánytól.” (1865. márc. 28.); „Mama tudósít: ... az eszlári legelő elkülönítés tárgyában értekezett Szilvásyval. Peres útra utasítottak a felek, de még a kereset nincs beadva. A birtokosság ügyvédje Vidliczkay, a községé az eszlári jegyző.” (1865. okt. 3.)

⁸⁰ MOL P 344 40. cs. E / b. I. „Szilvásy megküldi az eszlári árendát, 850. frt-ot” (1864. ápr. 20.). „Szilvásy Jánostól. Küldi az eszlári félévi haszonbért 850 frt-ot...” (1864. szept. 27.)

⁸¹ uo. (1864. okt. 13.)

⁸² uo. II. (1865. dec. 11.)

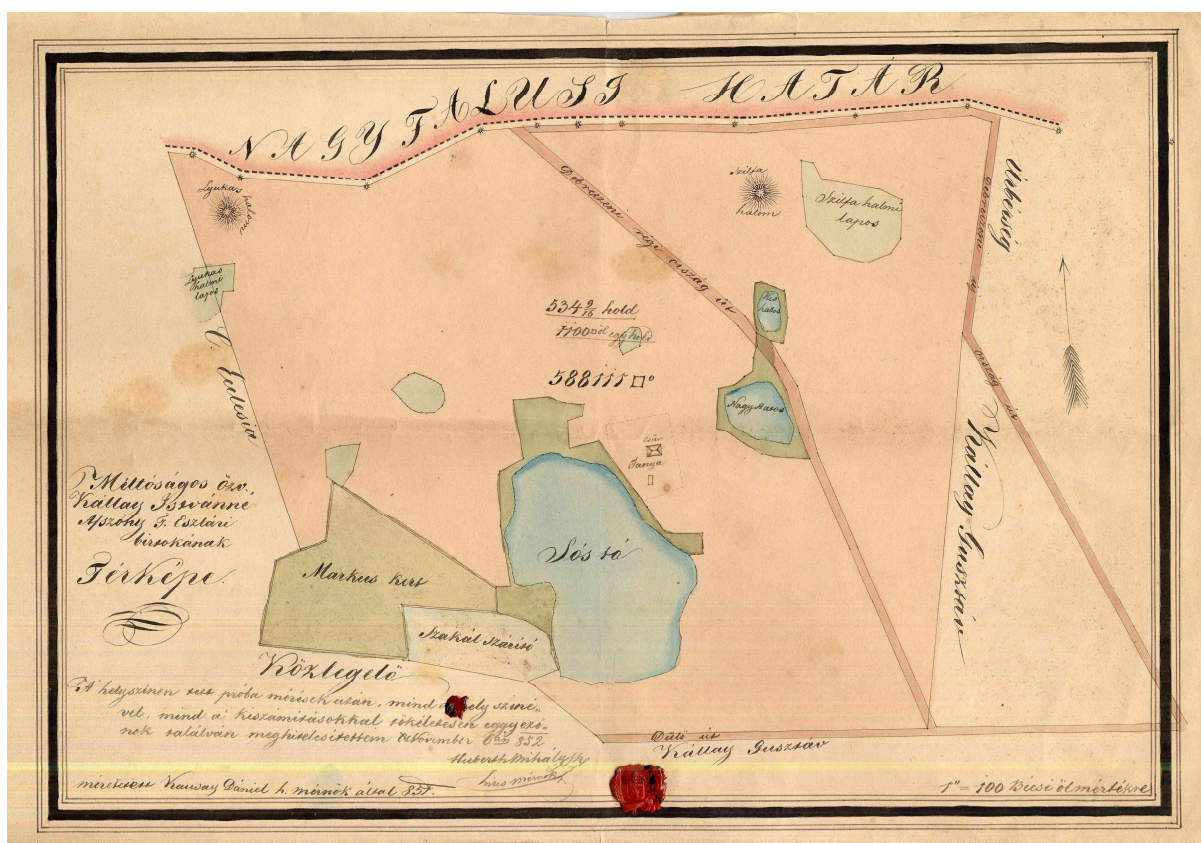
⁸³ Szabad, 1957. 412-426; Für, 1969. 277-295.

voltak, mint a 12 évre szóló 1866-os kontraktus). Miközben a tulajdonos, forgatóke híján erősen rá volt szorulva a külső befektetőre, láthatóan akadály nélkül tudta érvényesíteni igényeit a haszonbér összegének emelésében. Ugyanakkor a bérleti idő tartamának meghosszabbításában egybevágtak a földesúr és a bérlő érdekei.

Szilvász példája Tiszaeszláron pontosan jelzi, hogy a bérlő funkciója messze túlnőtt a napi gazdálkodásban rejlő feladatokon. Hosszabb távon nemcsak beépítette, hanem be is népesítette a külterületet. Tiszaeszláron, az 1852-es birtoktérképen (amikor egyébként Sóstó önálló dűlőként még nem létezett a kataszterben!) az 534 9/16 (1100 négyszögöles holddal) számolt birtokon még egyetlen tanyaépület, valamint egy csűr jelzi a Sós tó mellett a külterületi gazdálkodás központjának helyét. (4/ 1. térkép)

4/ 1. térkép

Kállay Istvánné eszlári birtoka, 1852

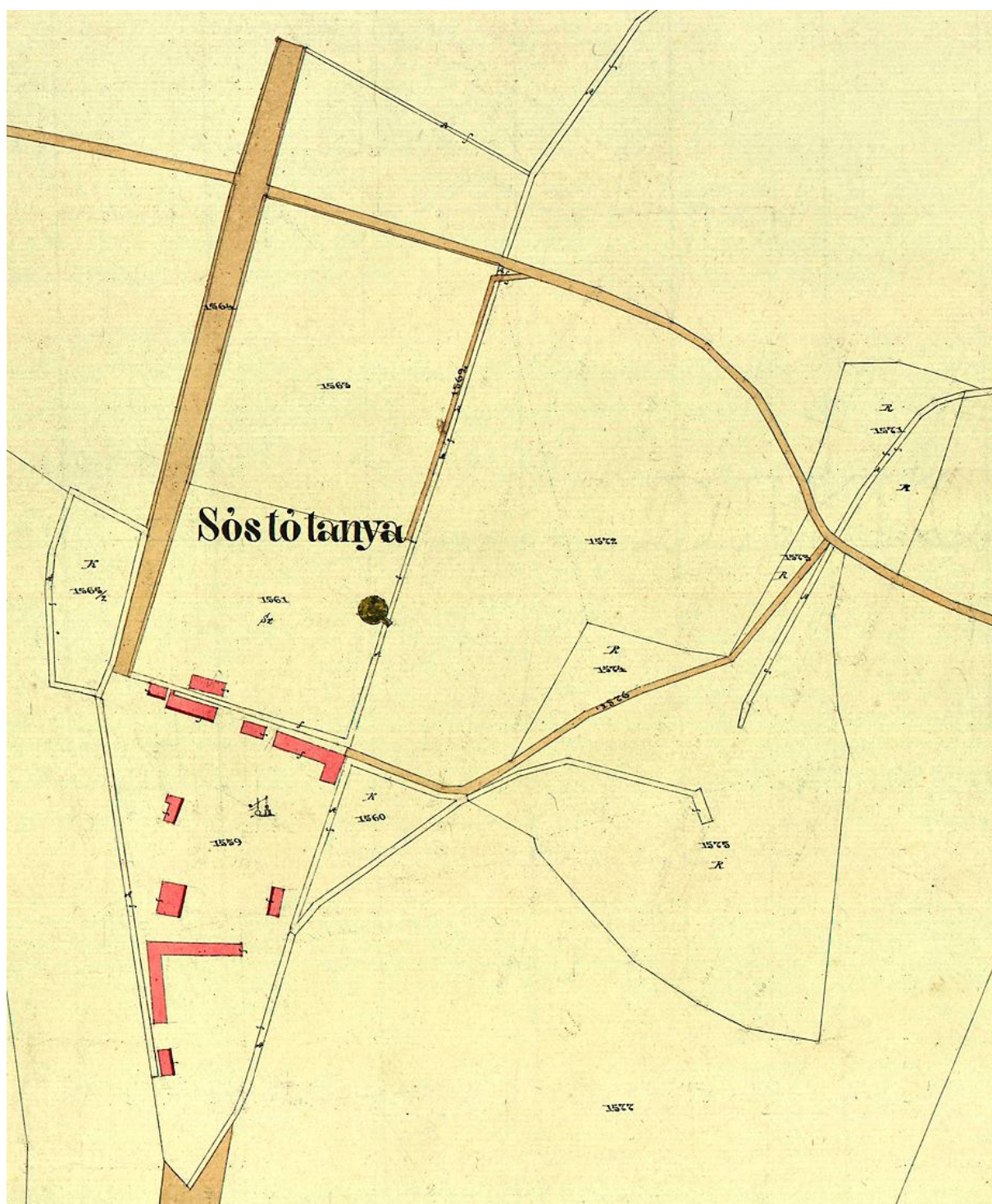
Forrás: SZSZBML XIV. 25. 3. d.

1870-ben viszont az immár önálló határrészé vált Sóstó-dűlőben, az 1559. számú, házszám nélküli birtokrészleten 6 lakház mellett gazdasági épületek, az 1561. sz. birtokrészleten pedig újabb gazdasági épület és szárazmalom található. (4/ 2. térkép).⁸⁴

⁸⁴ MOL S 79 Kataszteri iratok 758. cs. 126. TE adóközség birtokrészleti jegyzőkönyve, 1870.

4/ 2. térkép

Sóstó tanya 1870-ben

Forrás: MOL S 79 225. téka

Ami Sóstó benépesülését illeti, mivel a népszámlálások ekkoriban még a külterületi lakott helyeket külön nem regisztrálták, erről az egri egyházi schematizmusokból alkothatunk képet. Először 1855-ben bukkant fel fél órányi gyalogjárásra az ófalusi plébániától Kállay Istvánnó allodiuma („Allod. Steph. Kallayano”), összesen 14 lakóval. 1856-tól egészen az 1880-as évekig már $\frac{3}{4}$ órában adja meg a forrás a távolságot, de 1890-re ismét fél órányira található Sóstó az „anyaegyháztól”. A dinamikus népességgyarapodás, amely a hatvanas évek második felében vesz először lendületet, egyben a gazdasági növekedés legbiztosabb mutatója, másképp aligha lehetett volna kitermelni a fokozatosan emelkedő haszonbér összegét. Tanulságos látnunk, hogy az eredeti bérlő halálával ez a dinamika nem tört meg, s örökösei tovább tudták egy darabig vinni a korábbi lendületet. Miután Kállay Béni valamikor a kilencvenes évek elején eladta eszlári birtokát, az 1895-re mutatkozó újabb külterületi lakosságnövekedést az új tulajdonos, a nyíregyházi Feldheim Emanuel (és bérlője) javára kell írunk.

4/ 6. táblázat

Tiszaeszlár-Sóstó benépesülése

Év	Róm. kat.	Gör. kat.	Ref.	Összes
1855	10	3	1	14
1860	8	2	1	11
1870	21	8	13	42
1880	46	16	13	75
1890	33	26	7	66
1895	83	27	10	121

Forrás: Schematismus venerabilis Cleri Archi-dioecesis Agriensis ad annum Jesu Christi 1855, 1860, 1870, 1880, 1890, 1895. Agriae.

Egyébként Kállayné és fia, Béni sem felekezeti alapon válogatta meg a bérlőket. Szabolcsban több helyen rendszeresen zsidó bérlőkkel szerződtek. Ezekben az esetekben, épp úgy, mint Eszláron párhuzamosan érvényesült nemcsak a bérleti időtartam hosszabbá válásának, de a haszonbér emelkedésének tendenciája is. Az 1863. őszi elszámolás szerint például Birin Kohn Ábrahám félévre még csak 1000 forint körüli summával számolt el.⁸⁵ 1865 Szentmihály napjától 6 évre ugyancsak neki adták ki ezt a birtokot, ezúttal azonban már 4800 forintért.⁸⁶ A hetvenes években tovább emelkedett a díj (és a terminus): „Mama megküldi a Kohnnal Biri haszonbérlet végett Bodnár által kötött új szerződést, mely 12 évre szól 1884. okt. 1ig. 8000

⁸⁵ Kállay Béni: Napló, 1863-64. MOL P 344 40. cs. E / b. I. 10. (1863. okt. 16.) „Kohn Ábrahám megküldte a Biri árendát: készpénzben 973 ft 50 kr. kertészfizetés 54 ft, papnak 60, Gyene egy utalványára 15, összeg = 1102 ft 50.

⁸⁶ Kállay Béni: Napló, 1863-64. MOL P 344 40. cs. E / b. I. (1864. okt. 13)

ft, eddig ötöt fizetett.”⁸⁷ Ez egyúttal jelzi az ügyvédek által vitt szerepet a kontraktus megkötésében. Pedig itt közben bonyodalmak is támadtak, a bérlő apja ugyanis, aki korábban fia jóátállója volt, megbukott, s csak a szerződés betáblázásával engedték neki továbbvinni a bérletet.⁸⁸ A birisi birtok ráadásul jóval nagyobb volt, mint az 544 holdas eszlári: az 1893-as gazdacímtár szerint 1845 katasztrális holdra rúgott.⁸⁹

A felhozott szabolcsi példák révén jobban érthetővé válik, milyen értelemben hangzik el Kállay Béni életrajzában az a megállapítás, hogy „birtoka angol rendszer szerint bérben van”.⁹⁰ Az angol rendszerű bérlet fogalma tehát a korabeli agrárirodalomban nem a bérlők felekezeti hovatarozásától függ, hanem – aszimmetrikus ellenfogalom nélkül – a racionális gazdálkodás kategóriája.

A zsidó Bánffy-bérlők

Mint már fentebb említettük, a Bethlen és Wesselényi ágra való eszlári Bánffy birtokon a reformkortól kezdve zsidó bérlőket találunk. A szabolcsi tűzkárbiztosítás iratai szerint, miközben Báró Wesselényi Farkas része saját kezelésben tartatott, addig Báró Bánffy Josefa kisasszony haszonbérlője 1843 tavaszán Fried Emmánuel volt. 1844 őszén viszont Bánffy Jozefa haszonbérlőjét Lichtmann Móricnak, Wesselényi Farkasét pedig Geiger Emanuelnek hívták.⁹¹ Miután Bánffy Jozefa 1846-ban férjhez ment gróf Bethlen Sándorhoz, az ő birtokrésze Bethlen-birtokként szerepel a továbbiakban, Wesselényi Farkas 1851-es halála után az ő birtokrészét előbb özvegye, báró Bánffy Mária, majd fiuk, Ferenc vitte tovább (végül a gróf Karacsay Sándorral egybeházasodó Wesselényi Johanna révén Karacsay Melániára szállt). Nemcsak a tulajdonos és a kezelés módja, hanem a bérlők személye is változhatott. Érdekes azonban hozzátennünk, hogy a Monokról származó, 1848-ban 31 éves Lichtmann Mór első feleségét Fried Gizellának, az 1848-ban 27 éves, a Sáros megyei Plavnitzból érkezett Geiger Emánuel nejét pedig Fried Rozáliának hívták.⁹² A bérlők kettősét tehát a nánási Fried-dinasztiába benősült nők alkották.

A összeírások láthatóan bizonytalankodtak a zsidó bérlők társadalmi státusát illetően: az 1846-os termésösszeírás „életmódjuk” szerint mind Geigert, mind Lichtmannt „haszonbérlőnek” tekintette (az előbbit 6, az utóbbit 8 háznéppel számolva)⁹³, az 1848-as

⁸⁷ MOL P 344 c/d Kállay Béni belgrádi naplója 128. (1872. ápr. 22.)

⁸⁸ uo. 31. k. 190. 1869. jan. 26.

⁸⁹ Magyarország földbirtokosai, 1893. 595; 600.

⁹⁰ Szinnyei, V. 1897. 840.

⁹¹ SZSZBML X. 204. 15. d. 134. Eszlár Helysége épületeinek összeírás és Betse az 1843 és 1844. évben.

⁹² Kövér, A regále... 2008. A tisztaeszlári 1848-as zsidóösszeírás SZSZBML IV. B. 109. 348. f.

⁹³ SZSZBML V. 429. 3. d.

utolsó zsidóösszeírás viszont a „keresetmód” alapján „földműveseknek” minősítette őket. Ekkor egyébként a család összetételét is pontosabban szemügyre vehetjük: Geigernek feleségén kívül két (5 és 1 éves) leánya, Lichtmannak, második felesége mellett három, az első házasságból származó fia (11, 7 és 4 évesek) szerepelt a jegyzékben.⁹⁴

A tűzkárbiztosítók felbecsülték a bérlők vagyonát is. Lichtmann vagyonának javarészét a pálinkafőző alkotta (a leltárban „szeszgyári rézeróművek” néven szerepelt), de számottevő értékű gabonája is volt. Ezen az alapon méltán írhatta tehát róla (s bérlőtársairól) az 1846-os ínségösszeírás: "életjük eladó lévén nincs szükségök."⁹⁵ A terménykimutatásból egyértelmű, hogy nemcsak a falu belső területéhez tartozó Csűrös kert nevű határrész volt Lichtmann használatában, hanem külterület, „puszta” is. A termények legnagyobb részét a Csűrös kertből takarították be, s gabonaként árpát, búzát, zabot, sőt némi kölest is termesztettek, ami a kiterjedt szénagazdálkodással együtt komolyabb állattartást is feltételez.

A szeszfőzési regáléjog bérlete láthatóan nem Geigernek jutott. Viszont az ő (biztosított) terményeinek becslését két esztendőből is ismerjük, s az adatok dinamikus növekedést mutatnak.

4/ 7. táblázat

Geiger Emánuel terményeinek becslése,
1844, 1846 (váltóforint)

Termény	1844				1846			
	Szemes	Széna, szalma	Ár	Érték	Szemes	Széna, szalma	Ár	Érték
	Köböl	szekér	Vft/	Vft	Köböl	Szekér	Vft/	Vft
Búza	40		6	240	420		14	5880
Gabona					765		10	7650
Árpa	432		3	1296	100		8	800
Köles	114		5	570				
Zab	280		2	560	150		5	750
Sarjúszéna						2	25	50
Széna		55	17	935		75	20	1500
Bükköny		3	6	18		62	25	1550
Lóhere						25	25	625
Árpa szalma		39	6	234		10	6	60
Köles szalma		30	8	240				
Gabonaszalma		32	2	64		68	3	204
Búzaszalma						37	3	111
Zabszalma		16	5	80		14	5	70
ÖSSZES				4237				19 250

Forrás: SZSZBML X. 204. 15. d. 134.

⁹⁴ SZSZBML IV. B. 109. 348. f.

⁹⁵ SZSZBML, V. 429. 3. d. A.

A számottevő növekedés mögött azonban a termékszerkezet változása mellett a becsárak emelkedését is látnunk kell! 1846-ban például a gabona tekintélyes tételként való megjelenése nyilván nemcsak a kétszeres vetés térnyerését jelentette, erre utal az értékbecslésben, hogy a búza ezúttal „tisza búzaként” szerepel, ami nyilván fokozott piacképességű terméket jelentett. Geiger mindenesetre az 1852-es ideiglenes kataszter vallománykönyve alapján a Belfalu közepén házat és kertet is szerzett magának (a telek eredetileg Jaborszky Józsefnek, a Bánffyak zsellérének a nevéen állt az úrbéri tabellában).

A Wesselényi részjóság haszonbérleti viszonyaiba a szabolcsi alispáni úrbéri bíróság anyagában talált, 1860-ban kirobbant pereskedés kapcsán mélyebben is betekinthetünk.⁹⁶ Az utolsó haszonbérleti szerződést Hadadon 1855-ben 5 évre kötötte Geigerrel az özvegy édesanya, báró Wesselényi Farkasné báró Bánffy Mária. Maga a kontraktus az előzetes hitelezéssel egybekapcsolt tranzakció jellegzetes példája. Mint a szerződés második pontja kimondta: „A haszonbéri összeg teszen évenként kétezer négyszáz pengő forintot, azon megjegyzéssel, hogy miután tisztelt Ő Excellenciájának kétezer kétszáz pengő forintot kamat nélkül kölcsönöztem, a haszonbéri összeg az első három években Négyszáz pft hijával, a következő két évben pedig ötszáz pengőforint hijával lesz általam fizetendő, miáltal a fentebbi kétezer kétszáz pft tartozás öt év alatt lefog rovatni.”⁹⁷ A bérbé adott terület ráadásul nemcsak a Szabolcs megyei eszlári és nagyhalászi, hanem a Zemplén megyei kis- és nagycigándi, valamint keresztúri jószágokat is magában foglalta. Megengedte a szerződés, hogy a bérlő „a most bekerített, s szőlőnek újólág körülsánczolt kertbe kétezer váltócédula ft értékig egy pálinkaházat építhessen” (4. pont), s szintén elismerte a pusztán „a haszonbérletől épített nagyökör istálót”. Az adót – „a haszonbérbe tudás mellett” – a bérlő fizette (7. pont.). A szerződés védte az ősgyepeseket és a „még eddig szántás alá nem fogott földeket” (6. pont), de nem intézkedett az erdőket illetően. Végül a hitelező bérlőre nézve külön garanciát is tartalmazott: „biztosítom Geiger Emánuel haszonbérletét arról is, hogy a most kötött évek kitelésével ezen jószágomat azontúl haszonbérbe kívánnám adni, abban neki mások felett elsőbbséget adandok.” Úgy látszik, a zsidó bérlő nemhogy továbbállni, de éppen maradni szándékozott.

Ez lett később az egyik konfliktusforrás. Özvegy báró Wesselényiné ugyanis 1860 nyarán elhunyt, s az örökösök (Wesselényi Ferenc és László) nem akarták Geigerrel megújítani a szerződést. Hogy ennek mi volt az oka, annak szilánkjai csak a perlekedés folyamán

⁹⁶ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155-156. d.

⁹⁷ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. (Hadad, 1855. nov. 24.) Másolat.

bukkantak a felszínre. Megtudjuk például, hogy Kállay Gusztáv lehetne a tanú, „ki előtt világosan tudatára adtam Geiger Emanuelnak, miszerint bárkinek másnak, de neki jószágomat soha haszonbérbe adni nem fogom”.⁹⁸ Hogy ez mikor történt, az nem derül ki. Wesselényi ügyvédjének egyik perbeszéde utólag mégis feltárt egy konkrét okot. Védenca nevében feltette a kérdést: „nem örömetst menekül-e egy nevelt ember az olly haszonbérletől, ki nőjével, s több előkelő hölgyek társaságában átutazván, saját jószágában a bérbeadott lakban megszállván, nője s társnői hallatára »das Gesindel kommt über mich« szavakkal fogadtatik a bérlet által.”⁹⁹ Maga Wesselényi egyik perbeli nyilatkozatában később egyenesen „gyűlölt” szerződésről beszél: „...egy józan gondolkodású s nevelt egyén minőnek engem embertársaim ismernek, nem muszka alattvaló, hogy érzékeny megsértését olly viszony fenntartásával hálálja meg, melly iránt a még hátra volt haszonbér ideje alatt is a gyűlölet legmagasabb fokával viseltetett.”¹⁰⁰ De ez az utalás sem árulta el, hogy ez a gyűlölet milyen régről eredt, úgy tűnik, leginkább talán kulturális ellentétek álltak a háttérben. Geiger elleni nyilatkozata láthatóan nem tudott mit kezdeni ezzel a logikával, de azt is tudtul adta, valójában nem elsősorban pénzről van szó: „Báró Úr, s illetőleg tisztelt szülei, és családja 16 éven át volt velem érintkezésbe [sic!], s járt lakásomhoz, s irányukba mindig legnagyobb tisztelettel, s megelőzéssel viseltettem, nem csak pontos fizető voltam, de sokkal többet, nagyon sokkal többet is tettem, mint igen jól fog a tiszt. Báró úr emlékezni, nem tudom minő szeszély, vagy kinek ármánya ingerelte fel ellenem, de azért világos szerződési jogaimat el nem tapodhatja; én neki 10. sz. [melléklet] szerint az árendát is leteszem.”¹⁰¹

A tulajdonosok a személyes sérelmeken túl – ügyvédjük által – komoly anyagi veszteségeket is felrótak a bérlőnek, mindenek előtt az erdők kivágatását: „Geiger haszonbérlet az épületekben, de főleg az erdőben nagy rongálásokat és pusztításokat vitt végbe, úgyhogy a tulajdonos Báró Urak az erdőkárt még a múlt évben szemle útján megbecsültetni kénytelenek voltak, a kár 1000 fnál többre becsültetett...”¹⁰² Tény viszont, hogy 1860. július 26-án még megállapodtak a birtokon tett vetések sorsa felett, eszerint a haszonbér végeztével Geiger 200 köből rozst és 22 köből búzát ad át Wesselényinek.¹⁰³

⁹⁸ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. B. Wesselényi nyilatkozata (érk. 1861. máj. 29.)

⁹⁹ uo. Tárgyalási jegyzőkönyv (Nyíregyháza, 1860. dec. 6.) Kőmíves Károly alperesi ügyvéd. Akár „csöcseléknek”, akár „siserehadnak” fordítjuk a Geiger szájából elhangzottakat, mindenképpen erősen sértő a kijelentés. Wesselényi Ferenc későn nősült, felesége gróf Seldern Kornélia volt. Ld. Gudenus IV. 1998. 263.

¹⁰⁰ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Br. Wesselényi Ferenc végnyilatkozata (érk. 1861. jún. 22.)

¹⁰¹ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Geiger Emmanuel elleni nyilatkozata Molnár György ügyvéd által (érk. 1861. júl. 4.)

¹⁰² SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Fáy Gusztáv ügyvéd folyamodványa (Debrecen, 1861. ápr. 13.)

¹⁰³ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Fáy Gusztáv ügyvéd folyamodványa (Debrecen, 1861. ápr. 13.); Br. Wesselényi Ferenc nyilatkozata (érk. 1861. máj. 29.)

A helyzetnek már a jogi oldala is számtalan kérdést vetett fel: személyi vagy dologi természetű viszony-e a bérleti jogviszony, kötelezi-e az örökös a szerződés lejártakor a szülő ígérete, vagy csak a szerződés időtartama alatt kell annak tartalmát tiszteletben tartania? S voltak a dolognak gyakorlati (mondhatnánk, ökonómiai) vonatkozásai is. Bár a kettő nehezen választható szét, első lépésben ez utóbbiak érdekesebbnek tűnnek számunkra. Mit tehet a tulajdonos a szerződés lejártakor, ha a korábbi anyai ígéret ellenére a volt bérlőtől meg akar szabadulni? Természetesen választhatja a saját kezelésbe vételt, s ez a korabeli felfogásban láthatóan jól megfér a terület egy részének felesbe adásával. Ha nem érzi kötelezőnek magára nézve a szülői szerződésbe foglalt ígéretet, akkor választhat új bérlőt is. Az előbbi komoly befektetéseket igényel, de az utóbbi esetben sem olyan könnyű ekkora birtokhoz nagy hirtelen megbízható új bérlőt találni.

Kérdéseinkre a konkrét ügy azért nyújt általában is megfontolandó tanulságokat, mert Wesselényi Ferenc tulajdonképpen mindegyik megoldással kísérletezett. 1860 nyarán megbizta Gyányi Mihályt, Eszlár község akkor 65 éves főbíráját, hogy „ősz vetés alá jövő földjeit egyeseknek adja ki részint felébe, részint pénz árendára”. Gyányi, mint láttuk, egyike volt a falu református taksás nemes családfőinek, de akiről csak most tudjuk meg, hogy már a báró atyja, Wesselényi Farkas is erdőfelügyelőként alkalmazta két köblös föld használata ellenében, s ez az állása Ferenc alatt is fennmaradt.¹⁰⁴ Gyányi Mihály ki is osztott ekkor 120 köblös földet pénzért, 50 köblöst pedig felébe őszi vetés alá. Az „osztáskor” maga Geiger is jelentkezett, s egy másik dűlőben (a Megyágó nevezetűben) kivett 27 köblöst, de később erről lemondott. Geiger ekkor még azt hihette, hogy az ő korábbi bérleti viszonya érintetlen marad, tehát akár terjeszkedhet is. De az is lehet, hogy rosszat sejtett és valami ellensúllyal próbálta bebiztosítani magát. A tanúvallatáskor megkérdezték az érintetteket, akik egybehangzóan állították, hogy tavaly augusztusban ők a 120 köblös földet „köblösét 4 osztrák forintjával” vették ki, felébe pedig 53 köblöst.¹⁰⁵ Apró lépésnek számított a saját kezelésű gazdaság kiépítése felé, hogy Wesselényi, Gyányi útján, 1861. január elsejétől szegődtette Gotten János 58 éves r. kat. Abauj megyei, széplaki születésű kertészt, hogy a Wesselényi-udvar melletti

¹⁰⁴ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Gyányi Mihály tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.) A tanúvallomásokat Somossy Ignác alispán, Mikecz Tamás főszolgabíró és Krasznay Péter esküdt mint visszahelyező bírósági tagok vették fel.

¹⁰⁵ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. TE, 1861. máj. 17. A tanúságot tevők: Papp Mihály, 72 éves (tévesen reformátusnak véve), Farkas András 54 éves, ref., Nagy Mihály 42 éve, g. kat., Juhász József 33 éves ref., Lánci József 40 éves, r. kat., Nagy Miklós 36 éves, g. kat., Sojmosi [sic!] József 34 éves, ref., Cellát [sic!] Mihály 46 éves, ref., Húri [sic!] András 24 éves ref. Elmondható, hogy a bérbe vevő társaság a falusi gazdák javából verbuválódott, taksások, úrbéresek, reformátusok, görög és római katolikusok vegyesen, s köztük előfordul volt Bánffy- és Kállay-jobbágy egyaránt.

kis kertet gondozza.¹⁰⁶ Wesselényi azonban csak az események sodrásában mondta ki: „saját vagyonomat úgy nevezett házi kezelés alatt kívánom tartani, s már múlt évi Augustus óta e kezelést valósággal megkezdettem, és folytatom is, s éppen ezért tartom fel udvarházamat, kertemet sat. melyhez B/ szerint kertészt is fogadtam fel, hogy több időt személyesen is eszlári birtokomban töltsék és jövőre ott gazdaságot rendezhessek.”¹⁰⁷ Ebben a retrospektív értelmezésben a feleseknak történt éves földosztás csak átmenet a kiépitendő házi kezeléshez. 1860 augusztusában azonban Wesselényi Fáy Gusztáv debreceni ügyvédet azzal is megbízta, hogy kössön szerződést mintegy 340 köblös pusztai földjei bérbe adására.¹⁰⁸ A kiszemelt bérlő nem volt más, mint Lichtmann Móric, a másik Bánffy-részt bíró gróf Bethlen eszlári haszonbérlője, aki maga járt Bécsben és ajánlkozott a puszták egy évi bérbe vételére (köbönként 4 forintért). Lichtmann mellett szólt a bárónál, hogy ő „pontos jó fizető, nekem pedig kellemesebb mentől nagyobb tagot bérel egy egyén”. Az ajánlat nem vonatkozott a rétekre és a majorra, a belső földek kiadásának ügyét pedig – mint a báró levelében írta – már „Eszlárt beszélték volt” (ez nyilván a Gyányi által lebonyolított ügyleteket jelentette).

Ennek jegyében kötött gyorsan Debrecenben Fáy egy „haszonbéri szerződést” Lichtmannal, 1860. Szt. Mihály napjától számítandó egy évre, amelyben a pusztai szántók 350 holddal, a még ki nem adott belső földek pedig „circa 170 holddal” szerepeltek.¹⁰⁹ Ezzel azonban nem zárult le a szerződéskötés folyamata, ugyanis 1860. szeptember 18-án újabb, ezúttal már címében is „ideiglenesnek” nevezett haszonbéri szerződés megkötésére került sor köztük: a hat évre szóló kontraktus illetve „a Mtgos úrnak Szabolcs megyében Eszlár községe határában levő úgy az ahhoz tartozó pusztabeli egész birtokát a Halász Czigándi részbirtokot és a B Keresztúri Curiát minden ahhoz tartozókkal, az Eszláron levő lakház, és ahhoz tartozó kert az allodiális szőlő, és a csűrös kert melletti lucernás kivételével”.¹¹⁰ Már a 4500 o. é. forintra rúgó bérleti összegből is látható, hogy ez Wesselényire nézve lényegesen kedvezőbb szerződés, mint a Geiger féle 1855-ös. Ráadásul itt az adókat Lichtmann köteles volt „a legkissebb leszállítás vagy megtérítés nélkül a magáéból fizetni” (2. pont.). További kikötésként az egy évre felébe kiadott földek használóit a haszonbérlő saját feleseinek volt köteles tekinteni, úgyhogy a haszonbér fejében lefizetett összeg levonandó a Lichtmann által

¹⁰⁶ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Gotten János tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.) Gotten felsorolta konvencióját is egy évre: 60 váltóforint, 12 köből gabona, 2 köből búza, 1 köből főzelék, 50 [...] só, 2 öl fa, két szekér szalma, egy esztendő ssertés, valamit hat vékás tengeriföld.

¹⁰⁷ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. B. Wesselényi nyilatkozata (érk. 1861. máj. 29.)

¹⁰⁸ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Wesselényi – Fáy (Bécs, 1860. aug. 6.) Másolat.

¹⁰⁹ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Haszonbéri szerződés (Debrecen, 1860. aug. 8.)

¹¹⁰ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Ideiglenes haszonbéri szerződés (Debrecen, 1860. szept. 28.) A szerződésnek egy szétszagattott és pecsétekkel összeragasztott hiányos eredeti példánya mellett fennmaradt egy másolata az 1860. dec. 6-i nyíregyházi tárgyalási jegyzőkönyv mellékleteként.

első évben fizetendő bérleti díjból. (4. pont.) A múltból okulva most 40 ölben korlátozta a tulajdonos megbízottja az évente kivágható famennyiséget, igaz, ezt minden díj fizetése nélkül tehetette a bérlő (7. pont). Természetesen a kedvező ajánlatot a báró megbízottja is igyekezett honorálni olyan pontok beiktatásával, amelyek megkönnyíthették az új bérlő berendezkedését új gazdaságában: ilyenek tekinthető 100 db sovány sertés (8. pont), illetve 1000 db. juh (9. pont) átadása, amelyeket majd a szerződés lejártával becsértéken kell visszaszolgáltatni a tulajdonosnak. Ebből a szerződésből még a Geiger által decemberben átadandó – igaz, immár redukált mennyiséggel – 120 köből rozs és 10 köből búza sem maradt ki (10. pont). Egyes pontok azonban a tulajdonos jóváhagyásához voltak kötve.

Már maga a megállapodás híre is felbosszanthatta Geigert, aki az 1855-ös szerződésbe foglalt előjogait e szerződés szerint kívánta érvényesíteni (hogy honnan szerezte meg a szöveget, arról nem szól a fáma). Vagyis úgy tekintette, hogy ez a szerződés tulajdonképpen őt illeti. Ennek megfelelően a nyíregyházi szolgabírói hivatalnál 1860. október 27-én *előjogérvényesítési pert* indított első helyen Wesselényi és második helyen exsógora, Lichtmann ellen. Ennek a pernek két tárgyalása volt: az első Kaffka Ignác segédszolgabíró előtt 1860. december 6-án, ő Geiger javára ítélt, majd Tatár Tamás főszolgabíró hivatalfőnökként felülbírálta az ügyet, s 1860. december 29-én Wesselényinek ítélte a jussot. Geiger botrányosnak tartotta a két egymásnak ellentmondó ítéletet, Wesselényi viszont a hivatalfőnök felülbírálati jogával és az osztrák perrendtartással magyarázta a fordulatot, ráadásul ő az első ítéletet sohasem kapta kézhez, s így az szerinte nem is lépett hatályba.¹¹¹

A per során a fiskálisok villogtathatták elmeélüket, de az ítélet kimondása után is egymást érték a folyamodványok és ellennyilatkozatok. Geiger ügyvédje, Benczúr Miklós mellett érvelt, hogy „a Ptk 1092.§-a a haszonbéri szerződést az adásvevési szerződéssel egyforma kategóriába teszi, sőt a Ptk 1095.§-a nagyon határozottan mondja ki, hogy ha a haszonbéri szerződés a nyilvánkönyvekbe be van ígátva a bérlőnek joga dologbani jogkép

¹¹¹ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Br. Wesselényi Ferenc végnyilatkozata (érk. 1861. jún. 22.) Az alábbi leírás szerint igen jól ismerte a neoabszolutizmus kori hivatali ügymenetet: „Az osztrák ügyrendtartás szerint csak az olly ítélet bírhatott érvénnyel, melly a hivatal főnöke által átvizsgáltván íratott alá, vagy annak honn nemlétében az arra megbízott s. szolgabíró által hitelesített, és az eljárás korán sem oly belső ügyvitel-rendszer volt, mit a feleknek tudni szabad nem lett volna. Hiszen tudjuk, hogy a cs. szolgabírói hivataloknál mindég a tárgyalásra megbízott s. hivatalnok volt egyszersmind az ítéletnek fogalmazója is, de azt is tudjuk, hogy miután a különben csak névleg fennállott ’s rendesen illusio tárgyát képezett bírói felelőség terhe a hivatal főnökének vállaira volt fektetve, az által kelle minden illy fogalmazványnak átvizsgáltania és aláíratnia. Így volt aztán az akkor érvényes. Bizony megtörtént az – ’s ez sem volt titok – hogy a hivatal-főnök az egész fogalmazvánnyt teljesen megsemmisítette ’s vagy maga ellenkező értelemben szerkesztette, mint itt történt [sic!], vagy az illető előadót egy más szerkezet készítésére utasította.” uo.

tekintendő.”¹¹² Az erdőpusztításról szóló 3. számú határozat pedig, amelyet felperes meg sem kapott, csak azután keletkezett védekezésül, hogy a keresetet kézbesítették. Mint már fentebb idéztük, az alperes ügyvédje, Kőmíves Károly eleinte valóban a személyes viszony megromlását ecsetelte. Azonban a felperes eszmefuttatását hallva – ugyan kevésbé szípkázóan, ám annál élesebben és tisztábban fogalmazott: „Felperes okoskodása egy felfordult világot tüntet elő, mellyben az ember saját tulajdonát nem annak adhatja, kinek akarja, de egy másiknak, kinek az igen megtetszett... Felperes azt mondja, hogy alperes a haszonbérleti ügyet személyes viszonyokon alapítottnak állítja. Teljességgel nem, de mindenesetre kívánja megkülönböztetni az A alatti [az 1855-ös] haszonbéri szerződés azon pontjait, mellyek az öt évi haszonbérletre vonatkoznak, ugyanazon szerződésbe ígatott azon ígérettől, melly által 1ső r. alperesnek édesanyja a kikötött haszonbéri évek kiteltével ugyanazon javak haszonbérbe adása esetére felperest mások feletti elsőség iránt biztosítja.” Arra a kifogásra pedig, hogy felperes nem kapta kézhez az erdőpusztításról szóló 3. határozatot, röviden így reagált: „Zsidófogás ez is, és a cs. k. szolgabírói hivatalnál levő kézbesítési ív befogja igazolni az ellenkezőt.”¹¹³

Ugyanakkor az alperesek véleménye sem csengett teljesen egybe. Wesselényi azt állította, hogy sohasem lépett életbe az „ideiglenes szerződés”, mert ő nem írta alá. Lichtmann viszont a tárgyaláskor érvényesnek tartotta a szeptemberi kontraktust (hiszen 1861 tavaszán is majd eszerint jár el), beidéztesét jogtalanak ítélte, s kérte költségei megtérítését.

1861 tavaszán, a régi szerződésben adott haladék kiteltével Gyányi Wesselényi megbízásából újabb földeket adatott ki, immár az addig Geiger által bérelt földekből: „83 köblöst tengeri alá, évi haszonvételre köblösét 5 ftjával több eszlári lakosok között”.¹¹⁴ Arról ugyan maga idős Gyányi nem szólt, de fia, a 25 éves József elmondta, hogy „a tanyakertet, mely árokkal van körülvéve felébe árpa alá”, az apa maga vette ki a fiának. A fiú még Szt. György nap előtt (!) kiment ide szántani, amikor megjelent a földön „Gajger Emánuel egy fiskálissal és a

¹¹² SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Tárgyalási jegyzőkönyv (Nyíregyháza, 1860. dec. 6.) Benczurt szinte elragadta saját szellemessége: „Nincs itt tehát semmi személyes ügyességről és viszonyról szó, itten nem arról van kérdés, hogy valamely szobor Canovanál rendeltetett-e meg, ügyvédi vagy más elmebeli műről volt-e intézkedés megtéve, – olajfestményt termetsen-e elő a művész, iszen egyforma ügyesség van akár Lichtman zsidó, akár Geiger felperes között, alperesre [sic!] egyre megy a dolog, a pénzt Geigertől kapja-e vagy Lichtmanntól? – s személyi viszonyokra alapuló jogoknak az ingatlanokhoz semmi köze, legföllebb, ha munkabéri szerződésen alapulnának, mi itt nincs eset, ez nem munkabéri szerződés.”

¹¹³ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Tárgyalási jegyzőkönyv (Nyíregyháza, 1860. dec. 6.) Kőmíves Károly ügyvéd. Érdekes megjegyezni, hogy Nyíregyháza 1861. évi országgyűlési képviselőválasztását Benczúr Miklós nyerte (1821-1862), s a megválasztása ellen az egyik óvást épp Kőmíves Károly nyújtotta be, többek között azért, mert szerinte nem volt jogszerű, hogy Szabolcs megye az izraelitáknak is megadta a választójogot. A megye központi választmánya megállapította, hogy a Benczúr Miklósról eső 329 szavazatból mindössze 28 izraelita szavazatot kapott. Ruszoly, 1999. 339-342. Benczúrra lásd Margócsy József, 1995. 206-207.

¹¹⁴ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Gyányi Mihály tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.)

sanfarjával” (sic!). A fiskális haza akarta zavarni a Gyányi-fiút, szó szerint azt mondta, hogy „takarodjak innen haza, mire Gajger tudtomra adta, hogyha az ispánjával szerződésre lépek, hogy ő adta nékem ezen földet felébe, akkor a földet megszánthatom, s így adtam az ispánnak írást arról, mint ha a földet tőle vállaltam volna”.¹¹⁵ A falubeliek, amíg nem látták a viszály végét, minden irányban igyekeztek lefedezni magukat. Magát a bírót is zavarba hozta, amikor kiderült, hogy Lichtmann is osztogat felesbérleteket. Arдай Mihály tanú azt adta elő, hogy amikor „Tokajból júniusi vásárból jöttünk hazafelé, a bíró Gyányi Mihályt felszólítja, hogy a Zöld halom alatti kaszálót adná által a Tanunak – mire a Gyányi Mihály főbíró felelte – hiszen nekem adta már azt a Báró – hanem úgy hallom, hogy Lichtman már kaszáltattya – no hiszen felelé a Tanú, ha lekaszáltattya, fel is gyűjteni és haza is hordattya – no tsak a kell még hogy haza is hordassa – no tsak azt tegye meg, hogy felgyűjtesse; akkor nem lesz többé arendás – erre a Tanu megszóllal – ha most csakugyan árendás hát – a Bíró ekkor észre vevé magát többet nem szólott.”¹¹⁶ Ráadásul Lichtmann nemcsak eszláriaknak, hanem a szomszédos rakamazi gazdáknak, sőt állítólag nyíregyháziaknak is juttatott feles földet. A rakamaziak 1861. március 10-én 100 holdat vettek ki Hamari pusztán tengeri alá felesbe (az uraság részét beszállítani is vállalták), s kötelezték magukat minden hold föld után egy kaszás napot ledolgozni.¹¹⁷ Amikor tavasszal, a földvállaláskor az eszlári gazdák figyelmeztették a rakamaziakat, hogy milyen kockázatos belemenni a vállalásba, hiszen nem tudni, hogy Geigeré, avagy Lichtmanné-e az a föld, a rakamaziak azt állították, hogy Lichtmann megmutatta nekik a Wesselényi báróval kötött kontraktust (a szerződéskötés a községházán, a rizikóról szóló eszmecsere „Áron korcsmájában” – nyilván Einhorn Áronról lehetett szó – történt). Csugán Dániel tanú arra is emlékezett, hogy a „föld osztás alkalmával” (sic!) „több mint 80 ember volt jelen – többek felszólították Lichtman Móricot – hogy adja pénzen a földet mint Geiger úr adta – erre Lichtman Móric úr azt felelte én pénzen pénzt nem cserélek – mert én nem azért vettem ki pénzen árendába.”¹¹⁸ Csugán pontosan tudhatta, mire megy ki a játék, hiszen ő már 1860 decemberében azzal ment Lichtmannhoz, hogy báró Wesselényi Ferenc „itteni száraz malmát továbbra is bérbe” megtarthassa, s meg is állapodtak, ugyanis „ezen száraz malmot egy évre 34 köből gabonáért szóval tett egyeség [sic!] szerint ki is

¹¹⁵ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Gyányi József tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.)

¹¹⁶ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Arдай Mihály 46 éves ref. (TE, 1861. júl. 1.)

¹¹⁷ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Kötlevél (TE, 1861. márc. 10.)

¹¹⁸ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Tóth Bálint 51 éves és Csugán Dániel 33 éves református eszlári lakosok tanúvallomása (TE, 1861. júl. 1.) Másolat. Ugyanaznap Arдай Mihály 46 éves református lakos így idézte fel Lichtman Móric szavait: „azt gondolják kendtek, hogy én oly számár vagyok, hogy a mit pénzéért veszek vele ismét pénzt cserélek – én nem pénzéért, hanem felébe adom ki a földet.” uo.

bérelte”.¹¹⁹ Mint mondta, „Geigertől is utasítva lévén, hogy Sz. György napig viselje gondját, Lichtman szinte biztatta, hogy a szóbelileg kötött szerződés szerint ki adja a Contractust.”

Olyan helyzet alakult hát ki, amikor mind a falu bírása, mind a régi, mind az új bérlő egyaránt osztogatta felesbe a földeket. Geiger és Lichtmann rivalizálását akár bérleti verseny kibontakozásának is tekinthetnénk. Ám a sok úr közötti vetélkedésből nem hiányzott az erőszakkal való fenyegetőzés sem, ami azért tisztán piaci kategóriákkal aligha írható le. Többen vallották, hogy 1861 tavaszán B. Wesselényi „szőlő alatti földjéből mintegy 4 köblösnyt Lichtman megszántatván, később Geiger ugyan azt, melette levő mintegy 25 köblös földel edjűt megszántván zabbal bévetette; ezen szántás alkalmával” Gyáni Mihály, Csugány Dániel és Huri Sámuel tanúk „a Geiger cselédjeit mint előljárók a szántástól eltiltották, azok azonban kijelentvén, hogy gazdájok parancsa nélkül nem teszik, a szántást tovább folytatták, tanúk pedig haza mentek”.¹²⁰ Kihallgatták Lichtmann béreseit is: ők azt vallották, hogy B. Wesselényi „szőlő melletti darab földjéből mintegy 15 köblöst megszántottak és azt Geiger Emánuel, – megszántatván még a föld többi részét is, mind a maga, mind az általuk szántott földet zabbal bévetette”. Ugyancsak ők állították, hogy Sz. György nap után a Báró Wesselényi „kis telekbeli földjében szántván, déli etetés alatt hozzájuk ment a Geiger Emánuel ujjvárosi ispánja, mint egy 15 vasvillás ujjvárosi emberekkel, s követelte, hogy a földről rögtön menjenek el, tanúk azonban kinyilatkoztatták, hogy el nem távoznak, mire a nevezett ispány úgy nyilatkozott, hogy elmegyem még a juhászokat is magához venni és vissza jön ismét eltávolítani tanúkat, azonban többé vissza nem jött”.¹²¹

Mire eljött Szent György napja, s immár lejárt minden határidő a bérlet visszaadására, végképp elmérgesedett a helyzet. Geiger ekkor már debreceni lakos volt (NPéterfia u. 810 sz. alatt), Eszláron született két fiát innen járatta a Református Kollégiumba.¹²² Jelentős területeket bérelt Balmazújvároson is. Saját igaza tudatában nem hogy nem vonult ki az eszlári birtokról, hanem 24-én azért jött Eszlárra, hogy letegye a következő évi haszonbéri részletet, de nem volt kinek átadnia a pénzt. A községházán az előljáróságot szólította fel a részlet átvételére, de mint Gyányi Mihály bírósági ítéletében, Farkas Gábor, Bagdi István jegyző

¹¹⁹ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Csugány Dániel tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.) Másolat

¹²⁰ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Tanúvallomások (TE, 1861. máj. 17.) Másolat.

¹²¹ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Szemán János 30 éves r. kat. Abaúj megyei baskói, Baskó György 21 éves óhitű baskói, Soltész András 25 éves óhitű baskói, Vinter János 35 éves r. kat. szintén Abaúj megyei Hernádpetri, Kaséta János 26 éves ref. tornyosnémeti, valamint Nádasdi József 35 éves ref. eszlári lakosok tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.) Közülük egyedül Kaséta volt harmadik éve Lichtmann bérese, a többiek mind csak újkor álltak a bérlő szolgálatába.

¹²² TtREL II. 7. f. 1. II. A. 1. 38. A gimnázium tanuló ifjúságának teljes névsora az 1861/2. isk. év kezdetén. Geiger Gyula IV. osztályos, Geiger Dezső pedig I. osztályos gimnazista volt.

tanúvallomásukban egybehangzóan állították, „a pénz felvételére bennünket felszólított, de arra magunkat feljogosítottak nem érezvén, kérelmét nem telyesítettük”. Másnap újra próbálkozott: „egy rakás bankót kivévén ott előttünk pénzt olvasott, hogy mennyi lehetett a summa voltaképpen nem tudhatjuk, - erről bizonyítványt kért tőlünk, de mi azt nem adtunk.”¹²³

Wesselényi csak április 25-én este érkezett meg, s végképp kihozta a sodrából, hogy nem tudott beállni saját kocsiszínébe, mert Geiger lakatjával volt lezárva. Úgy élte meg az egészet, mint aki nem rendelkezhet szabadon saját tulajdonával. Ekkor „a Báró őnagysága egy baltát kérvén azzal a lakatot leütötte, s így lehetett a kocsit betolni” – vallotta egy szemtanú. Másnap a Báró a ház külső ajtaját a kertész kulcsával, „a belső ajtókat pedig, melyeknek kulcsai most is Geiger Emánuelnél vagynak a Báró úr a helybeli kováccsal nyitatta ki”.¹²⁴ Amikor aztán május elején Geiger ismét Eszláron járt, ingó vagyonait, úgy, mint „egy kocsi, egy zongora, székek, s egyéb bútor neműek” az udvaron kívül, az utcára találta kirakva. Ezeket aztán Csugány Dániel, Gyulai János, Horváth Bálint és Fülep János tanúk segítségével visszahordatta az udvarban levő szekérszínbe.¹²⁵ Itt most nem a kulturális különbség tematizálódott, ebből az önbíráskodás versus erőszakos betolakodás/birtokháborítás vádja származott. Wesselényi utólag is büszkén nyilatkozta ki: „azon tettemet, hogy házamban időntül talált ingóságait alperesnek onnan kihányattam, jogosan történtnek nyilvánítom, és hogy ő azt ugyan oda azután vissza vitette, azt másnak mint erőszakoskodásnak tekinteni nem lehet.”¹²⁶ Ráadásul a Lichtmann-féle ideiglenes szerződés, amelyre hivatkozva Geiger birtokon belül akart maradni, nem vonatkozott a „curiára, kertre, szőlőre, lucernásra”, tehát azokban Geigernek április 24 után végképp semmi keresnivalója nem volt. Wesselényi nem habozott, azonnali kelettel „rövid úton *polgári visszahelyezési keresetet*” indított Szabolcs megye első alispánjánál.¹²⁷

¹²³ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Gyányi Mihály, Farkas Gábor, Bagdi István tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.) Geiger végül 1861. ápr. 27-én Debrecen város törvényszékénél helyez el 1125 o. é. forintot első negyedévi angária gyanánt bírói letétbe. uo.

¹²⁴ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Gyányi Mihály és Gotten János tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.)

¹²⁵ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Csugány Dániel, Gyulai János, Horváth Bálint, Papp Sándor, Fülep János tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.) A tanúk közül egyedül a volt taksás nemes Papp Sándor nem vett részt a visszahordásban.

¹²⁶ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. B. Wesselényi Ferenc végnyilatkozata (érk. 1861. jún. 22.) Jól tükrözi a főúri allűrök és polgári normák különbségét, hogy Geiger szerint a Bárónak csak arra lett volna joga, hogy időntüli ott-tartásért bért számítsen fel, vagy a volt bérlő költségén máshol elhelyezze az ingóságokat. Wesselényi egy korábbi nyilatkozatában (érk. 1861. máj. 29.) egyenesen úgy fogalmazott: „e tekintetben Geiger Emánuel ellen szegült volna is, miután nekem alkotmányos törvényeink az önbíráskodás jogát megadták, nem tehetne ellenembe...” uo.

¹²⁷ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. B. Wesselényi Ferenc polgári visszahelyezés iránti keresete Kőmíves Károly ügyvéd által (érk. 1861. ápr. 25.!!!)

Valójában azonban már mindezt megelőzően, 1861. április 13-án Fáy Gusztáv ügyvéd a dadai járás főszolgabírájához folyamodott „f. hó 25k napját bírósán kitűzetni” a Bárók (Ferenc és László) eszlári birtokainak átvételére, és „az épületben található károk megbecsültetésére”¹²⁸ Ez még tulajdonképpen Geiger által indított és december 29-én rovására megítélt per végrehajtására vonatkozott, amelyet Geiger megfellebbezett, ám mivel „a cs. k. Szolgabírói Hivatal és cs. k. Főtörvényszék is feloszlott”, a folyamodó ügyvéd sem tudta, hogy ezen per jelenleg hol létezik. Ezért nyújtotta be kérelmét, s Mikecz főszolgabíró május 13-ára ki is tűzte a teljesítés napját.

Végül azonban nem ez a forгатókönyv játszódtott le, hanem némi halasztás után 1861. július 10-én Balkányban ült össze a Wesselényi felperessége mellett indított sommás repozicionális perben az alispáni bíróság, és a történeti kontinuitás jogérvényesítése jegyében az 1802: 22. és 1807: 13. hazai törvénycikkek alapján ítélte: „az alperes birtoklása jogtalan foglalásnak bíróilag megítéltetik, s mint ilyentől a törvények értelmében elmozdítatik.”¹²⁹ Ezzel szemben Geiger mint alperes hiába állította, hogy nem bitorló, hanem a birtok jogszerű élvezője. Elutasított azon kérése is, hogy a felperest mint patvarkodót mozdítsák el keresetétől. A bírói végrehajtást július 15-ére Eszlárra tűzték ki, a kárbecslés a helyszínen megtörtént, több mint ezer forintnyi okozott kárt írtak össze, Geiger lefoglalt értékeinek árverezésére pedig július 30-án került sor. S bár Geiger és ügyvédje fellebbezéssel, semmisségi panasszal is próbálkozott, a hozott ítélet megváltoztatását végül a felsőbb fórumok közbejöttével sem sikerült elérni. Az akták 1863 szeptemberében küldettek fel az ítéletábrára, onnan 1864 júniusában érkeztek vissza Szabolcs vármegye törvényszékére, ahol Lauka József másodalispán elnökletével 1864. december 22-én nem történt más, mint az elsőfokú ítélet helyben hagyása – „másod bíróilag”¹³⁰.

Hogy ez a teljesen lokális ügy miként illeszkedett a törvényhozás országos szabályozásába, s hogy éppen időzítésénél fogva miként kapott a joggyakorlatban gellert a konfliktus kezelése, azt jól világítja meg Geiger Emánuelnek ügyvédje, Benczúr Miklós által 1862. február 8-án beadott „fellebbezéssel egybekötött semmisségi panasza”.¹³¹ Az ügyvel kapcsolatos tényvázlat felvázolta a jogi kereteket: hogy ugyanis amikor 1861. április 25-én megindult ellene a visszahelyezési per, akkor „még az ausztriai törvények divatoztak”, s akkor még a polgári perrendtartás szabályai szerint kellett volna eljárni. Az országbírói értekezlet

¹²⁸ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Fay Gusztáv ügyvéd folyamodványa (Debrecen, 1861. ápr. 13.) Másolat. Rajta a főszolgabírói végzés szövege.

¹²⁹ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Ítélet (Balkány, 1861. júl. 10.)

¹³⁰ SZSZBML IV. B. 255/ c. 156. d. Ítélet (Nagykálló, 1864. dec. 22.)

¹³¹ SZSZBML IV. B. 255/ c. 155. d. Geiger Emánuel fellebbezéssel egybekötött semmisségi panasza Benczúr Miklós ügyvéd által (1862. febr. 8.)

határozatai csak 1861. augusztus 1-jén léptek életbe. A bíróság mégis a magyar törvények, mégpedig az 1802:22. tc. szerint ítél. Az ideiglenes törvénykezési szabályok szerint is (174.§) a polgári perrendtartás alapján kellett volna az 1861. augusztus 1-je előtt indított ügyekben eljárni. Az osztrák törvények értelmében az illetékes bíróság ilyen ügyekben a járásbíróság, s „nem a költséges alispáni bíróság”. Ha a kárperben az osztrák törvények szerint elmarasztalják az alperest, „birtokon belüli fellebbezése marad fenn”. Szabolcsban „előbb exequáltak, a fellebbezést el sem fogadták, mert Szabolcs megye nem ismert felsőbb bírót”. Az eljárás ellen fellebbezni nem lehetett, mert a polgári perrendtartás szerint azt az alperessel nem közölték. Mégis folyamodással élt, az azonban – az egész perrel egyetemben – a volt szolgabírónál, Mikecz Tamásnál rekedt.

S itt fogalmazódik meg a szövegben az egész per és helyzet abszurditása, s mégis nagyon erősen helyhez és korhoz kötöttsége: „Sajátságos ezen dologban és eljárásban az, hogy ügyvédem az osztrák törvények szerinti eljárást nem merte követelni, mert az akkori időkben azonnal hazaárulónak prostituáltatott ’s kérelme elutasított volna; – sem folyamodással nem élhetett, – mert aki a megyei határozatok ellenére a felsőbb hatóságokat, cancelláriát, helytartótanácsot vagy a királyi táblát törvényesnek ismeri, – hazaárulónak kereszteltetett volna.”¹³²

A konfliktusnak azonban ennél sokkal messzebb mutató szocio-ökonómiai tanulsága is van. Érzékletesen nyilvánult meg ugyanis ebben az ügyben a két zsidó bérlő közötti különbség. Elegendő talán az előzetes hitelnyújtással megalapozott, illetve jóval kedvezőbb, anélküli bérleti szerződés tartalmában mutatkozó eltérésre, valamint a bérelt föld pénzárendába, illetve a ledolgozást is igénybe vevő feles művelésbe továbbadásra gondolnunk (bár azt nem tudjuk, hogy ez utóbbi nem csak átmeneti kényszermegoldás volt). Ráadásul a két bérlő vetélkedését a tulajdonos számára lényegesen kedvezőbb feltételeket kínáló Lichtmannok nyerték, abban az értelemben, hogy a Wesselényi részbirtok bérlője előbb a Bethlen-birtokkal együtt az apa, Lichtmann Mór, majd külön kisebbik fia, Lichtmann Jakab lett. Wesselényi olyannyira nem épített ki végül saját gazdaságot Eszláron, hogy az ófalusi Tisza part közelében fekvő kúriáját is Lichtmann Jakabnak engedte át. S ráadásul a nagybérleteken kívül – mint még látni fogjuk – igen fontos szerepet játszottak a kis-, sőt albérletek is.

¹³² uo.

A VÍZÁR SZORÍTÁSÁBAN

Tiszaeszlár már fekvése miatt is mindig ki volt téve a természeti csapások legrettenetesebbikének: a folyó áradásának. Pusztított itt járvány (kolerahalált 1848/49-ben, 1855-ben és 1857-ben, 1866-ban is regisztráltak, de a legsúlyosabbik az 1873-as volt).¹³³ Nem kerültek el a falut a tűzvészek sem (az alispán rendszeres jelentéseket kért ezekről). A vissza- visszatérő árvizek fenyegetéséhez azonban egyik sem volt fogható. Nem azért, mintha emberéletben ez követelte volna a legtöbb áldozatot, hanem mert a vele kapcsolatos szorongás mindig a teljes megsemmisülés fenyegetését hordozta. Mózes könyvének súlyos szavai az özönvízről mélyen beivódtak a lelkekbe: „felfakadának ezen a napon a nagy mélység minden forrásai, és az ég csatornái megnyilatkoznak.”¹³⁴

Borovszky 1830-at és 1855-öt jegyezte fel a legpusztítóbb 19. századi tiszai áradásokként.¹³⁵ „Az ófalusi részből 1830-ban a Tisza 40-50 házat, 1855-ben 40 házat elszakított” – állította az 1920-as években a közigazgatási tájékoztató lapok szerzője.¹³⁶ Mint láttuk, 1856 után került sor Újfaluba betelepítésére. Pesthy Frigyes helységnévtárának elkészültéig – Kürthy Mihály jegyző közlésének időpontjáig, tehát 1863-ig – 117 lakházat építettek fel az Újfaluba költözők.¹³⁷ Ettől azonban még nem szűnt meg a régi falurészek lakóinak vissza-visszatérő tavaszi rémálma.

1867 tavaszán zöldár fenyegette Eszlárt. Krasznay Péter, akit épp ekkor választottak meg Mikecz Tamás, a dadai járás főszolgabírája mellé esküdtnek, május 6-ának éjjelén érkezett a végpusztulástól rettegő Eszlárra. Naplójegyzetei pontosan érzékeltetik a veszély által kiváltott benuhátságot, s azt, hogy mennyi mindent múltott a védekezést irányítók talpraesettségen, tettekrevalóságán: „...korom sötét éj lévén lámpással elvittem magam a Tisza töltés torkolatához, hol a község főutcáját képező magaslatához csatlakozik, ahol a községi előjárókkal találkoztam, kik ott tanácstalanul ácsorogtak egy pár gyér világú lámpással kezeikben. Kérdésekre kijelentették, hogy úgy állanak, amennyiben a szél, jobban mondva zivatar az óriási területű kiöntés vizét folytonosan a töltésük oldalához veri, azt már sok helyen úgy elmosta, hogy a töltés koronája alig egy pár suknyai [Schuh = láb] széles...

¹³³ MOL Mikrofilmtár A 900; A 2568. A kolerahalálosok már 1872. december közepén megkezdődtek. 1873-ban október 16-ig a református anyakönyvben Csiszár Soma lelkész 46 halálesetet regisztrált, ebből 11-et okozott a kolera. TtREL I. 28. j. 15. d. Csiszár Soma ref. lelkész (TE, 1873. okt. 16.)

¹³⁴ Mózes I. 7, 11.

¹³⁵ Magyarország vármegyéi [1900] 294.

¹³⁶ Közigazgatási tájékoztató lapok, 1925. NMEA St 2074. TE.

¹³⁷ OSZK Kt Fol. Hung. 1114. 38. k. 97. (Mikrofilmtár, 76-77. tek.) A Közigazgatási tájékoztató lap úgy tudta, hogy „1856-ban a br. Wesselényi Ferencz által adott 28 úrbéres és 132 zsellérház helyre telepedtek le” Újfaluba lakói. NMEA St 2074.

Azonnal átláttam, hogy ha kellő buzgósággal hozzá látunk a mentéshez, nem kell kétségbe esnünk a siker felett. Onét [sic!], a töltés magaslatáról biztattam a megrémült és már a védelemben ki is fáradva levő népet, hogy jöjjenek, és igen erős fonású vessző kapuikat hozzák a töltésre, hogy ezzel a kimosott részeket által mezzük [metsszük], meg fogjuk védeni magunkat... Erős sövénykapuikat... a kimosott részek eleibe leczövekelvén, az oda törekvő habverések élet teljesen elvették... a sövényeket a töltés oldalán szalmás trágyával megerősítvén, hogy reggel már a tömések földeli leszorítása volt hátra...¹³⁸ S egyúttal bepillantást nyerünk a gáterősítés helyi technológiájába is. Kis híja volt, de Eszlár ekkor szerencsésen megmenekült.

1875 áprilisában Ónody Géza, még mint az alsó-dadai járás szolgabírája egyik utolsó ténykedéseként először Tiszalökről oktatta ki a „romladozó védgátak” miatt aggodalmaskodó alispánt, hogy „T. Lök község határában úgynevezett »Bazs gátja« – nem létezik, hanem ily nevezetű gát Eszláron van”. Megnyugtatóan hozzátette: „az eszlári gátak jó karbantartására pedig az eszlári Elöljáróságot idejében utasítottam, ’s tapasztalatom, hogy idő szerint vésszel fenyegető állapotban nevezett község határában egy gát sincsen.”¹³⁹ Három nappal később azonban, immár Eszlárról, közvetlen vészhelyzetről tudósított: „f. hó. 14-e óta a Tisza áradás oly rohamos és nagymérvű előrehaladást vőn, miszerint daczára ezen községek részéről eleve megtett óvintézkedéseknek, daczára jelenleg is valóban az önvédelem végletéig vitt gátfenntartási erőmegfeszítéseknek, – nevezett községek, de különösen Eszlár, melynek 4000 ölon felül menő gát fenntartásán kell küzdenie, önerejükből többé magukat legfeljebb 36 óráig tarthatják fenn...” Szekerek és munkáskezek, valamint „fegyelmezett rendőri erő híján” elég kilátástalannak ítélte a helyzetet, s csak a külső és felső segítségben reménykedett. „Eszlár ez idő szerint is már alig megmenthető, ha segély idejében érkezik, földjeit legalább még meg lehetne menteni.”¹⁴⁰ Itt hallhatjuk először a finom distinkciót, amely Eszlártól mintha földjeit elválasztaná. Aztán valóban kívülről jött a segítség, még ha nem is onnan, ahonnan Ónody várta. Újabb három nap múlva megkönnyebbülten jelentette, hogy „a Tisza áradása – legalább egy időre – nem csak teljesen megszűnt, hanem ma reggelre 6-8 hüvelyknyi apadást is mutatott”.¹⁴¹ A lakosság ismét fellélegezhetett.

Másként alakult a falu sorsa 1876 tavaszán. Amint a református lelkész helyzetjelentésében összefoglalta: „Tiszaeszlár márc. 18 óta egy tenger közepébe helyezett sziget, honnan csupán

¹³⁸ SZSZBML XIII. 9. 1. cs. Krasznay Péter: Naplójegyzetek... III. füzet. 18. 1 Schuh, vagy sukk, azaz láb = 19-35 cm. Lásd Bogdán 1990. 148-154.

¹³⁹ SZSZBML IV. B. 411/b 35. d. 2062/ 75 Ónody Géza szbíró – Bónis Barnabás alispánhoz (Tlök, 1875. ápr. 13)

¹⁴⁰ uo. Ónody – Bónis (TE, 1875. ápr. 16)

¹⁴¹ uo. Ónody – Bónis (TE, 1875. ápr. 19)

dereglye vagy ladik segítségével lehet kimenni. Hallgatóim közül 80 ház nélkül hagyatott a rémítő árvíz által; a földes gazdáknak minden őszi vetésök tönkre tétetett; s mivel a közlegelő még most is víz alatt van, kényszerülve vannak marháikat vagy potom áron elpredálni, vagy 4-5 mértföld távolban bérelt legelőre hajtani. Tanítóimmal együtt szomorú évnek nézhetünk elébe, mert ahhoz nincs remény, hogy fizetésünk teljesítve legyen. Az Egyháznak saját földjébe vetett őszi veteménye is iszap által van borítva, – elmondhatjuk, hogy bár merre tekintünk, nem láthatjuk a vigasztaló reménynek legkisebb sugarát sem felénk hajlani.”¹⁴² Ekkoriban fordult elő, hogy valakinek a koporsóját csak ladikon, s késve lehetett kivinni a temetőbe.

Eszláron az árvíz idején egy vészbizottság állt fel, Ferenczy Bertalan r. kat. lelkész elnökletével. A bizottság felmérte a károkat, igyekezett gondoskodni a segélyek gyűjtéséről és szétosztásáról. Még el sem múlt a vész, máris Ferenczy keze írásával, de az előljárásság nevében ment segítséget kérő levél az alispánhoz.¹⁴³ A levélben nem ecsetelték a helyzetet részletesen, mivel úgy ítélték meg, az alispán „sokkal inkább ismeri a helyi viszonyokat, hogysen azokat bővebben jellemeznünk, tüzetesebben jeleznünk kellene”. Rögtön a lényegre térve mindenek előtt a gátak újratervezését és újjáépítését sürgették. Mint írták: „vonatkozással védtöltéseinknek kezdetleges és rendszertelen vonalára, mely sokkal hosszabb semmint kellene, s emiatt gyöngébb hogysen kellene, az volna szerény észrevételünk, egyszersmind igen nagy kérésünk: miszerint valahára tervszerűleg újból készíttetnék el az, és pedig egyszer mindenkorra a megkívántatott megyei közmunka idealkalmazásával, fölhasználásával.” A munkálatokhoz a saját erőforrásokat tehát elégtelennek ítélték, s az alispánt lehetőleg „hosszabb idő folytán törleszthető s mérsékelt kamat fizetés melletti kölcsön megszerezhetésének közvetítésére” kérték. A takarékoság olyan erősen működött a gondolkodásukban, hogy költségkímélés céljából azt is felvetették, mi lenne, ha a gáttöltés „egyszersmind postai és közlekedési út gyanánt” szolgálhatna.¹⁴⁴ Ennyi ökonómia láttán némiképp meglepő, hogy ebben a levélben szembesülünk a széthúzás jeleivel. Az írás végén ugyanis, személyes és levélbeli konzultációt is felajánlva, a levél szerző(i) elhatárolódnak az ekkoriban (ismét) felvetődött áttelepedési ötlettől: „nem mulaszthatjuk el azon bizonyos oldalról [?] megpendített áttelepítési eszmére megjegyezni, hogy habár elméletileg

¹⁴² TtREL I. 28. j. 15. d. Csiszár Soma ref. lelkész – Esperesének (TE, 1876. ápr. 20.) Maga az Ófalu közepén levő református parókia nem szenvedett kárt. „Istennek legyen hála épületeink mind oly helyre vannak helyezve, hol a víz óriási nagysága sem tehetet [sic!] kárt, csupán az udvaromon levő istálló nyugati vége rogyott le.” Vizont az egész határból mintegy 7000 hold került víz alá, „130-140 lakóház összeomlott, emberélet azonban nem esett áldozatul.” uo.

¹⁴³ SZSZBML IV. B. 411. 46. d. 2342/ 876. (TE, 1876. ápr. 17) A levelet – kézírása alapján – Ferenczy szövegezte, de ő nem írta alá, hanem Nagy Ferenc bíró, Farkas Sándor hites, Farkas Gábor, valamint Héry János jegyző.

¹⁴⁴ uo. (TE, 1876. ápr. 17)

indokolható volna talán efféle javaslat, mindazonáltal gyakorlatilag az adott tényezők és tények oly ellenérveket és adatokat szolgáltatnak, melyekkel szemben a végett indítvány sem tehető, nemhogy az ötlet érvényre juttatható lenne.”¹⁴⁵ Hogy melyek lehetnek a hivatkozott tények, s főleg mely faktorok dolgoznak az áttelepülés ellen, arra még vissza kell térnünk.

Bő egy hónap múlva azért megy levél az alispánhoz, hogy a bizottság a bírót, Nagy Ferencet delegálja a Belügyminisztertől kapott 300 o. é. ft. segélyt illően megköszönni, s átvenni. Ez utóbbi köszönő sorokat a vészbizottsági elnökön kívül annak tagjai is aláírták. Innen tudjuk, hogy kik is voltak azok (bár lehet, hogy nem teljes a névsor): két volt református taksás nemes és az egyetlen másfél telkes görög katolikus volt jobbágyparaszt, úgy mint Gyányi Miklós, Farkas Gábor és Papp József.¹⁴⁶ Az alispán érvelésének megfelelően Tisza egyébként levelében hangsúlyozta, hogy az öfelsége által adományozott összeg azzal indokolható, „miszerint e községek [Bónis szűkebb pátriája, Nagyfalva is kapott 300 ft-ot] határai még jelenleg is víz által boríttatnak, s a lakosok marha állományaik fentartása tekintetéből legelő kibérlésére kényszerülnek”. Hozzátette azt is, hogy intenciója az, hogy a summát „azon legszegényebb községi lakosok között, kik ily bérfizetésére nem képesek, segélykép ossza ki”.¹⁴⁷

A vészbizottság 1876 szeptemberében részletes jelentéssel és elszámolással zárta le ténykedését. Végső soron az árvíz következtében 110 ház „egészben károsult”, 17 pedig csak „részben”.¹⁴⁸ Ha a listán szereplő neveket és házszámokat összekapcsoljuk az 1870-es kataszter birtokrészleti számaival, akkor térképen is szemügyre vehetjük a leginkább sújtott övezeteket. (4/ 3. térkép) A korabeli térképen rögtön szembetűnik, hogy Tiszaeszlár Ófalut két félkörben ölelte körül a gát: a nyugati karéj a Tisza kanyarulatától Tótfaluig húzódott, a másik gátív Északról védte a falut. A két szakasz azonban nem ért össze, hanem mindkettő belefutott abba a magaslatba, amelyre a Bánffy kastély épült. Az elpusztult házak láthatóan leginkább ott sűrűsödtek, ahol az északi és nyugati gátak vége találkozott a kanyarban fekvő dombbal. Súlyosan károsodott még Ófalva déli kijárata, letarolta a víz a délnyugati gát másik végénél Tótfalu északi részének lankásabb részét, valamint Tótfalu egyetlen központi

¹⁴⁵ uo. (TE, 1876. ápr. 17)

¹⁴⁶ uo. (TE, 1876. máj. 25.)

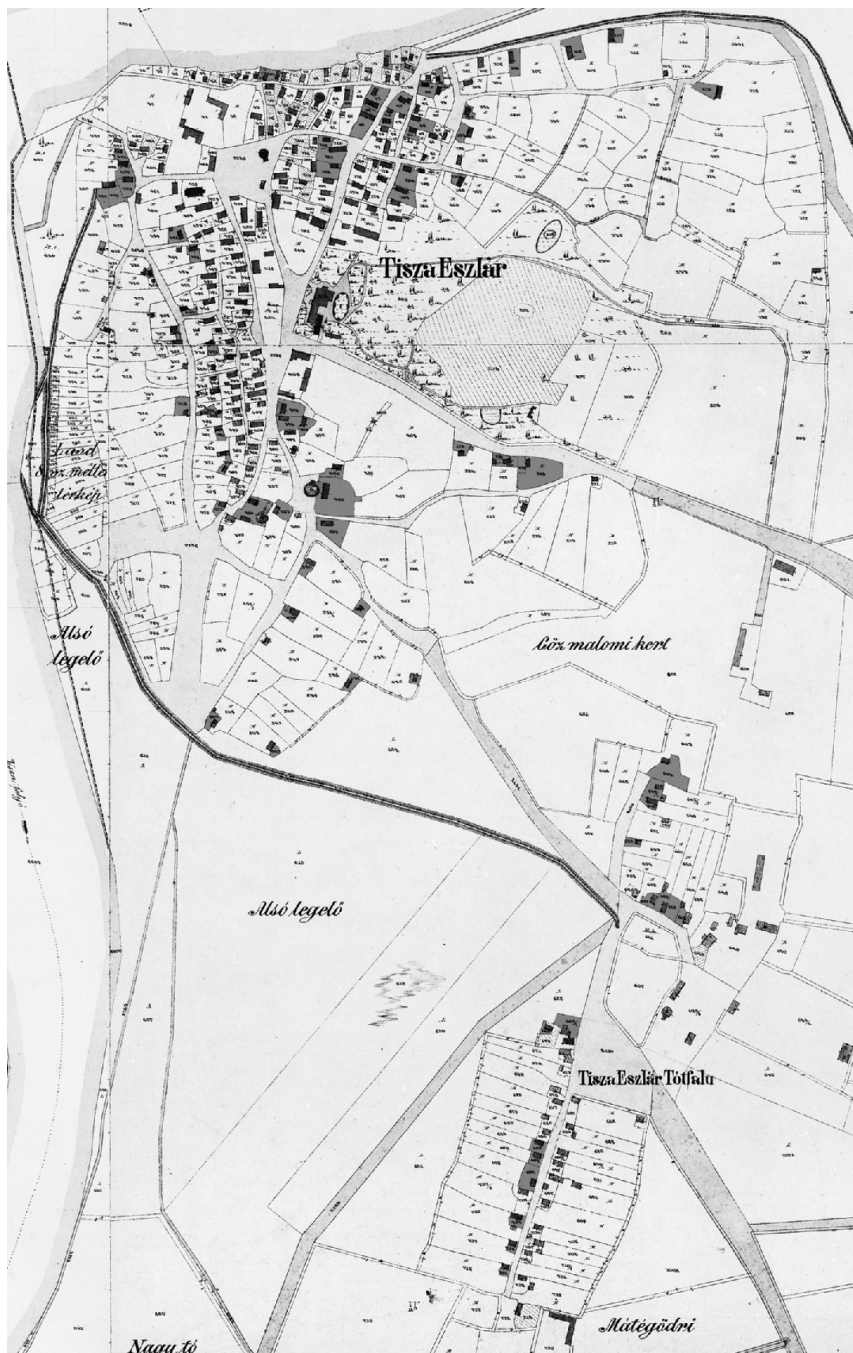
¹⁴⁷ uo. Bégány fogalmazványa 1876. ápr. 24-én kelt (itt volt a marhák kihajtásának az ideje), Tisza válaszevele pedig 1876. máj. 13-án.

¹⁴⁸ SZSZBML IV. B. 411. 48. d. 4497/ 876. Kimutatása ill. számadása az árvíz tartama alatt T Eszlár község részéről működött vész bizottságnak. ...6 drb. melléklettel (TE, 1876 szept.) Először csak 104 + 10 háztulajdonosnak osztottak segélyt, de aztán még 6 + 7 károsult jelentkezett, akik az első listából „tévedésből” maradtak ki, illetve „pótlólag jelentkeztek”. uo. (TE, 1876. szept. 3.) A részben károsultak közé Boján János villám sújtotta, megégett házát is beleszámították

utcájának nyugati felét, sőt belekapott Újfalu észak-nyugati csücskének néhány zsellérházába is.

4/ 3. térkép

Árvízkarok Tiszaeszláron 1876-ban

Forrás: MOL S 78

A házkár-segélyt a ház értékétől függetlenül, kár szerint osztották. Akinek teljesen elpusztult a lakása, az 18 ft 28 krajcárt kapott, akinek csak részben, az csak 8 ft 92 krajcárt. Az elpusztult őszi vetésért már területarányosan (holdanként 46 krajcár) juttatás járt. Ugyanígy a

közös legelőkből való részesedés kulcsa szerint került kiosztásra a legelősegély is. Akinek feltehetőleg a több állat miatt nagyobb volt a tulajdoni hányada, az nagyobb összeghez jutott. Az élelmiszersegélyből nemcsak az árvíz által sújtottak kaptak, hanem más szűkölködők is. Ennek a listának köszönhetjük a családtagok számának regisztrálását, ezt az adatsort már korábban próbáltunk kiaknázni. Május folyamán lehetőség nyílt az adományképpen gyűjtött terményekből fix áron vásárolni. 47 vásárlás történt, voltak, akik kétszer is éltek a lehetőséggel. Közben élelmezni, illetve fizetni kellett 9 napig az árvédelemben, mindenféle ingóság kimentésében segédkező 10 főnyi katonaságot és a csendlegényeket is. Összesen 952 drb profunt kenyér, 77 véka rozs, 99 véka „kompér” (krumpli), 164 liter paszuly, 242 kg szalonna és 1120 liter liszt került szétosztásra. Persze, ha mindenki kétszer ennyit kapott volna, biztos az sem lett volna elegendő.

A pillanat gondjain túl azonban hamarosan a jövő terhe vált a legnyomasztóbbá. Ekkora összegekből amúgy sem lehetett felépíteni a romba dőlt házakat. De ha már felépítik, érdemes-e a régi helyre, ha bármikor elviheti egy újabb árhullám? Mint láttuk, nem először vetődött fel a kitelepülés kérdése. Újfalu már eleve azért költözött magasabb helyre 1855 után, mert ott nagyobb biztonságban érezhették magukat az ott lakók. S most a példa igazolódni látszott (bár az északi csücsök érintettsége jelezte, hogy a Tisza mellett az ember sohasem érezheti magát tökéletesen nyugodtnak). A helyben maradáshoz elengedhetetlen volt a gátak újjáépítése, de az árvíz utáni dermedtségben senki sem mozgolódott. Egyelőre csak egyre erőteljesebb hangok sürgették mások mihamarabbi cselekvését. Hiába igyekezett tehát már április közepén a község vezetősége elhatárolódni a kitelepülés tervétől, az ötlet mégis napirendre került.

Amikor 1876. június elején összeült a községi képviselőtestület, Nagy Ferenc bíró, a testület elnöke drámai hangot ütött meg: „Községi elnök egész érzékenységgel adván elő a községet sújtott azon csapást, mely községünket az árvíz által érvén...” Mivel „a gátak felmérésére kiküldött főmérnök és fő úti biztos urak idáig még a lejtmerést sem végezték be, – miből bizton lehet következtetni, hogy Eszlárnak védgátai ez évben ki nem építhetnek, s minthogy az idő óriási léptekkel halad, s maholnap csak azt vegyük észre, hogy az ősz is elkövetkezett a nélkül, hogy a házaiktól megfosztott lakos társak, más hajlék építéséhez csak hozzá fognának is.” Most nem számított, hogy Ferenczy levele az ő nevében (is) fogalmazódott. Érzékelve a közhangulatot, megvitatásra és döntésre javasolta a lakosság azon észlelhető óhaját, „miszerint inkább új telepedési helyet, ha mindjárt pénzért is nyerni s oda építkezni, –

mintsem a védgátakat újból felépíteni látják célra vezetőbbnek”.¹⁵⁰ Hosszas vitatkozás után a testület szavazott is a kérdésben, s a történész, mivel nincs módja a vitát visszahallgatni, csak meglepődni tud, milyen nagy arányban látszott felülkerekedni az áttelepülést kívánók álláspontja a képviselőtestületben: 18 szavazat 4 ellenében. A nemmel szavazókat név szerint is ismerjük: Ónody Géza, Farkas Gábor, Farkas Sándor és Udvari József természetesen a köz érdekének szószólóiként léptek fel. Saját önös szempontjaikról itt nem esett szó. (Az érveket hallva, s a levélbeli előzmény ismeretében azért az egyetlen nem szavazó negálóra is lehet tippünk, a vészbizottság elnöke személyében.) A kisebbség tagjai kifejtették, hogy „az áttelepedésnél úgy az Egyházi, mint iskola és község érdekeit veszélyeztetve látják, de látják ’s teljesen meg vannak győződve, miként a községet egy rövidebb gát vonallal meg menteni és biztosítani lehet”. Véleményüket kisebbségi álláspontként a megyei felterjesztéshez csatolni kérték, s ebben a testület nem talált kivetni valót. A közvélemény megismerésére öt tagú bizottságot választottak (Farkas Gábor, Papp József, Ajler Ferenc, Nagy Ferenc gazdák és Héry János jegyző), hogy felmérjék, „a belfaluban kik azok, kik minden áron áttelepedési helyet óhajtanak, és hányan vannak, kik a védgát felépítését kérve régi helyükön meg akarnak maradni”.¹⁵¹

Két vasárnapra is összehívtak egy-egy képviselőtestületi gyűlést, június 18-ára és 25-ére, de az áttelepülés ügyében hozandó döntés egyre halasztódott. Az utóbbi napon például azért, mert az alispán, Miklós Ferenc és a szolgabíró kíséretében a gyűjtésből bejött 1991 ft kiosztása végett érkezett a faluba. Végül harmadik nekifutásra, július 2-án Ónody Géza és Ferenczy Bertalan indítványára, akik „elvben az áttelepülést elfogadták”, elhatározták, hogy az alispánhoz és a megyebizottsághoz fordulnak, kérve, „a helyi viszonyok és körülmények követelményeinek figyelembe vételével érdekünkben intézkedni méltóztassék”.¹⁵² S bár a javaslat tevői az árvíz elleni védekezés kapcsán „az idő haladására” hivatkoztak, nem kétséges, hogy az áttelepülés halogatására törekedtek. S a megye nem is késlekedett a segítségnyújtással. Miklós aljegyző már július 14-én előkészítette a javaslatot egy küldöttség delegálásáról.

A megyebizottság július 20-i rendkívüli közgyűlésének 78. sz. határozata értelmében már július 30-án megjelent Eszláron az alispán vezette hattagú küldöttség. A falu úgy érezhette,

¹⁵⁰ SZSZBML IV. B. 411. 48. d. 4497/ 876. Képviselőtestületi jegyzőkönyv (TE, 1876. jún. 5.)

¹⁵¹ uo. Ónody Gézának aznap még egy vereséget el kellett szenvednie, amikor a bizottság feladatát illetően azt hozta szóba, hogy szerinte az „öt tagú bizottság kiküldetése nem azon czélból eszközöltetett, hogy a népet meg szavaztassa, új települést akar é a többség, vagy gátépítést, hanem egyedül az újtelepülést óhajtók összeírására, hogy tudni lehessen hány ház helyre lenne szükség”. A már elfogadott pontnak ezt az értelmezését azonban a gyűlés többsége nem fogadta el.

¹⁵² uo. (TE, 1876. júl. 2.) A kérvényt a bíró és a jegyző szignálta (TE, 1876. júl. 11.)

oda figyelnek rá. A küldöttek helyszíni szemlén bejárták a pusztítás és veszély gócait. A községet a gyűlésen a négytagú előljáróság képviselte, de mint a jegyzőkönyv hírül adja, megjelent ott a lakosság „nagy része”.¹⁵³ Igazi népgyűlés lehetett.

A jelenlevők először a gátakkal kapcsolatos két indítványt vitatták meg. A javaslattevők részben a községi előljárók (Nagy Ferenc bíró és Farkas József törvénybíró), részben az érdekelt lakosok (Ónody Géza, Papp József és Ajler Ferenc) közül kerültek ki. A jegyzőkönyv alapján nem lehet eldönteni, hogy melyik javaslatot ki tehetette, de az alternatíva ezen a szinten nem is személyes volt. Az egyik a községet védő északi gátat érintette. Eszerint „az északi gátvonal helyett az úgy nevezett törött halomtól a csoma réten át a nagyfalusi határban lévő csomarét partig huzatnék új gát vonal, - miután azonban az e helyen építendő gátvonal célszerűtlenségét az említett rét vizenyössége ’s általában a munkálat költségesége indokából, úgy az előljáróság, mint a jelen volt lakosság át látták – ezen indítvány el ejtetett”.¹⁵⁴ Valószínűsíthető, hogy emögött a javaslat mögött nem annyira a község lakott területének, hanem a határnak a védelme húzódott meg, beleértve az Eszlár felől szintén veszélyeztetett nagyfalusi határt is. A másik indítvány a nyugati védgáttal kapcsolatban azt vetette fel, hogy e „vonal egy része dél felé a ként vonatnék rövidebbre, hogy az ezen össze vonás által a gátvonalon kívül maradó tizennégy ház kisajátítatnék”. A „rövidebb gát” gondolata a „kisebbségi vélemény” támogatói szájából már az első gyűlésen is elhangzott. Ezt a javaslatot a küldöttség is figyelemre méltatta, hiszen ezáltal „a jelen fenn álló gátvonal egy tekintélyes része szükségtelenné válnék.” Utasították is a jelen lévő főmérnököt a számítások és a térvázlat elkészítésére. *Expressis verbis* nem szerepel a jegyzőkönyvben, de nyilvánvalóan ez a javaslat volt az olcsóbb. Ha térképen próbáljuk elképzelni az indítványt (sajnos vázlatrajz nem maradt fenn), akkor belátható, hogy a rövidítés tulajdonképpen kiegyenesítést jelenthetett, s az így ejtett nyugati faluszéli telkek birtokosai, akár volt azokon ház, akár nem, aligha lehettek túlzottan boldogok. Talán nem véletlen, hogy a jegyzőkönyv ebben a kérdésben a lakosság egyetértő szavait nem rögzítette, csak a küldöttség helyeslését. Pedig, mint a jegyzőkönyv megjegyzi, az összegyűltek 192 belsőséget képviseltek. De őket most nem elsősorban a gátvonal, hanem az áttelepülés érdekelte. Erre térve aztán a küldöttség nevében felolvasták és a járási szolgabíróval megmagyaráztatták a 28830. sz. BM leiratot. Eszerint „a lakosság a kisajátítandó telket reményhetőleg részlet fizetés mellett saját maga fogná megvásárolni, - illetve a kisajátított s hatóságilag megveendő telket megállapítandó

¹⁵³ uo. Tárgyalási jegyző könyv (TE, 1876. júl. 30.) A küldöttség tagjai Bónis Barnabás alispánon kívül Kausay Károly, Komjáthy Pál megyei főügyész, Hubasy Sándor főmérnök, Miklós Ferenc, Szunyoghy Bertalan szbíró.

¹⁵⁴ uo. Az 1870-es kataszterben és térképén nem szerepel Csomarét nevű dűlő, ám az 1854-es térkép alapján jól lokalizálható a határ északi, Nagyfalú felé vezető úttól, illetve a Sinkahegy dűlőtől keletre.

részletfizetéssel fizetendi ki”. S bár a kettő távolról sem ugyanazt jelenti, ezek után felszólították a lakosságot, szíveskedjenek „a küldöttség előtt vezetett névjegyzékbe bemondani szándékokat arra nézve, hogy akarnak é települni, vagy a jelenlegi helyen megmaradni?” A névsorok mellékelve vannak az aktához, de a jegyzőkönyv egy árva szót sem mond a voksolás eredményéről. Viszont kezdeményezte, hogy derítsék ki, kik az érdekelt földtulajdonosok az újratelepülés színhelyének kiválasztott részen, s milyen áron lehetne tőlük az igénybe venni kívánt földet megvásárolni. Végül a községi lakosok nem mulasztották el a jegyzőkönyv számára is hangsúlyozni, „miszerint a két felekezeti Egyház, a Papp lak és iskola felépítésére az újonnan telepítendő helyen nem képesek, megrongált anyagi viszonyaiknál fogva”.¹⁵⁵ Itt húzódott tehát a frontvonal az egyház és a hívek között az áttelepülés kérdésében.

Ami a voksolás arányait illeti, 99 személy iratkozott fel „a kormány közbejöttével eszközrendő kisajátítás melletti települést óhajtók” listájára (de ketten erről kihúzták magukat, távolról sem mellékesen egyikük a későbbi református egyházközpont, Vajda József volt), ezzel szemben mindössze 18 fő neve sorakozott a „kitelepülést nem kívánók” jegyzékén (köztük Udvari József a június 5-i gyűlésen még ellenezte a költözést, menet közben azonban most erről a listáról kihúzatta magát és átiratkozott a másik táborba).

Hogy az igennel szavazók között domináltak az árvíz során házkárt szenvedettek (69 tulajdonos), ez aligha lephet meg bárkit. Mint ahogy az sem, hogy a maradni szándékozók többségének (13 fő) háza épségben vészelt át a romboló tavaszt. Az összeírók társadalmi státus szerint is differenciálva láttatták a voksokat (valójában csak a jövő házhelyek méretére voltak kíváncsiak). Két rovatot állítottak fel: az egyiknek nevet adtak (zsellértelek) a másiknak nem, pedig ellenfogalomként nyilvánvalóan a gazdaportára gondolhattak. A veszténivaló nagysága azonban nem mutatott közvetlen összefüggést a 'nem'-ek számával. Az igazán érdekes esetek azonban a köpönyegforgatók: vajon miért iratkozott át az igenlők táborába a volt úrbéres gazda és presbiter, Udvari József, vagy miért húzatta ki magát a költözők listájáról Vajda József presbiter, a későbbi egyházközpont? Egyikük telkes gazda, a háza sem károsodott, másikuk taksás nemes származék, itt azonban zsellérként szerepel, mégis visszariadt. Lehet valami a háttérben, amiről az érdekviszonyok hálója nem beszél? S hogyan értelmezzük a falubeli zsidók állásfoglalását? Kezdve ott, hogy az első képviselőtestületi ülésen még egyikük sem vesz részt, a másodiktól azonban mindig markánsan megjelentek. A népgyűlésen a jelenlevők mindegyike a költözésre szavazott,

¹⁵⁵ uo.

függetlenül attól, hogy érte-e házkár, vagy nem, s az sem alterált, hogy gazdaként (Junger, Löwenthal) vagy zsellérként (Feuermann, Klein, Weiszstein) tartották számon. S persze az igazán nagyok, a Lichtmannok nem szavaztak! Mint ahogy Ónody sem!

S mi a helyzet a kisajátítandó területek tulajdonosaival? A legnagyobb földek birtokosai Újfalú körül gróf Bethlen és báró Wesselényi. Egyikőjük sem volt jelen, de Wesselényi megbízottja, a református lelkész azt állította, „a többi érdekeltekkel létre jövendő egyességet” el fogja fogadni. Farkas József, Kováts András, Kováts Antal és Junger Adolf azt vallotta, hogy nekik maguknak is szükségük lesz házhelyként a telekre, tehát ők a magukéba költöznének. Einhorn Áron és Nagy Józsefné „a magok földét semmi áron nem szándékoznak átadni”. Pásztor József az egyetlen, aki kijelentette, hogy „egy 1200 négyszögöles hold földért 130 ft kisajátítási árral megelégszik”.¹⁵⁶ Azért ez lényegesen magasabb ár, mint amennyiért például a község megvásárolta a református egyháztól elvett 5 hold szántót pár évvel később!¹⁵⁷ A többieket, gróf Bethlen Sándort, Kisari Bálintot és Dánielt, Juhász Józsefet és Gyulai Jánost nem sikerült megkérdezni.¹⁵⁸

1876 őszén egyébként a megyei közgyűlés is foglalkozott a tiszai községek gátépítési munkálatainak előrehaladásával.¹⁵⁹ Hubassy Sándor főmérnök jelentéséből sok mindenre fény derül, ami idáig nem lehetett eléggé világos. A mérnök általában elégedett a tiszaparti községek ténykedésével, „csak a T. Eszlári határon Ónody Géza Közbirtokos Úr gátjai állanak még eddig érintetlenül, holott mult tavasszal épen ezen gátak átszakadása miatt öntetett el az Eszlári, és a Nagyfalusi határ”.¹⁶⁰ Mivel Ónodynak sem az északi, sem a nyugati gát mellett nem voltak földjei, a szóban forgó töltések csakis a Bazs gátként nevezett részek lehettek. Ezek szerint az 1876-os vízbetörés innen árasztotta el mindkét balparti község határát! Már nem is olyan nagy rejtély, hogy miért is szorgalmazta Ónody az áttelepülés helyett a gátépítéshez nyújtandó segítséget.

Akárhogy is volt, a katasztrófa helyzet által felszított hangulatban nem sikerült 1876-ban az áttelepülést kierőszakolni. S a gátak – ha kissé megrövidítve is – lassacskán újjáépültek. Az 1879-es áradás inkább csak az ófalusi kerteségeket öntötte el. Eszlárt azonban a megyei sajtó, különösen Nagyfaluval összehasonlítva, korholta a védekezés elhanyagolásáért. Ahogy Recsky András csendbiztos 1879. február 18-án Nagyfaluba érkezett sógorát meglátogatni, a

¹⁵⁶ uo.

¹⁵⁷ Az 1880-as év idevágó adatait lásd később. Összehasonlításként: 1867 őszén Eszláron egy úrbéri telek (belsőséggel együtt) eladási ára 2000 és 3000 ft között mozgott. Ehhez 30 hold szántó és 10 hold kaszáló tartozott. SZSZBML V. 429. TE Körrendelet, körözüvények, 1860-1869 (1867. szept. 19.)

¹⁵⁸ SZSZBML IV. B. 411. 48. d. 4497/ 876. Szunyoghy szbíró – Bónis alispánhoz (TE, 1876. aug. 5.)

¹⁵⁹ SZSZBML IV. B. 402. 6. k. 102-103. (1876. nov. 28.)

¹⁶⁰ SZSZBML IV. B. 402. 138. d. ad 198/ 877. Hubassy Sándor – alispán (Nyíregyháza, 1876. nov. 24.)

vészhelyzetben egyszeriben a gátakon találta magát. Derekasán helytállt. Ez adott alkalmat az egyik cikkírónak, hogy összehasonlítsa a két község árvízvédelmi viszonyait: „A nagyfalusi töltések elég jók, a földbirtokos osztály mindég és mindent elkövet a kellő időben annak szilárdabbá tételére; de Eszlár, hej Eszlárnak egy lépés jó töltése nincs. Bizony ideje lenne már, hogy a megyei hatóság szigorúan fordítaná reá örökös figyelmét, mert így a hogy ma is áll, Eszlárnak, s általa Nagyfalunak ... éje nincs, s reá végpusztulás vár.”¹⁶¹

Hogy Eszlár nem tett semmit, az persze nem felelt meg a tényeknek. 1880 tavaszán tudta meg például a református lelkész, hogy „az Egyház egyik darab 5 holdnyi szántóföldje a község által gát czélokra elfoglaltatott”.¹⁶² Bő egy év telt el, mire sikerült elérni, hogy a községi elöljáróság az elfoglalt föld vételáráról szabályszerű jegyzőkönyvi kivonatot állítson ki. Az elöljáróság „1100 négyszögölenként 80 forintot ajánlott fel kárpótlásul”. Jóllehet tudva való volt, hogy „az ár egyáltalán nem felel meg a község határában a közelebbi években eladott földek árának”, a presbitérium mégis elfogadta az ajánlatot, de mihamarabb pénzt is akart látni.¹⁶³ A fizetésre nézve azonban csak egyre későbbre tolt határidőkkel találkozhatott. A bíró először április elsejére, aztán június 30-ára ígérte, hogy kamatostul kifizeti a 400 forintot, de egyik alkalommal sem került arra sor. Végül, amikor a községi bíró 1881 decemberéig sem tartotta be az utolsó határidőt, az egyház a főispánhoz s rajta keresztül a törvényszékhez fordult.¹⁶⁴ A presbitériumi jegyzőkönyvek ugyan hallgatnak arról, hogy merre is feküdt ez a kisajátított szántó, azonban a kataszteri térképek segítségével megállapíthatjuk, hogy 3 katasztrális holdat kitevő szántója (kb. ennyinek felel meg az 5 x 1100 négyszögöles földdarab) a református egyháznak töltés közelében egyedül a Lenáztató nevű dűlőben lehetett, a Dakocs halomtól a faiskoláig húzódó Bazs gát mellékén. Mint látjuk, a védelmi vonalak megerősítése – még ha meglehetősen kétes és újabb konfliktusokat gerjesztő eszközökkel – kétségtelenül folyt Eszláron. S főként azon a helyen, ahol az 1876-os ár betört. Bizonyára ennek is köszönhető, hogy legközelebb, minden szorongattatás ellenére, végül sikerült megúszni a gátszakadást. Amikor 1881 tavaszán Koczok László mérnök Eszlárnál a védműveket megsejmelte, úgy látta, hogy a gátak „koronája általában 1,2-1,5 méterrel magasabban áll az árvíz tükrénél”. Igaz, „a víz az elmúlt 24 óra alatt 16 centimétert áradt, azonban még most is 47 centiméterrel alacsonyabban áll mint az 1879-iki év tavaszán, a mikor pedig, az akkor jóval alacsonyabb gátak mellett is meg lett akadályozva a víz kitörése”. Az igazi veszélyt „csakis a rendkívül szeles idő” jelentené, amikor „a gátak a habverés okozta

¹⁶¹ Szabolcsmegyei Közlöny, 1879. márc. 8. 1-2. Nagyfalu és Eszlár. – Árvíz –.

¹⁶² TEREI Egyháztanácsi jk. (1880. márc. 14.)

¹⁶³ uo. (1881. máj. 23.)

¹⁶⁴ TtREL I. 28. d. 24. Esperesi napló (1881. jan. – 1883. szept.) Lápossy, 1881. dec. 15.

rombolásnak kitéve, mint a múlt hó 30-31-ike közt uralgott erős északi szél által a gátak egyes részein történt.” A szakszerű leírásból megtudjuk, hogy különösen két helyen gyengült meg a töltés: „a községet közvetlen övező u. n. felső gáton, mintegy 350 méter hosszban, daczára a gát előtti sűrű füzesnek és az alkalmazva volt sövényezésnek, a habverés által a gát rézsúí majdnem a korona széléig elsodortattak”, valamint „az u. n. kis- és nagy bazsgát és eklézsia gátjánál is jelentékeny szakadások állottak a rézsúkön elő.”¹⁶⁵

A községben ekkor is felállított vészbizottság azonnal intézkedett is a helyreállítás ügyében. Igaz, ennek is támadhattak hosszabb távú következményei. Ezúttal nem a (református) felekezet és a (görög katolikus) községi bíró, hanem az egyház és a megye közötti nézetkülönbségekről volt szó. Az 1881-es árvíz idején „a megyei hatóság az eszlári temetőkből, úgy a kat. mint a ref., [sic!] védkarókul alkalmas fiatalabb akácfa kivágatását” rendelte el. „A r. k. temetőből 80 db. akácfa lett 48. firt 50 kr. becsár mellett kisajátítva.” Csaknem 4 évi sürgetés és utánjárás kellett ahhoz, hogy a megyei hatóság végre befizesse ezt az összeget a községi pénztárba.¹⁶⁶

De mint minden természeti csapásnál, itt sem a vak véletlen, hanem az önző ember felelőssége kerül különös megvilágításba. „A gátak helyreállítására kirendelt birtokosok a kellő munkaerőt kiszolgáltattván”, a Bazsgátat április 1-jén megerősítették, „a község melletti felső gáton azonban semmi munka nem történhetett, mivel úgy Ónody Géza birtokos, valamint a községi lakosok sem állítottak ki egyetlen egy munkást sem, daczára a községi bíró többszörös felhívásának”. A mérnök tehát a kellő munkaerő „karhatalommal kirendelése” végett sürgette az alispáni intézkedést.¹⁶⁷ Erre a megye az 1844: IX. tc. 20. és az 1871: XVIII. tc. 122. §-a alapján kész is volt.¹⁶⁸ Április 4-én Jármay Jenő szolgabíró és Szentmariay Gyula útbiztos már Eszláron buzgólkodott. Hiányolták mind a rendelkezésre álló embereket, mind az anyagokat. Negyedikéről ötödikére 7 centimétert emelkedett a viharos víz szintje.¹⁶⁹ Hatodikától nyolcadikáig minden éjjel erős vihar volt, ami ismét megrongálta a gátakat, de ezt fokozott erőfeszítéssel sikerült kijavítani. Ekkor már a vízszint magasabb volt, mint az 1879-es, sőt az 1876-os magasságot ostromolta.¹⁷⁰ További emelkedés esetén nem zárták ki a vízbetörést: „T. Eszlár községe és határa, nem különben innen Nagyfalú és határa a még mindig könnyen bekövetkezhető gátszakadás folytán a legnagyobb mérvben veszélyeztetve van.” Ekkor vetődött fel a már korábban is hallott lehetőség: „Abban az esetben, ha a községet

¹⁶⁵ SZSZBML IV. B. 411. 95. d. 2473 K/ 881 Koczok László – Zoltán János alispán (Nyíregyháza, 1881. ápr. 3.)

¹⁶⁶ EFL Acta Parochalia TE, ad 199/ 1885. Adamovics – érsek (TE, 1885. jan. 14.)

¹⁶⁷ SZSZBML IV. B. 411. 95. d. 2473 K/ 881 Koczok – Zoltán alispán (Nyíregyháza, 1881. ápr. 3.)

¹⁶⁸ uo. Miklós – Jármay Jenő szolgabírónak (1881. ápr. 4.)

¹⁶⁹ uo. Szentmariay – Zoltán (TE, 1881. ápr. 5.)

¹⁷⁰ uo. Jármay – Zoltán (TE, 1881. ápr. 8.)

körítő gátakat érné a szakítás, a község alatti két ponton u. m. az u. nevezett Ónody féle cselédházaknál 10-12 méter hosszúságban, és az újfalusi szöllő és temető közt 40 méter hosszúságban csekély erővel és magasságban rögtönzendő új gátvonalakkal a határ elöntése megakadályozható volna; – ezen tény a vészbizottság tegnap tartott ülésében tanácskozás tárgyává is tétetett, – de a nép részéről, mely félreértésből és az érdekek bal felfogásából minden veszedelmet csakis a község elborításában lát, elkeseredett fenyegetőzésekkel istápolttal ellenállással találkozott.”¹⁷¹ A jelentést a szolgabíró mellett Lichtmann Jakab bérlő, az eszlári vészbizottság elnöke (csak emlékeztetünk a viszonyok változására, hogy 1876-ban az akkori katolikus lelkész töltötte be ezt a posztot!), illetve a Kállay birtokot megvásárló gr. Dessewffy érdekelt részéről Básthy László gazdatiszt, valamint Ónody Géza ekkor már szintén bérlő ellenjegyezte. Sic transit gloria mundi... De úgy látszik, a falu lakói is megértettek valamit abból, honnan fúj a szél.

Jármy szolgabíró egy későbbi, saját kezű visszatekintő jelentésében visszatért erre az elgondolásra. „E hó 7ikén esteli 6 órakor tett jelentésemben megemlített új gát építése által, ha szakadás történné, csakis akkor lenne szükség, szerintem, – mert ezen gát, ha a falu felől szakítaná, akkor a falut öntené el egészen és be szorítaná a lakosságot, mer az ár az említett új töltés fel építésével a határra nem menne. – de én ezen töltés építéséhez nem fogadtam [sic!], mivel a védgátak erősítését előbbvalónak találom. – de meg én úgy hiszem, ezen töltés építése köz meg egy[ez]éssel létesíthetnék, eddigi tapasztalatom szerint a lakosok nagy többsége ellene van.”¹⁷² Tegyük hozzá, hogy ekkor már apadás mutatkozott. Akárhogy is vesszük, a szolgabíró tetteleg finoman elhatárolódott Ónody (s vele együtt az ahhoz asszisztáló Lichtmann és Básthy, no meg akkor általa is elfogadott) határt védő tervétől. Némi leegyszerűsítéssel szólva: a birtokosok és bérlők tervétől. Ebben persze az is szerepet játszott, hogy mindvégig törekednie kellett a kiadások kordában tartására. Ugyan az ő szemlélete kétségtelenül földhöz ragadtabb, s a stílusa sem olyan lendületes, mint az előző jelentés szerzőjéé, de rokonszenvesen emberszabású, s talán nem is olyan átlátszóan önérvényesítő.

Április 12-én aztán nemcsak a gátak kijavítását végezték be, hanem egész itteni munkájukat általában is. A lakosság megnyugtatására is volt gondjuk, így a szolgabíró, az útbiztos és Kürthy Elek csendbiztos szó nélkül elutazott Eszlárról. Utolsó helyszíni jelentésében Jármy még kiemelte „Lichtman Jakab, az eszlári vészbíró elnök, fáradhatatlan buzgóságát”.¹⁷³ Ónody Géza azonban korántsem lehetett olyan elégedett a szolgabíró ténykedésével, mint az a

¹⁷¹ uo. Jármy – Zoltán (TE, 1881. ápr. 7.) Az íráskép alapján magát a levelet Ónody tollából eredőnek látjuk.

¹⁷² Jármy, Szentmariay – alispán (TE, 1881. ápr. 10.)

¹⁷³ uo. Jármy – alispán (TE, 1881. ápr. 12.) Valamint „a rakamazi bíró eréjességét”.

vészbizottságéval. Egy, a falu bírása és pénzbeszedője által kataszteri költség címén rajta behajtott 19 ft 60 krajcáros summa miatt egyenesen a főispánnál jelentette fel a végrehajtókkal együtt az utasítást kiadó szakasz-szolgabíró. A rá jellemző túlfűtöttséggel ezt az amúgy csip-csup ügyet „hivatali hatalmaskodásnak” minősítette. De más, hasonló eljárása miatt is neheztelt Jármýra, sőt törvényszéki feljelentést is tett ellene. „A lefolyt tavaszi árvíz veszélyeiről soha semmi féle naplót vagy jegyzőkönyvet nem vezetett, tehát nem elég, hogy a közönség kénytelen mint egy hivatalára képtelen tisztviselőt tűrni, hanem ő egész odaadással még egyesek insultálását tűzte ki feladatául.”¹⁷⁴ A dolog érdemi megítéléséhez elég annyi, hogy láttuk az alispánnak küldött jelentéseket, s az sem mellékes, hogy 1881-ben végső soron sikeresnek bizonyult a védekezés.

Ahogy a tér történetéről szóló fejezetben láttuk, az árvíz-kérdés végleges rendezést csak az 1888. márciusi, minden addigi pusztítást felülmúló csapás után az egész falu áttelepítésével sikerült megoldani.

¹⁷⁴ SZSZBML IV. B. 411. 99. d. 7935/ 881. Ónody – Gräffl (TE, 1881. szept. 9.)

A LELKIPÁSZTOR, MEG A NYÁJA

A 19. század második felében – mint láttuk – Eszláron a katolikusok nagyarányú beáramlása mellett a törzsökös református népesség stagnálása jelentette a felekezetek közötti arányban a legnagyobb eltolódást, annak minden térbeli következményével együtt. Új jelenségnek számított a kereskedelemmel és földműveléssel foglalkozó zsidóság belterületi letelepedése is, bár ennek gazdasági jelentősége sokkal nagyobbnak tűnt, mint számbeli súlyuk növekedése. Arról azonban jóval kevesebbet tudunk, hogyan alakultak eközben az egyes felekezeteken belüli viszonyok, milyen erővonalak mentén tagolódott a gyülekezet, miféle normák feszültek egymásnak lelkipásztorok (főhatóságaik) és híveik között. Pedig az egyházközségi belvilág ismerete híján, a különböző hitvallások kölcsönös kapcsolatáról is nehéz valamit érdemben állítani.

A részeges tiszteletes lemondatása (1850-es évek)

A papmarasztás és -menesztés intézménye miatt a református közösségekben gyakorta napirenden volt a hívek és prédikátoraik közötti villongás.¹⁷⁵ S bár arra nézve ellentmondásos az irodalom, hogy az évente egyszeri papmarasztás meddig állt fenn, emléke bizonyára felelevenedett a gyakorlatban, amikor feszültség támadt lelkipásztor és nyája között.¹⁷⁶

Tiszaeszláron vagy nagyon sokáig szolgált egy lelkész, vagy hamar önként elment egy másik gyülekezetbe. Volt azonban, hogy nem magától kellett távoznia. Az 1850-es években az önrendelkezésében öntudatos eklézsia már egyszer megmutatta erejét lelkipásztorával szemben.

Nagy Károly 1844-ben segédlelkészként került a községbe, az akkor már hosszú ideje szolgáló Halász István mellé.¹⁷⁷ Már beilleszkedése sem volt zökkenőmentes. Az 1846 februárjában szélütéstől ágynak esett öreg tiszteletes azt panaszolta, hogy „a notárius, káplán és tanító” együvé kerülése óta állandó támadásoknak van kitéve. A segédhítségnek, Nagy Károly az 50 forint fizetést kevesellte. A leánytanító, Tóth György sem tudott javadalmából megélni, de másodsorban azért mondott le állásáról, mert Halász tiszteletes leánya állítólag „meggyalázta” feleségét. Nagy Józsefet ugyanez a leány tréfásan „pince curatornak nevezé”

¹⁷⁵ Kósa, 1993. 21-22; Rácz, 2002. 103-107; Ugrai, 2006. 74.

¹⁷⁶ Zoványi szerint Erdélyben 1788-ban uralkodói rendelet döntött arról, a magyarországi református egyházkerületek a 19. század második tizedében szüntették meg. Zoványi, 1977. 458.; Rácz István szerint Debrecenben 1841-ben törölték el az alkalmazását, „az egész egyházkerületben azonban csak 1881-ben hoztak erről kiiktató határozatot.” Rácz, 2002. 109.

¹⁷⁷ Halász István 47 évi lelkipásztorokodás után (ebből húszat töltött Eszláron) 1846. nov. 21-én, 78 éves korában hunyt el. MOL A 2568.

(amit a segédlelkész mondott vissza az illetőnek), aki – ellenlépésként – „consistoriumot tartott” az idős lelkész ellen, az ifjú prédikátor mellett agitálva.¹⁷⁸ Állandó feszültségforrás lehetett, hogy a segédlelkész fizetéséhez természetben hozzátartozott az „asztaltartás”, vagyis, hogy a káplán rendszeresen a tiszteletes asztalánál étkezett. Már ekkor megjelent a segédlelkész ellen a kifogás: „az italban mérték meg nem tartással nem egyszer botlott.” A nyomorúságos viszonyokat helyben mindenki ismerte és elismerte, erre vallott legalább is az öreg tiszteletes kifakadása: „ez Ekklesiában hol annyi bonyolódások vagynak egyébiránt is, mik a prudentis pastoralist olly nagy mértékben igénylik”...¹⁷⁹ Ilyen körülmények között hiába biztatott békülésre a látogató küldöttség, a konfliktust majd csak az idős prédikátor halála oldotta meg, bár az egyházközség 543 forintnyi tartozása Halász István örököseinek még 1848 végén is kifizetetlenül fennállt.¹⁸⁰

A tíz év múlva, 1858-ban Nagy Károly ellen lefolytatott vizsgálat panaszai részben a kezdetekhez nyúltak vissza. A megfogalmazott nyolc vádpont legtöbbje a részegeskedéssel volt kapcsolatos, de szerepelt abban a feleségével való visszás házastársi viszony, az egyházi szolgálat megtagadása, hűtlen kezelés stb. Miután ekkor a hívek közül húsz főt panaszosként, illetve tanúként meghallgattak, valamint a megvádolt lelkész is kifejtette véleményét, érdemes magát a vádak és védekezés szerkezetét szemügyre vennünk.¹⁸¹

Az italozás vádja tehát nem volt újkeletű, mint Tóth Ferenc tanúvallomásában elmondta, az, hogy részegségében Nagyot szánkón kellett hazahúzni a Kállay-inasok segítségével, az még káplánkorában, 1846-ban történt. Most az írott panaszban a vádat ifjúkori botlásból „aktualizálták”, s 1856-ra csúsztatták. Az összekapcsoláshoz az adott lehetőséget, hogy 1857-ben Pál napkor Nagy valamiként összetörte az arcát, bár csak a muzsikus cigány állította, hogy jelen voltak lerészegedésekor. Szerinte viszont a papot a Rector vezette haza (a rektort nem hallgatták ki). Az összetörést azonban senki sem látta, csak a templomban még egy héttel később is annak nyomait. Maga Nagy Károly gyanús túlzással a másnapi „prédikációra készen nem levén” sietségével, s a síkos úttal magyarázta a balesetet, hogy tudniillik „az utca ajtóban” elesett. Az úrasztali bor, mint a részegség forrása több tanúvallomásban is megerősítést nyert. Leginkább azonban a következmények tűntek igazolhatónak. Az tudniillik, hogy látták elaludni a tiszteletest a papszékben. Az úrasztali borral kapcsolatos

¹⁷⁸ Nem feladatunk a panaszok végére járni, de nem is lenne könnyű. Vita volt a sértő cselekmények mibenlétében is: a tanító azt állította, hogy a tiszteletes leánya „reakpöködött” feleségére, a tanító neje azt vallotta, hogy „a székéből mellette köpött el”, a leány pedig „azt mondá, hogy nem is köpött.” TtREL I. 28. c. 49. Látogatási jegyzőkönyv, 1846. febr. 10.

¹⁷⁹ uo.

¹⁸⁰ uo. Szabályszerű látogatási jegyzőkönyv, 1848 dec. 27.

¹⁸¹ TtREL I. 28. c. 49. Vizsgálati jegyzőkönyv, TE, 1858. ápr. 12.

szokás egyébként az volt, hogy a maradékot elosztogatták egymás közt, s Horváth Bálint, a legújabban megválasztott gondnok azt bizonygatta, hogy az ő idejében ez biztosan mindig így történt. Súlyosan esett a latba, hogy Nagy részegen végzett egyházi szolgálatot, vagy éppen a részegség miatt nem végezte el azt. A panaszosok között felbukkanó Farkas Gábor (a későbbi bíró) esküvőjén esett meg, hogy „oly részeg volt, hogy alig tudott megállni a lábán ez év március 3-án, az volt a szerencséje, hogy az asztalhoz támaszkodhatott”.¹⁸² Az is előfordult, hogy a templomba nem jött, hiába várták, 1857-ben pedig Ungvári Mihály temetésén a beszédet nem tudta elmondani. Nagy szerint csak felejtésről, s nem ittasságról volt szó. A szolgálati mulasztások vádját Nagy igyekezett tagadni, bár ha maga a vőlegény vagy az elhunyt sógora állított vele ellenkezőt, nehéz volt hitelt adni a pap szavainak. Olyan valóban előfordult, hogy nem jelent meg a templomban, de vagy beteg volt, vagy elaludt, s neje nem költötte fel. A legutolsó, de legsúlyosabb vád, a hűtlen kezelés is régebbre, még a panaszosok között (a vizsgálatkor presbiterként) szereplő Babolcsi János kurátorsága idejére ment vissza. A tanúvallomások szerint többször is előfordult, hogy a pap is, meg a kurátor is beszédte az ágybért, de nem tudtak egymás akciójáról, s a könyvelés sem volt pontos.¹⁸³ Babolcsi azt vallotta, hogy a tiszteletes az „interes pénzeket” „úgy össze zavarta, hogy nincs Istennek az a teremtése, hogy kigázolódjék belőle.” Többek sérelme volt, hogy „a késedelmes egyházi adótartozóktól zálogokat szedtek,... kaszát, fejszét, vasvillát, kapát stb., ezeket mind fölrakatta Tiszt. úr a padra, fölhasználta, soha a tulajdonosoknak vissza nem adta, sem adóikat le nem szállította...” Babolcsi vádjaira a lelkész tételesen válaszolt, s azt állította, hogy azokat „okiratokkal cáfolhatja meg”. Olyan tanú is jelentkezett, aki állítása szerint 2 véka konkolyos gabonát adott be ágybérbe, s nem kapta vissza. Nagy másként emlékezett: szerinte épp abból támadt a nézeteltérés, hogy ő nem volt hajlandó a konkolyos gabonát elvenni. Nagy dolgát nehezítette, hogy az őt „némileg mentő” tanú, Vámos János – mint mondták – „nem lakik többé Eszláron”. Elhangzott még vele szemben a gondnok szájából, hogy a „gyűlésben végezni tőle semmit nem lehet, mert egymás után igazítgatja ki a tagokat, maga szüntelen értelem nélkül egyre mindig beszélvén”. Böbeszédűsége mentségéül – magát a felsőbb hatóság védelmezőjének s a presbitereket békétlennek beállítva – csak azt tudta felhozni, hogy mindez azért van, „mert az egyházi felsőség rendelkezéseit mindig feszegetik, ezeket utasítja rendre”.

¹⁸² Az ekkor még fiatal Farkas Gábor egyébként azokra a vádakra, amelyekről csak hallomásból értesült, „nem emlékszem, nem voltam jelenel” válaszolt. Viszont felelevenített egy régi esetet, még 1849-ből, amikor a tiszteletes „velünk egy sort ivott és azután ittasan jádzottunk halottat, más egyebet, lehasaltunk egymásra, Tiszt. úr is velünk a lakodalomban...” uo.

¹⁸³ Az ágy-, vagy párbérnek (lecticale) nevezett fejenként kivetett egyházi adóra lásd Rácz, 2002. 252. sköv.

A vádak és a védekezés mélyén a legsúlyosabb magánéleti konfliktus is előbukkant: a lelkész rendezetlen családi élete.¹⁸⁴ Még azok a tanúk is, akik nem voltak bejáratosak a lelkészlakra, hallottak állandó veszekedéseikről, de volt, akinek maga a feleség panaszkodott. Nagy Károly is elismerte, hogy rosszul élnek, persze ez az ő értelmezésében úgy hangzott: „mert az én nőmmel kijönni igen bajos”. A vizsgálók előtt nem látta értelmét a titkolódzásnak, s előadta a szegény férfiember panaszait: „Esik mi közöttünk igen sok baj, mert nőm hajthatatlan, nem dolgozik, soká alszik, gazdaasszonyi foglalatosságát nem végezi, s ha dorgálom engem részegesnek kiabál.” A konkrét okok közül kiemelte, hogy a felesége őt „egy fekete színekkel festett levélben” (sic!) anyjánál bevádolta, s a lelkész maga mentségére írt védlevelét meg „elsikkasztotta”. Mikor követelte rajta a levelét „lefeküdt a földre, kiáltott, mert ez a szokása”. A részeges férj és a folyton perlekedő rest asszony népmesébe illő története akkor vált a közösség számára is zavaróvá, amikor a nő 1857 nyarán elhagyta urát. Ez láthatóan a lelkész magatartását is kiszámíthatatlanabbá tette. A vádak zömét ugyanis már régóta fejére olvashatták volna, mégis láthatóan csak az elmúlt évben telt be a pohár, s a vádlók a régi bűnöket is idecsoportosították, felmelegítették. Nagy már olyannyira nem tudott magának parancsolni, hogy a vizsgálatot megelőző napon is ittasan szolgált a templomban. S ezt többen is tanúsították, hiába próbálta tántorgását „a nagy bánat miatti szélhűdésnek” nyilvánítani. A hívek között volt, aki oda nyilatkozott, a lelkész állandó ittassága miatt „nem is kívánczik az úr asztalához” (Gyáni Mihály, 64 éves). Az 59 éves özvegy Farkas Sándor pedig így jellemezte a helyzet kilátástalanságát: „Csak az esik keservesen, hogy az Isten házába, mint öreg ember vágyakozván egyszer sem történhetik, hogy rút vagdalódzásait, személyeskedéseit ne kellessen hallgatnom, pedig oda nem a gyűlölség meggyökereztetése, de a felebaráti szeretet gyarapítása végett szeretnék járni.”

A vizsgálatot követő éjszakán a lelkész „jövő sorsa felől komolyan gondolkozott”, s „szomorúan látván... hallgatóinak rendkívüli nagy föllázadását”, másnap önként benyújtotta lemondását.¹⁸⁵

Az erőszakoskodó prédikátor és vádlói (1870-es évek)

A magát szirmai, hol vattai (mindkettő Borsod megye) születésűnek mondó Csiszár Sámuel keresztelési adatait hiába kerestük a szirmai matrikulákban.¹⁸⁶ Szirmán 1833-ban ugyan nyolc

¹⁸⁴ Nagy Károly a böszörményi esperes, Décsi Borbély János leányát, Esztert 1847-ben vette feleségül. MOL A 2568

¹⁸⁵ uo. Hnánás, 1858. ápr. 14. Lápossy János, aki összegyűjtötte az eszlári lelképásztorok adatait, úgy tudta, hogy Nagy Károly távozása után „józsai lévita lett”. TtREL I. 8. d. 24. 181/1942.

Sámuel kereszteltek, a név tehát igen népszerű lehetett, de egyet sem a Csiszár családból. Az viszont kétségtelen, hogy az Igricibe való Ns. Csiszár Sámuel 1819-ben itt vezette oltár elé Ns. Bíró Bálint leányát, Erzsébetet, s e frigyből 1826 és 1839 között Szirmán három leánygyermeket kereszteltek. Sámuel nevű fiuk születése azonban itt nincs bejegyezve.¹⁸⁷ Vattán, amelyet szülötte, Szemere Bertalan tett híressé, csak 1859-től maradtak fenn a református anyakönyvek. A Borsod Megyei Levéltár mezőcsáti fiókja viszont 1827-től őrzi az anyakönyvi másodpéldányokat, s ebben végre ráakadhattunk ifjabb Csiszár Sámuel vattai keresztelésére, sőt bátyjának, Lajosnak a születési adataira is.¹⁸⁸ Valamilyen, számunkra ismeretlen okból a Csiszár család leányai Szirmán, fiai pedig Vattán látták meg a napvilágot, oda- és visszaköltöztek a két település között (vagy csak itt és ott keresztelődtek?). Zavaró mozzanat még, hogy ifjabb Csiszár Sámuel anyjaként a vattai anyakönyvi másodpéldányban nem Bíró Erzsébet, hanem Horváth Erzsébet van bejegyezve, de ezt végül a másoló elírásának tulajdonítottuk.¹⁸⁹ Idősebb Csiszár Sámuel és felesége, Bíró Erzsébet, sőt Lajos fiuk is Szirmán halt el, nevük mellett a temetéskor a „földész”, „földműves” státuszmeghatározás jelent meg, egyike volt tehát a környék jellegzetes református parasztnemesi családjainak.¹⁹⁰ Történetünk főszereplőjét, ifjabb Csiszár Sámuel a család kitaníttatta: Sárospatakon szerzett kitűnő teológiai bizonyítványt. Először Tiszabüdön nevelősködött, s Debrecenben tette le a lelkészi elővizsgát 1857-ben, majd Szentmihályon szolgáló segédlelkészként abszolválta a második vizsgát 1865-ben, ugyancsak Debrecenben, kielégítő osztályzattal.¹⁹¹ Elődje Eszlárról Téglásra távozván, az új lelkész megválasztására határnapul az egyházi hatóságok 1866. május 13-át tűzték ki. Lehet, hogy később elátkozta ezt a napot Csiszár Soma (ő maga így írta alá a nevét), de ekkor ő lett a papválasztás nyertese, s május 25-étől már szolgálatba is lépett.

Energikusan látott munkához: mindenképp az egyházközség gazdasági ügyeit igyekezett rendbe tenni. Egyik első dolga volt, hogy a paplak telkén 1866. szeptember 4. és november

¹⁸⁶ Az eszlári egyházlátogatás dokumentumaiban előbb szirmai, majd 1833. márc. 30-i vatta-i (szintén Borsod) születésüként szerepel. Vö. Előterjesztés... TtREL I. 28. c. 25 (TE, 1869. jan. 15.) ill. Előterjesztés... TtREL I. 28. c. 26 (TE, 1870. jan. 11.); Előterjesztés ... 1871 évről, TtREL I. 28. c. 27. (nincs dátum)

¹⁸⁷ MOL Mikrofilmár, A 1430. Miskolc-Szirma ref. anyakönyvek

¹⁸⁸ B-A-ZM Lt MF IV – 830 – 304. 1833. április 1-jei születés, április 2-i keresztelés. A báty 1831. április 2-án látta meg a napvilágot. Borbély Mihály, a Csiszár Lajost 1831-ben Vattán keresztelő lelkész még azévtől szirmai lelképásztor lett. Ezúton köszönöm Simon István, Kapusi Krisztián és Rásó József kollegiális segítségét.

¹⁸⁹ Kétségtelenül izgalmas történet kerekedhetett volna ki egy másik anyától, másik faluban született fiúgyermek felbukkanásából, de ezt a leányok anyja által Vattán szült báty valószínűtlenné tette. Ebben a történetben amúgy sem hiányoznak a meglepetések.

¹⁹⁰ Id. Csiszár Sámuel 69 évesen 1861-ben, felesége 57 évesen 1855-ben, fiuk pedig 1864-ben hunyt el. MOL A 1430.

¹⁹¹ TtREL I. j. D 63. 343; 425. Előterjesztés ... 1871 évről, TtREL I. 28. c. 27. Ez utóbbi egyházlátogatás szerint felszenteltetett Debrecenben, 1867. aug. 11-én.

25. között egy 6 és 1/3 öl hosszú istállót építtetett, „mivel a régi használhatatlan volt.”¹⁹² De hozzá kellett látnia a rendszeres bevételek szaporításához is: 1866 május 1-jétől december 31-ig az egyházi adóból 27 forint 10 xr – 65 köből rozs jött be, 1868 januárjától 1869 januárjáig viszont már 184 forint 76 xr – 64 köből 2 véka rozs.¹⁹³ Új alapokra igyekezett fektetni a falu református földesurától származó jövedelmeket. Először „120 o. é. frt fizetésre kényszerítette” Lichman Móricot [sic!], báró Wesselényi Ferenc hasznobérlőjét, „mivel nem az ő meghagyása szerint fizette a néhai báró Kemény Terézia által tett alapítványt”.¹⁹⁴ A lelkipásztori fizetés fontos része volt 1800 óta a báró Bánffy Kemény Therézia alapítvány évi 25 kereszt rozsot és 2 hordó eszlári kerti bort kitevő járulék. Amit eszerint a bérlőnek kellett fizetnie, de ami ezáltal nem volt könnyen behajtható. Csiszár ezt örökmegváltási szerződéssel elcserélte az előbb 10 holdasnak mondott, majd a 1871. január elsejétől véglegesített kontraktus szerint 7 ½ 1100 négyszögöles holdnyi Csípő-kerti szőlőre.¹⁹⁵ A lelkész nemcsak a javak, hanem a lelkek gazdája is igyekezett lenni: fontos feladatának ismerte fel, hogy az iskolaköteles gyerekeket kiíratta az anyakönyvből, s „iskoláztatás végett a szülék több ízben is serkentettek.”¹⁹⁶ Ezek az intézkedések azonban sok energiát emésztettek fel, s óhatatlanul súrlódásokkal is jártak együtt.

Ennek egyik első jele, hogy „az egyházközség némely tagjai, közöttük még presbiterek is” elfeledkeztek arról, hogy Csiszár tiszteletes „mennyire buzgólkodott e község mind anyagi, mind szellemi felvirágzásán”. Mindezt annak kapcsán panaszolta el a lelkész a presbiteri gyűlésben, hogy intézkedése, „a papi javadalomhoz tartozó szőlőnek a temető árkában található fákból készült önhatalmú felkaróztatása” miatt többen „a népet félrevezették és bújtogatták.”¹⁹⁷ Bő egy évre rá a lelkész azért marasztaltatta el 10 forint összeg erejéig Papp Jánost, mivel „az egyház közös erővel vágatott kerítésnek való vesszejéből” 85 kévét ellopott. Többről volt azonban itt szó, mint egyszerű fegyelmezésről. A pénzbüntetésen felül ugyanis, „hogyan a példa másokra nézve is beható legyen”, a „büntényért” Papp „8 napi Rakamazon töltendő börtönre ítéltetik.” Az is kiderült, hogy Papp „az elmúlt ősszel és a legközelebbi

¹⁹² Előterjesztés... TtREL I. 28. c. 24. (1867. febr. 1.)

¹⁹³ Előterjesztés... TtREL I. 28. c. 24. (1867. febr. 1.); Előterjesztés... TtREL I. 28. c. 25. (1869. jan. 15.)

¹⁹⁴ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1868. aug. 2.) Csiszár az összeget „a papi lakban mulhatatlanul szükségelt javításokra” kívánta fordítani.

¹⁹⁵ Előterjesztés... TtREL I. 28. c. 27. E földdarab sorsáról a későbbi lelkész, Láposy János anyakönyvi feljegyzéséből tudjuk, hogy eredetileg „szőlővel s gyümölcsfákkal volt beültetve, de a melyeket elődöm Csiszár Sámuel úr vandál kezekkel kipusztított, holott a XXVI. kánon értelmében ezt tennie szabad nem lett volna.” MOL A 2568 II. p. 2.

¹⁹⁶ Előterjesztés... TtREL I. 28. c. 24. (1867. febr. 1.) Ennek során persze kiderült, hogy az iskolaköteles (7-12 éves) 62 fiúból és 52 leányból mindössze 20 fiú és 14 leány jár iskolába. 1869-re az akkor 86 iskolakötelesből már 66 járt iskolába. Előterjesztés... TtREL I. 28. c. 26. (1870. jan. 11.)

¹⁹⁷ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1871. márc. 13.)

tavasszal” megtagadta a tanító földjének díjlevélben kötelező szántását, s másokat is arra bújtotgat, hogy kövessék példáját,” amiért további 6 o. é. frt 40 xr büntetésben részesült.¹⁹⁸ Láthatóan Csiszár tiszteletes több fronton is támadásba lendült, amikor a nemrég lemondott főgondnok, Ónody Pál ellen „egyházi adó nem fizetése miatt” a szolgabírói hivatalnál feljelentést tett.¹⁹⁹ További konfliktus forrása volt még egy 20 forintnyi végrendeleti hagyomány megszerzésének ügye is.²⁰⁰

A konfliktusok eskalációjának jeleként az 1873-as presbiter-választáskor már néhányan nem akarták letenni az esküt, sőt később többen azt is kétségbe vonták, hogy volt-e választás egyáltalán. Az első panaszt és vádlevelet mindenesetre 1872. december 8-án nyújtotta be Pásztor Miklós és Arday Mihály, ám ezt 1873. január 1-jén levélben visszavonták. Ezt nem ismerjük. Legközelebb Farkas Gábor 1874. február 20-i espereshez benyújtott panaszáról tudunk, amelyben (nyomatékként hivatkozva egy a kertjében talált „65 névalírással ellátott pászttilusra” [sic!]) a lelkész máshová helyezését kéri, miáltal magukat „azon boldog állapotba visszahejezni” (sic!) reméli, „amelyben Tiszteletes Csiszár Sámuel Úr idejövetele előtt” voltak.²⁰¹ A következő vádiratot Csiszár Sámuel ellen 1874. március 7-én adták be személyesen Pásztor Miklós, Farkas Gábor és társai az esperesi hivatalnál, „hivatalbóli elmozdítását kérelmezvén”. Ezt a március 4-én kelt panaszt már százan írták alá, s bár mellékleteit nem ismerjük, a vádak szerkezete körvonalazódott: a tanító megalázását a gyerekek iskoláztatása bánja („gyermekünk tanulásokban szenvednek iszonyú hátrányt” (sic!), „testi erejét kimutatva” tettelegességre vetemedett a pásztorokkal, gazdaasszonyával szemben, felmerül egy asszonnyal szembeni „mezítenkedés” homályos vádja, valamint a rágalmazás, amelyet „a gcatholika helység bírójával és a római catholika Kállay ház’s tisztségével tselekedett”.²⁰² A máshová helyezést immár „a tisztaeszlári hívők” vallásfelekezethez „ragaszkodásaiban megtartás” indokával kérték. A hat eszlári panaszáról az esperes március 9-én írott levelében Csiszárt is értesíti, és magyarázatot kér. Csiszár kevésbé védekezik, inkább ellentámadást indít: Papp Jánost egyszerűen tolvajnak mondja, holott a vizsgálat még nem ért véget, s az ellene indított vádak zöméről azt állítja, hogy

¹⁹⁸ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1872. aug. 25.)

¹⁹⁹ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1872. dec. 15.)

²⁰⁰ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1872. jan. 1.; 1872. dec. 15.) Szóláth Mihály végrendeletéről volt szó. Az ügyben a vök (Pásztor Miklós, ifj. Nagy József) voltak érintettek.

²⁰¹ TtREL I. 28. j. 15. (Farkas Gábor, 1874. febr. 20. Az ok „azon ajas rágalom”, amellyel egyháztanács választáskor őt illette Kállay Gusztáv helyettes főgondnok előtt: „Nagyságos Úr avagy Fábán Ferenc Úr vigyázzanak, mert Farkas Gábor által a nép anyira fel van hetzelve, hogy utza hoszába leverék...”

²⁰² TtREL I. 28. j. 15. Pásztor Miklós, Farkas Gábor, Erdöss Sámuel és társai, 1874. márc. 4. A panaszt személyesen március 7-én adták át, amiről fennmaradt az esperes feljegyzése. Ekkor már Pásztor Miklós azzal is fenyegetőzik, hogy „pápisztává leend”. uo.

Farkas József „nemzetsége” azért haragszik rá, mert „öcse, Farkas András halva született gyermekét 3 napig ... alatt tartogatván, minden bejelentés nélkül maga ásta el, pedig az orvosi vizsgálat szerint 7 hónapot meghaladott volt, és amiatt általam feljelentetett, minek következése lón, hogy a szülés után 6 nap múlva meghalt anyát is gyanus okok miatt fel kellett bontani.”²⁰³ S helyzetét szemrehányásoktól sem mentesen tárja esperese elé: „Nyolc éve elmúlt, hogy Eszláron vagyok, de nyolc év alatt nem mondhatnám, hogy csak egyetlen egy nyugalmas hetem lett volna. Elődeim, kik vagy nexus, vagy protectio által hozatva voltak, keveset, vagy semmit nem gondoltak az Egyház ügyeivel. S mit hagytak rám? Vagyonilag koldus, erkölcsileg romlott, iskola nélküli egyházat, mely még a visitationális költséget sem volt képes fedezni, csak nem equale – Acsád... Nincs arról Esperes úrnak fogalma mily aljas lelkű nép lakik itt, itt kalács és korbács egymástól elmaradhatatlan. Elöljáró? ez mivel festékes a tiszta kezű ember ellen még ingerli a népet. Szolgabíró? Az csak fizetést húz... Hiába panaszlunk itt, nincs aki intézkedjék, magunkra vagyunk hagyatva.”²⁰⁴ S most egyenesen kéri, hogy a vizsgálat minél hamarébb tartassék meg, mégpedig az esperes elnökletével.

Május 23-án azonban az eszláriak „újabb panasz- és vádlevéllel jelentek meg ugyanott, élőszóval is kifejezván ez utóbbi alkalommal, hogy a nép, pünkösöd másnapja délután zárni készül a templomot, ha kérelme nem teljesítettik.”²⁰⁵ Vajon mi borzolta fel ennyire a kedélyeket, hogy immár a templom bezáratásáig is el kívántak a hívek menni? Az ügyet az 1874. június elején tartott egyházlátogatáskor vizsgálták ki érdemben. A panasztevőket ekkor szóban is meghallgatták, tehát a konfliktusok lényege a panaszokból és jegyzőkönyvekből kihámozható.

A panaszok egy része a gazdálkodással volt összefüggésben: Farkas József azt hozta fel, hogy „lelkész úr maga ispánkodik, kerülősködik a b. Wesselényi jószágában – maga zálogol – egyiktől a baltát, másiktól ruháját veszi el”.²⁰⁶ De nemcsak a termeléssel foglalkozott: Pásztor Józsefet, aki borjút hajtott a vásárról a Tiszteletes úrnak, de a rossz idő miatt „a várt napra nem jöhettek”, azzal vádolta meg, hogy a borjút „el akarták sikkasztani”. Pásztor Miklós azt is

²⁰³ TtREL I. 28. j. 15. Csiszár – Pápay, 1874. márc. 17.

²⁰⁴ uo. A Bőszörményben élő esperesnek címzett szemrehányás: „Könnyű ott erősnek és határozottnak lenni a törvény végrehajtásában, hol intelligens Egyház tanácsnokok, s közel szomszédságban pedig a Főkapitányi hivatal székelnek. De itt ahol sem Elöljáró, sem Szolgabíró, itt kellene megmutatni azt, hogy van más mód is, mely által az egyház dolgai rendben tarthatók.”

²⁰⁵ TtREL I. 28. c. 30. Egyházlátogatási jegyzőkönyv, TE, 1874. jún. 3-4. A vizitáció jegyzőkönyve két változatban is elkészült: az egyiket maga a látogató esperes, a másikat Szabó Lajos jegyezte.

²⁰⁶ Ezt az állítást a fő panaszos, Pásztor Miklós szinte szó szerint megerősítette, tehát valószínűleg az írott vádak egyike is lehetett. A dolog megértését azonban segíti, hogy Pásztor hozzáteszi, Csiszár „B. Wesselényi birtokán mint felügyelő maga zálogolta a *csempészeket*”. (Kiemelés – K. Gy.)

szemére hányta, hogy „bizonyos Jung izraelita jószág eladási ügyébe avatkozott, és a feleknek az áttelekkönyveztetésre nézve, hamis tanácsot adott”. A már idézett vesszőbehordási esetben többszörösen elmarasztalt Papp János azzal magyarázta a dolgot, hogy ő „50 kéve vesszőt” hozott be, s „ebből néhány kéve a rossz út miatt kinn maradván – más alkalommal a magam házához vittem, bár még aznap bejelentettem a kerülő által a kurátornak – ezért mégis a szolgabírónál adott fel a Tiszt. úr”. A vétkest még azzal is sújtotta: neki s családjának „se nem harangoznak, se nem temetnek”. A mennyiségek eltérésén túl (Csiszár 85 kévét hiányolt, Papp 50-ből néhány kinmaradtat vitt be magához) láthatóan különbözött a tett értékelése is: a lelkész, aki nemcsak az egyház, hanem a távollévő református földesúr (ekkor Wesselényi Ferenc volt egyben a főgondnok is) gazdálkodásában is irányító szerepet játszott, nem volt hajlandó szemet hunyni a korábban valószínűleg bevettnek számító gyakorlatok felett, fegyelmezként ráadásul evilági és túlvilági hatalmakat egyaránt mozgósított.

A tiszteletes néha nemcsak gyanakvó, hanem kiszámíthatatlanul vad is volt: egyszer például lövöldözött a csikókra a mezőn, ami azért nem volt hivatalához illő cselekedet. Védekezésül Csiszár azt adta elő, hogy „az egyház földjén legelt jószágokat lövés által akarta a tilalmastól elriasztani”. A Szabó Lajos által lejegyzett változatban azt is hozzátette: „kihajtása, terelgetése több időbe került volna”. Néha úgy tűnik, a tiszteletes mintha tényleg eltúlozta volna saját gazdálkodása materiális fontosságát: egy névtelen szülőpár karon hozta gyermekét a látogatók elé, azzal, hogy „annak ma sincs neve, mert a Tiszt. Úr nem az Istenházában, hanem az úgynevezett Csípő szőlőben keresztelte meg a pocsolnyából”.

Farkas József most válaszolt a nemzetségét ért vádakra, azt állítván, hogy a tiszteletes „öt és családját üldözi, meghalt neje megmérgezésének gyanújába hozta, s nejét a sírból felásatta és sok kellemetlenséget okozott”. Ezzel összefüggésben Erdei Mihályné Somogyi Rebeka is panaszkodott, hogy „Hadadi Julianna megmérgezés általi halálát ránk fogta, ha ez nem történik, úgy halálig lett volna nálam az engedelmesség”.²⁰⁷ A lelkész ezt egészen másként adta elő: szerinte a később elhunyt feleség „férjével visszás életet élván, előtte többször megfordult, s beszélte férje rokonai által tervezett megmérgezési szándékot. Mikor tehát Hadadi Julianna halál esete bejelentetett, s beírása alkalmával tudakozódott halálának oka, betegsége felől, s ilyenül – gyermekszülés mondatott; majd ismét tudakozódott a gyermek felől, ez pedig halva születettnek mondatott, de mint ilyen, az anyakönyvbe vezetés végett be nem jelentetett, – holott már majd két hete volt a halvaszületésnek: ekkor ismerte kötelességének, az esetet illető helyre bejelenteni, minek következése lőn a hullának kiásatása

²⁰⁷ Hadadi Julianna nem Farkas József, hanem Farkas András neje volt, aki özv. Erdei Mihálynéval rokon volt s „egy haj alatt” lakott. Lásd MOL A 2568 Szabó Lajos beszámolója szerint a gyerek 7 hónapra született.

s megvizsgálása”.²⁰⁸ A konfliktusoknak újabb történeti rétegei bukkantak a felszínre. A tiszteletes ugyanis Erdeinét is „elzárta a templomtól”. A lelkész ellen bűjtogató három asszonyt (Erdei Mihályné Somogyi Rebeka, Csordás Jánosnő Pásztor Erzsébet, valamint Udvari Anna) 1873 nyarán Nyíregyházán 48 órás elzárásra és 10 forint pénzbüntetésre is ítélték. Csordásné például úgy került a kompániába, hogy a menyére kirótt egyházi adó ellen jött hozzá panaszkodni. S a válaszban az adóügy mögül rögtön előkerült az erkölcsi feddés: „Maga rossz lelkiismeretű gaz, mert különben elhajtaná rossz menyét a háztól.” Csiszár láthatóan nem válogatta meg a szavait: a neki ellenszegülő, nála valamilyen ügyben panaszt tevő asszonyokat „piszkosoknak, rondáknak”, máskor „bestiának, vén gyalázatosnak” vagy egyszerűen „vén disznónak” nevezte. Ezeket hol a harangozó, hol annak neje, hol egyenesen a bíró füle hallatára.

Farkas Gábor felelevenítette, azt az írásban már beadott vádat, miszerint a lelkész „öt Ngs Kállay Úr elleni lázzítással (sic!) vádolta, mondván „vigyázzon Kállay mert kiporozzák, Farkas Gábor a fő lázító”. Hogy milyen kontextusban kerülhetett egyáltalán ilyen kijelentésre sor, azt csak a korábbi panaszból sejthetjük, ugyanis aszerint az egyháztanács-választáskor hangzott el az „aljas rágalom”. Tény, hogy ezzel Csiszár a katolikus patrónus (s egyben a református egyház helyettes főgondnoka!) és a vele szoros kapcsolatban lévő egyik tekintélyes, volt taksás nemes család viszonyaiba nyúlt bele. Csiszár egy 1874. augusztusi leveléből pedig az is kiderült, hogy Farkas Gábor jelenleg „Kállay úrnál van szolgálatban”.²⁰⁹ Ez annál súlyosabban eshet a latba, mivel a Farkas család több tagja mind az 1858-as, mind az 1873-74-es vádaskodásban (köztük maga Farkas Gábor mindkét esetben) meghatározó szerepet játszott.

Farkas Gábor és Pásztor Miklós, a két fő panaszos együttesen azt állította a vizsgálatkor, hogy „az iskolatanítók gyakori változását is lelkész úr túlszigorú – zsarnoki eljárásának” lehet tulajdonítani. Tény, hogy a márciusi százas panaszt harmadik helyen Erdős Sámuel, a volt tanító, majd 1872-ig községi bíró is aláírta. A mostani tanító „megaláztatása” kapcsán egyenesen „Janthó Gyulának Tiszt. Úr által történt megveretése” került terítékre. Az iskolatanítóval kapcsolatos vádat azonban beárnyékolta a belfalusi iskolában aznap tett vizitáció, amelynek esperesi beszámolóját érdemes szó szerint idézni: „A belső iskolában a múlt év november 20-dik napja oltá Janthó Gyula működik. Tehát most vala első vizsgáját a látogatóság előtt felmutatandó. Azonban Janthó Gyula tanító nem volt az iskolában.

²⁰⁸ Az eset részletesebb leírása az esperesi jegyzőkönyvben maradt fenn. Az exhumálás során láthatóan nem nyert bizonyítást a feltételezett mérgezési vád.

²⁰⁹ TtREL I. 28. j. 15. Csiszár – Pápay, 1874. aug. 6.

Tanítványai ismételték, hogy ágyban fekvő beteg. Látogatóság fölkereste saját lakában. Csakugyan ágyban feküdt. A hozzá intézett tudakozódásra betegséggel mentette magát, azt állítván, hogy nem képes fölkelni, s iskolába menni. Majd betegségének ideje és mivolta iránt felszólítván: »lelki beteg«-nek mondta magát. Azonban beszédjéből, kezeinek jártatásából és egész magatartásából – szomorú sejtelmek merültek föl látogatóság előtt. Még tegnap ágyon kívül volt. A környezetében nyert értesülés szerint azon nap reggelén – félmeszely pálinkát ivott meg. Fölhívatott hogy keljen föl; a lelki betegséget fönnjártában is elhordozhatja. Egyébiránt most nincs arra idő, hogy lelki betegségével foglalkozzék. Janthó Gyula elébbi nyilatkozatait ismételte, hogy nem képes fölkelni; de meg már mindenre el van készülve; be is adta lemondását.”

Janthó Gyula a délutáni vizsgálatra mégis felkelt és maga mesélte el megveretésének körülményeit. S mivel az ügyben a tanító neje és a lelkész is elmondta saját verzióját, érdemes az elbeszéléseket – az „igazságrekonstrukció” nehézségét érzékeltetendő – sorjában meghallgatni. A tállyai (Zemplén megye) születésű 30 éves tanító szerint „azon a bizonyos napon” – úgymond – „ismét meggyalázó híreket” hallott, melyeknek elbeszélése közben nejével összeszólalkozott s indulatosan puskáját felvéve vadászatra akart sietni – s a puska véletlenül elsült. S mikor a Tiszt. úr erre bement és őt megtámadta, hevesen mondá: »Az Úr feldúlta családi boldogságomat és többé sultáni hatalma alatt élni nem akarok, s nem tűröm, hogy nőmmel más jobban rendelkezék, mint én magam. Kérem, mint azelőtt is kértem – hagyja el az Úr házamat, ne jöjjön, ne avatkozzék családi ügyeimbe« - mert délelőtt, délután és estve házamnál találtam.” Aztán megbánóan hozzátette: „Igaz az is, hogy felindulásomban késhez nyúltam és három szúrást tettem magamon, de nőmre se kést, se puskát nem fogtam. A kést is magam tettem le – és nem vette ki senki kezemből. Én ugyan nem kételkedem nőm tisztaságában, de az igen fáj, hogy minden becstelenségeket beszélnek.” Miközben a tanító nejét a falu a szájára vette, Janthó maga is gondoskodott arról, hogy a pletykák terjesztői között támogatókra találjon. Bár saját bevallása szerint „a vereségnél” csak neje és szolgálója volt szemtanú, ő maga elmesélte a dolgot Pásztor Miklósnak, az újfalusi tanítónak, az orgonistának, Farkas Gábornak, a postamesternek és a jegyzőnek is. Az italról egyébként azt vallotta, hogy bort is, pálinkát is iszik („de nem túlságosan”), ám csak „mióta ilyen dolgok történnek velem”.

A feleség előadásában sokkal prózaibb a történet: „május 1-én d. u. 5 óra tájban figyelmeztette férjét, hogy gondoskodjék már a tehénről. Ő erre indulatba jött, a serpenyőt a földhöz vágta, s bement a kis szobába, a puskát levette – az elsült. Ekkor t. Csiszár úr hozzájok ment. Kérdezte, hogy mi a baj? Mikor a puska elsült: ők nem voltak a szobában,

azonban már negyedikszor fogta fel a puskát. Férje a kis szobában az ágyon volt. Tiszt. úr kérdezte tőle: mit akar, miért teszi magát csúffá? T. úr a puskát el akarta vitetni. Férje ekkor felugrott, neki ment tiszt. úrnak. T. úr megfogta a kezét, visszalökte. Férje ki akart jönni, káromkodott, s azt mondta a tiszt. úrnak: takarodjék ki, itt nincs semmi dolga. Késsel nejének akart menni. Tiszt. úr ezt nem engedte. Az ágyba vágta, s ott ütött hármat a vállára, azután a tiszt. úr leült, nem hagyta ott, míg ki nem józanodik. Majd kijózanodott férje, s azt mondotta: hogy a másik vállát is üsse helyre, mert megérdemli. Az igaz, hogy Tiszt. úr gyakran megfordult nálok, mikor a férje nem is volt honn, de mindig a békés életre intette őket. Csak a puskaszó olta... beszéli [férje], hogy őt a felesége csúffá tette. Bántó szokat csak akkor használ ellene, amikor iszik. Egyébként semmi bajuk nincs együtt.”

Ugyanezt Csiszár tiszteletes előadásában sokkal melodramatikusabban hangozott: azzal kezdte, hogy a tanítót „idejövetele olta hanyagság, részegeskedés, családi villongásoktól sikertelenül próbálta visszatartani. Folyó évi május 1[-jén] a tanítói lakon lövés történt. Ennek hallatára veszélyt sejtve oda sietett, hol megrémült, síró és sikoltó családtól vétetett körül. Egyelőre öngyilkosságra gondolt, de ez nem történt, hanem annyi világos lón előtte, hogy a tanító ittas állapotban lévén nejét fenyegette, lövéssel akarta ijeszteni; kést vett elő, de nejéhez nem férhetvén, a maga ruháját hasgatta össze. Majd a puskát akarván magához vitetni, ennek ellen szegült, s a szobából kitörni akart; ekkor állott elő, a nagyobb botrány kikerülhetése tekintetében annak szüksége, hogy a tanító visszatartassék, s ekkor kapott néhány pálcát.”

Miközben a tanítói lét kiszolgáltatottsága mind a lelkipásztortól, mind a falu hangadó köreitől egyértelműen kiviláglik, maga a konkrét história nem lép túl a szokványos sztorikon, akár a féltékeny és részeges férj, akár az állandó kísértésnek kitett, kipletykált asszony, akár a nyájáról erőnek erejével gondoskodó lelkipásztor nézőpontjából hallgatjuk a történetet.

Csiszár tiszteletes vádlói azonban nem érték be ennyivel, a nőtlen tiszteletest erkölcsileg is megpróbálták kikezdeni. Ehhez (Farkas Sándor és József felvetésére) Tilk Máriát, 15 éves, tardosi születésű, tehát nem idevalósi szolgálóját vonultatták fel, aki azt vallotta, húsvét előtt „Tiszt. Úr pénzt kínált, hogy legyen vele”, de ő nem vállalta, s ezt „Gönczi István kocsisnak” is elbeszélte.

A vizsgálat során Farkas Sándor fogalmazta meg a legtisztábban a falu hangadóinak véleményét: „A sok piszkos beszédek miatt úgy meggyűlöltek tiszteltes urat, hogy többé se templomba, se úrvacsorához járulni nem kívánunk, s papunknak nem ismerjük...” Pásztor Miklós, bár kijelentette, hogy csendesesen bevárják az egyházmegyei döntést, „a templomot bizonyosan nem gyakoroljuk”, s fenyegetően hozzátette: „hamarabb bezárjuk, ne kopjék a harangunk, mert az a mi pénzünk ára és nem a Csiszár úré”.

Pápay Imre esperes nagyon jól érzekelte az egyházra és a gyülekezetre leselkedő veszélyeket, amikor a béke helyreállítására szólított fel: „a panaszok és vád terén maradvák még továbbra is – messze kihatók lehetnek egymással való súrlódásaiknak következményei. A kedélyek folyvást izgatottságban tartatnak. Sem az áldott és jó békeséget nem ismerhetik és élvezhetik. Sem saját és közdolgaikban kívánt sikerrel nem haladhatnak. De még a legszomorúbb látványra nyújtanak alkalmat a közöttük levő más felekezeti testvéreknek, mikor egymással való huzalkodásaik között, szemük láttára ássák alá saját Egyházukat, és ebben saját jóllétüket.” Ugyanakkor az intézményes tekintély fenntartása miatt igyekezett a tiszteletet védelmébe venni. Arra szólított fel: „Ítéld meg higgadtan, hogy hol állott az egyház, mikor t. Csiszár úr idejött; és hol áll most?” Úgy ítélte meg, hogy a panaszok és vádak egy része „személyes összeütközésekből eredő magánsérelem”, másrészt „régibb időkből valók, és most csakis az izgatás folytán hozattak felszínre”, harmadrészt pedig „egyes vezetők által gyakorolt erős nyomásnak következményei”. Törvénybe ütköző vétséget – Janthó megveretésén kívül, bár a vizsgálat során az is „más színben tűnt fel”, mint a vádiratban – nem talált, a lelkész hivatalos működése ellen panaszt nem talált. Felszólított ugyanakkor a csonka presbitérium kiegészítésére, s arra, hogy „az eddigi gyarlóságokat és hibákat kölcsönösen jóvá téve és feledve – s kölcsönösen egymás iránti kiengesztelődésre hajolva, egyesült erővel fordítsák és szenteljék mind idejüket, mind törekvéseiket az egyház jóllétének továbbfejlesztésére”. Szabó Lajos lejegyzésében „a szívből jövő szavak, hogy szívhez szólottak, mutatták némelyek arcain a meghatottság jeleit”, maga az esperes, aki saját érveit jegyzőkönyvében részletesebben rekapitulálta, sorait azzal zárta, hogy – előrejelzésként – kiemelte Pásztor Miklós elszántságát, aki az ügyet továbbra is „az egyházmegyei gyűlésre kívánja terjeszteni”.

A presbitérium kiegészítése a szükséges létszámra nem ment simán. A meghirdetett napon, 1874. augusztus 19-én a választásra eleve csak 13 adófizető jelent meg. Farkas Sándor és Pásztor Miklós vezetése alatt további tizenhatan csak akkor jöttek be, amikor Csiszár már a megválasztottak névsorát olvasta fel. Közülük Murvai György – aki a tiszteletes szerint „fel volt pálinkázva” – dühösen úgy szólt: „míg Tiszteletes uram itt leend, semmit sem vállalok.”²¹⁰ A templomból kijövet azonban „Pásztor és Murvai az utcán kezdték szidalmazni a megválasztott presbitereket”. Ezért a tiszteletes feljelentette őket a szolgabírói hivatalnál, s

²¹⁰ TtREL I. 28. j. 15. Csiszár – Pápay, 1874. aug. 18. Némiképp zavaró, hogy a 19-i választásról tudósító levél egy nappal korábbról kelteződött. A Presbitériumi jegyzőkönyv is tartalmazta Murvai kijelentését. Onnan azt is tudjuk, hogy ketten, név szerint Horváth Gábor és Kaposi József megválasztott tag tette le az esküt. TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1874. aug. 19.) Farkas Gábor végül csak 1876 februárjában tette le a presbiteri esküt. uo. (1876. febr. 27.)

„Pásztor 14 napi, Murvai 48 órai börtönre ítéltettek, melyet ki is állottak”.²¹¹ A megválasztottak közül a korábbi panasztevő Farkas Gábor – elfoglaltságaira hivatkozva – továbbra sem tette le az esküt. Csiszár egyébként ekkor úgy ítélte meg, hogy ellenei meghunyászkodtak, szétszóródtak. „Farkast elhagyták az általa vezetett pártosok csak egyedül Kállay fedezgeti hibáját, de a nép talán élethossziglan tartó anathémát kiáltott rá; mert ő általa tartottak a titkos gyűlések, ő biztatta és fenyegette a népet, tengeri és krumpliföld egyaránt szerepeltek. Most már behúzza fullánkját, kerüli a népet és viszont a nép is őt... Akik legdühödtebb lázongók lettek Farkas által, ugyan azok most az őszinte megbánást mutatva legengedelmesebbek, sőt sürgetik a kurátort, hogy menjen az egyházi adót szedni”. Nyilván az is felbátorította, hogy a tanfelügyelői látogatás is neki látszott igazat adni: Kiss József megyei tanfelügyelő ráadásul még Sárospatakról ismerte Janthót, s „mint egykori tanítványát piszkos múltjára emlékeztette, a szó teljes értelmében leszidta. Hollósnak pedig értésére adta, hogy tankerületében csak mint tanyai tanító existálhat, de községben nem”.²¹²

Közben azonban az esperestől aggályos értesülések is jöttek, de feljebbvalója nem kötötte az orrára, hogy honnan származik már megint az eszláriak katolizálásnak híre. Pedig nagyon szerette volna megtudni a környékbeli hírforrást. Az esperesi levelezésből tudhatjuk, hogy Pápay régi barátja, a tiszalöki lelkész, Borus Lajos figyelmeztette az esperest: „Ez egyházat a végpusztulástól félttem. Óriási zavar, s fejetlenség uralg ott, mint naponként hallom. Felette sajnálnám, ha épen tőszomszédombba ez egyház catholizálna, az egyház, hol én 18 hónapos éltöm legszebb korát töltöttem.”²¹³ Csiszár szerint a katolizálásról senki semmit nem tud, nem is lenne könnyű, állítja meglehetősen materialisztikus érveléssel, „már csak a teherviselést tekintve, két annyit emel egy katolikus, mint a református”.²¹⁴ Annyiról van csak tudomása, hogy „bizonyos nánási klub összeköttetésben állott a lázongókkal; mert ilyen formát említettek előttem: »megmondta nekünk Fodor Gábor úr, hogy ha a pap eszláron marad, akkor jobb eszlárnak elköltözködni stb.«” Csiszárnak már korábban is volt gyanúja, hogy a vádaskodás szervezői Nánással állnak összeköttetésben. 1872-ben akkori tanítója azzal jött haza nánási látogatásából, hogy azt hallotta Csiszár felől, hogy „jegyben jár egy 100 000es

²¹¹ TtREL I. 28. j. 15. Csiszár – Pápay, 1874. aug. 18. (Innen megállapítható, hogy a levél tévesen datált, szeptemberi keltű kellett, hogy legyen!)

²¹² uo. Janthó aug. 7-én, a „szakképzetlen” újfalusi tanító, Hollós aug. 23-án adta be lemondását.

²¹³ TtREL I. 28. j. 15. Borus – Pápay, Tlök, 1874. júl. 29.

²¹⁴ TtREL I. 28. j. 15. Csiszár – Pápay, 1874. aug. 18. Ennek kapcsán elsüt egy feltehetően környékbeli pasquillust is: „Görbe hátú Bánffy, görbe kálvinista, lehet e görbéből egyenes pópista.”

kisasszonnyal”, s az ottani segédlelkészt már meg is keresték, hogy ebben az esetben lenne-e papjuk.²¹⁵ Az eszláriakat tehát már régebb óta foglalkoztatta papjuk nőtlensége.

Csiszár igyekezett megnyugtatni az esperest, hogy jól haladnak az iskola felújításával, s mintha fogadkozna, bár a maga nyakas módján teszi: „jelenleg nagy csend van, s úgy hiszem – bár a régi vagyok és leszek is – nem fog ilyesmi ismételtetni.”

Közben a főgondnok személyében is változás következett be: Ónody Pál fiát, Gézát választották meg, de ez sem ment simán. Az október 4-re hirdetett választásra ugyanis mindössze két adófizető jelent meg, az egyhangú szavazás tehát némi kívánnivalót hagyott maga után.²¹⁶ A nem túl erős legitimitással megválasztott új főgondnok esküjének letételére mindenesetre csak 1875. július 8-án került sor.²¹⁷

Már 1875 tavaszán újabb panaszlevél érkezett az espereshez, igaz, ezt csak húszan szignálták, de egy kivételével mindnyájan az 1874. márciusi aláírók közül kerültek ki (Farkas Gábor azonban nem volt közöttük).²¹⁸ Ebből azt is megtudjuk, hogy a vizsgálatkor az előző évben elhangzott vádaknak nem mindegyike került be a jegyzőkönyvbe. S ami bekerült, azt sem fogadta el az esperes bizonyítottan: „Vajjha alaptalanok lettek volna! de a következés bebizonyítja, hogy a panaszunk már akkor is alapos volt, csak a tanúk hiányoztak.” Most azonban a jegyzőkönyvben akkor is szereplő szolgálólánnyal-való afférnak lett folytatása. Idézzük, ahogy következik: „Fojó év április 2i estve [sic!] ugyan azon leányt, Tilk Máriát, kinek Csiszár Sámuel úr pénzt ígért, mint szolgálóját, az éjeli edény bevitelekor, az ágyba magához rántá, s rajta erőszakot tett, mely otsmán tettét e tiszteletes nevet viselő férfinak az ablakon – gyertya égvén benn – nézé éppen akkor oda menő Csugán Gábor, T. Eszlári lakos, ki a leány szeretője. E tette miatt a tiszteletes lelkipásztor úrtól kijövő leányt a férfi megtámadta s mondá, hogy mivel a pappal ezt mívelé, most már nem fogja nőül venni. T. lelkipásztor úr ezt megtudván, másnap Csugán Gábort behívata magához, s megfeletkezve papi állásáról, nevezett férfiúval ököltre és birokra szált a lelkészi lakban, s midőn az izmos

²¹⁵ uo. Ebből is látható, hogy a házasodás mennyire magától értetődő vagyonszerzési aktus volt, az kisasszony „ára” nyilván a hozományára utal. Csiszár maga kombinálja össze a két nánási hírt, ami szerinte „furesca feltevésre enged következtetni. No de silentium mutumus...” Nem tudván a tiszalóki hírforrást, láthatóan rossz nyomon indult el.

²¹⁶ Csiszár így jelenti november 15-én esperesének a választáson történeteket, s állásfoglalását kéri, mitévő legyen. TtREL I. 28. j. 15. Az egyháztanácsi jegyzőkönyvben viszont az áll: „mivel a választásra senki sem jelent meg, a rendkívül sürgős munka miatt, kéri a presbitériumot a felett intézkedni.” Betoldja még, nyilván utólag: „pedig vasárnap volt.” TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1874. okt. 11.)

²¹⁷ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1875. aug. 8.)

²¹⁸ TtREL I. 28. j. 15. 1875. ápr. 5. Papp Zsófia, „ki jelenleg Pásztor Józsefnő, felhozá tiszteletes Csiszár Sámuel úr nem tiszteleteshez illő erkölcsstelen magaviseletét, hogy a midőn az ő hajadon leánya Szüts Zsuzsanna, kit tiszteletes úr a tiszában fürdés közt kapván – minden szemérmén kivetkezve – két óráig a tiszából nem eresztett ki, s midőn a szegény leány mások oda menetele által megszabadult, mit Papp Zsófia a Nagy tiszteletű Esperes Úr előtt már beis vallott...” (sic!)

lelkipásztor Úr a Curapásztorálissal össze nem férőleg már csak nem megfojtá a férfit, rohant be a nevezett szolgáló leány, kérve a lelkészt, hogy ne ölné meg szeretőjét, inkább ötet, s csak akkor ereszté el. A szolgáló Tilk Mária, kit a lelkész elbocsátott, azon való búsultában, hogy szeretője látván a pappali otsmány tettét, nem fogja nőül venni, a Tiszába ugrott, de onnan szerentsésen kifogatott, a kifogás után a helybeli községi előljáróság által a leány kihalgattatván, az egész ügy a megyei királyi törvényszéknek átadatott”. Arra kéri az esperest, „ne engedje szomjúságban elepedni nyáját, mely kész elszéledni, a szomszéd egyházakhoz tsatlakozni, sem hogy ily aljas pap szájából halgassa az evangéliumi szentséget, s kezeiből vegye édes megváltónk megtöretet[t] testének jegyeit”.²¹⁹

Ehhez képest az év látogatói azt állapították meg, hogy „cégéres botrányok nem fordultak elő”. Az előzmények után mégis várható volt, hogy az 1874-es megbékítés nem bizonyul tartósnak.²²⁰ 1876-ban az árvízzel voltak elfoglalva. Ám hamarosan utána a vizzálykodásnak újabb szakasza kezdődött.

Az eszlári gyülekezet harci kedve, mint rendesen, tavasszal, legközelebb 1877 áprilisában éledt újjá. Ezúttal a hús aláíró egyenesen a püspökhöz fordult panaszával. Nem hagyták szó nélkül sérelmüket, miszerint az általuk az egyházmegyéhez beadott korábbi panaszuk után „előadásunk együgyűsége s Csiszár Samuel úr gyakorlott fortélyos eljárása miatt nem csak elutasítottunk, hanem mint az egyház békéjét zavarók, rendre utasítottunk.” „E szenvedett vereség” után „lelki vigasztalást a szomszéd egyházak templomaiban” kerestek. Ismét felidézve a Tilk Mária történetet, most egy másik, 1876-ban történt erkölcstelen esetet hánytorgattak fel: „ismét egy oly cégéres bűn hajtatott végre a ref. parochián, a melynek említésére szívünk elfogódik, szemünk a más vallást követők előtt majd kiég.”

„Volt a múlt évben Csiszár Sámuel úrnak Fogarasi Mária nevű szolgáló leánya, ki saját vallomása szerint Csiszár Sámuel úrtól teherbe esett, azonban a nő terhétől Csiszár Sámuel úr közbenjárása folytán Csurgay József orvos segélyével a parochián megfosztott. Ez iszonyatos tett tudomásunkra esvén, azonnal felszólítottuk Csiszár Sámuel urat, hogy az ügy tisztázása végett tartson egyházi gyűlést, azonban ezt tenni ő megtagadta. Eközben a községi előljáróság is jelentést tett ez ügyről a járás szolgabírája, tek. Szunyoghy Bertalan úrhoz, ki az előnyomozási vizsgálatot megtartván, azt mint súlyosabb bűnügyet, a nyíregyházi kir. Törvényszék bünyfenyítő osztályához tette át, hová Csiszár Sámuel úr beidézttetvén, mint tudjuk, 8 napig vizsgálati fogságban letartóztatva volt. Ezen körülményt a legtöbb tekintélyes

²¹⁹ uo.

²²⁰ TtREL I. 28. c. 49 (1875. jún. 10.)

hazai hírlap is közölte...²²¹ A panasz aláírói „oly pásztor alatt maradni, ki egy iszonyatos bűn részese volt, kárhozatnak tartják; – hogy pedig részese volt, erősen hisszük.” Csiszár vétkét az április 23-i első tárgyaláson felvonult olyan tanúk vallomása erősítette meg, mint Antalóczi Máriáé, a tiszteletes volt gazdaasszonyáé, Vámos Józsefnéé, aki a szolgáló véres ruháit mosta. Az egész panaszlevél stílusa s maga a kézírás sem a korábbi „együgyű” előadásra vall: „Alázatosan könyörgünk főtisztelendő Püspök Úr, mint főpásztorunk előtt, ne engedje az egykor virágzásnak indult Egyházunkat, ily nemtelen lekipásztori címre méltatlan pásztor alatt elhervadni, a nyáját eloszlani, ne engedjen minket a mély lelki gyász, bánat és fájdalom alatt összeroskadni...” Ezért ismét csak Csiszár elmozdítását és helyettes kiküldését kéri.

Az 1877-es vizitációkor aztán a bírósági ítéletre várva Farkas Gábor, Vajda József és Gyulai János presbiterek azt kérték a látogatóktól, hogy „az Egyház érdekei annak idejében méltó figyelembe vétessék, mire az illetőknek az a válasz adatott, hogy ez magától önként értetődik”.²²² A látogatás után azonban hamarosan újabb panasz érkezett a püspökhöz, amely az ottani gondnok ellen irányult, aki állítólag „az egyház pénztárából 100 forintot, a magtárból pedig 25 köből rozst” vett kölcsön. Az ügy kivizsgálására az esperes július 26-án Tóth Miklós és Miklós Ferenc egyházmegyei tanácsbírákat kérte fel, akik augusztus 5-én meg is jelentek Eszláron. A presbitériummal együtt vizsgálódva kiderült, hogy „ama kölcsönt nem Gyáni Miklós gondnok, hanem T. Csiszár Sámuel lelkész vette fel, és pedig nem egyszerre, hanem részletenként. A rozsból nevezetesen még hat év előtt vett kamatra 5 köblöt, mely rozsz kölcsön most 25 köből 2 véka, kamata csak ez évről nem folyt be a magtárba”, s a kölcsönvett pénzben fennálló tartozás 85 frt 28 xr.²²³ A főgondnok, Ónody Géza csak a gyűlés után érkezett meg Pestről, s ha a konkrét ügyben nem is, általában az eszlári gyülekezetet fenyegető „morális corruptiót” illetően, Farkas Gáborral karöltve baljósra tudta hangolni a küldöttek hangulatát, de be kívánták várni a bíróság döntését. Augusztus elején azonban Révész Bálint püspök komoly nyomás alá helyezte esperesét. Levelében a leghatározottabban követelte „e gyűlöletes ügyben” eljárás alatt álló Csiszár felfüggesztését és helyettesítését. Mint írta: „én egy felekezeti kör lelkének nyugodalmát többre becsülöm, mint egy vád és

²²¹ TtREL I. 28. j. 15. (1877. ápr. 28.) A panasz Ónody Géza főgondnok április 30-án kelt levele mellékleteként jutott el a püspökhöz, amelyben az ügy kapcsán „botránypörről” ír. uo. ápr. 30. Dr Csurgay H. József (1819-1895) szintén vatai (Borsod megye) születésű, 1865-1895 között Szentmihályon élő járási orvos volt. Fazekas, 2003. 27.

²²² TtREL I. 28. c. 49 (1877. jún. 4-5.)

²²³ TtREL I. 28. j. 15. Tóth Miklós, Miklós Ferenc, TE, 1877. aug. 5. A tartozás mind kötvénnyel, mind „a lelkésznek az Egyháznál bent levő fizetésével” biztosítva volt. Csiszár oda nyilatkozott, hogy „ha kell most mindjárt vagy a mikor tetszik kívánni, fizetni fog. Ő különben is gyümölcsöztetés céljából, hogy ezzel is hasznot tegyen az egyháznak, vette föl mind a rozst, mind a pénzt...” uo.

gyanu alatt álló ember állását”.²²⁴ Alig egy héttel később pedig a püspök még szenvedélyesebb hangon kérte és utasította az esperest Csiszár azonnali felfüggesztésére: „Ezennel tehát komolyan felkérem és utasítom Esperest urat, hogy – miután nem tűröm és nem engedhetem, hogy egyházunk bármelyike is hasonló vád alatt álló lelkésze kezétől és ajkától undorodjék; s emiatt vallásától és vallásos ügyei intézőitől elhidegüljön, s esetőleg idegen helyen keressen háborgó lelke nyugodalmat és üdvet az ébertelen őrállók lelki terhére...”²²⁵ E második levélből persze az is kiderül, hogy közben „az ottani főgondnok”, Ónody Géza személyesen is tiszteletét tette a püspöknél, s azzal a riasztó kijelentéssel érte el a kívánt hatást, hogy „a nép felháborodásának kitörésétől tartani lehet és kell...”²²⁶ A püspök határozatáról egyébként az eszlári főgondnokot is egyidejűleg értesítette.

Az 1877. augusztus 28-29-én tartott tárgyaláson a bíróság az elsőrendű vádlottat, Csiszár Sámuelet „a méhmagzat elhajtási büntett értelmi bünszerzőségének vádja alól bizonyítékok elégtelenségéből, az erőszakos nemi közösülés és hamis tanú szerzés bűneinek vádja alól bizonyítékok hiányából” felmentette.²²⁷ Ugyanakkor a bíróság a vádlottat „tanuk ellenében használt fenyegetései, s azok részére tett ígéretetek által elkövetett közrend elleni kihágás” miatt 100 forint pénzbírságra (nem fizetés esetén 20 nap egyszerű fogságra) ítélte. Az indoklás szerint Dr. Baruch Mór szakértői véleménye hitelt érdemlőnek találta a tardosi illetőségű, 17 éves Fogarasi Mária beösmelő vallomását arról, hogy nála 1876. június 30-án elvetélés (abortus) történt. A tanúk (Vámosi Józsefné, Oláh Julianna, Majoros Jánosné és mások) csak Fogarasi Mária 1876. július első két hetében fekvő beteg voltát és erős méhvérvzését tudták tanúsítani. Vámosiné, „az általa kimosott véres ingen bizonyos hólyagszerű anyagot is talált”, amiből a szakértők szintén a művi vetelésre következtettek. A tanúk között Majorosné, Vámosiné, Gyáni Dánielné és Daróczi Pálné arról is tanúságot tettek, hogy Csiszár őket „résztint fenyegetésekkel, résztint különböző ígéretekkel” arra próbálta rávenni, hogy a javára tanúskodjanak. Az ítélet pontosan tükrözi minden ítékezés örök dilemmáját: miszerint a vádban felmerült számos „külön részletekre felbontható gyanúokok – tekintve logikai ö[s]szhangzásukat, egybefüggésüket és minőségüket, a gondolkodás ésszerű elvein és a dolgok természetes rendjén gyökerező valószínűséget alkotnak, miután azonban, az azokat képező ténykörülmények sem mindannyian állanak kétségen kívül, de sőt némelyek ellenkező jelenségek által megerőtlenítetnek, némelyek pedig mi bizonyítékot sem

²²⁴ TtREL I. 28. j. 15. Révész – Pápay, Debrecen, 1877. aug. 9.

²²⁵ TtREL I. 28. j. 15. Révész – Pápay, Debrecen, 1877. aug. 14.

²²⁶ uo. A „szokatlan hangú és tartalmú” levélre reagálva az esperes „helyettesül T. Töviskes István urat Csiszár úrnak kifejezett óhajtaása szerint” Eszlárra küldte, aki 19-én el is ment. uo. Pápay – Révész, 1877. aug. 20.

²²⁷ TtREL I. 28. j. 15. Nyíregyháza, 1877. aug. 29. Ugyanilyen okból mentették fel a másod- (dr. Csurgay József) és harmadrendű (Fogarasi Mária) vádlottat.

nyernek”, s „ezek ennél fogva összességökben is teljes bizonyító erőre egyáltalán nem emelkednek”. A teherbe esés kapcsán a leányról például „erkölcstelen élete mellett” az is igazolódott, hogy „a fen[en]állott tilalom daczára legények jártak be hozzá”.²²⁸ A tárgyalásról, mivel azt a megyegyűlés kezdetekor tartották, s így a tiszalöki jegyző személyesen jelen volt, a tőle kapott információk alapján számolt be Borus Lajos az esperesnek. Innen tudjuk, hogy az államügyész Csiszárra 5, Csurgayra 6 évi börtön kiszabását kérte. A paptársat azonban leginkább nem is a felmentő (és mindkét részről megfellebbezett) ítélet háborította fel, hanem az, hogy Csiszár „daczára annak, hogy a hallgatóság előtt a bünpadon a kúrvával együtt ült, ki több ízben a szemébe mondotta, hogy hányszor erőszakot tett rajta, legkisebb szégyen érzetet nem mutatott. Iszonyatos gyalázat a papi osztályra!”²²⁹

Az ítéletet az érintettek eltérően fogadták. Ónody azonnal tollat ragadott és arról biztosította a püspököt, hogy „a kérdéses botránypör Csiszár Sámuelre nézve bármily kimenetellel végződjék is, annak természete állását T. Eszláron teljesen tarthatatlanná teszi.”²³⁰ Csiszár viszont a helyettesítésére kiküldött lelkészt szeptember 3-án hazaküldte, és pedig azért „mert ő állítólag teljesen felmentetett”.²³¹ Révész püspök is visszavette a hangot, „tekintettel arra, hogy a várhatólag tényálladék és nem bizonyítékok elégtelenségéből felmentendő lelkész egész életnyugalma megóvassék”... kérte, hogy az esperes a nevezett „más egyházba való áthelyezéséről” intézkedjen. „Ezt kívánja úgy az egyház féltett, mint a lelkész megőrizni kívánt lelki békéje.”²³²

Mindezek után a Püspökladányban tartott egyházmegyei törvényszéki tanács 1877. szeptember 11-én Csiszár Sámuel funkciói gyakorlása alól felfüggesztette, vizsgálatot indított ellene, helyettesül pedig – Csiszár költségére – Boros Sándor h. böszörményi segédlelkészt nevezte ki.²³³ 1877. szeptember végén már az ő elnöklésével ülésezett az eszlári presbitérium.²³⁴ A presbitérium az egyházmegye (tractuale consistorium) határozatát megfellebbezte, mivel „lealázónak tartotta”, hogy a helyettes tiszteletes „Csiszár Sámuel úr által fizetessék”. Végül 1877 októberében az akkor még nőtlen Láposy János (1848-1902) tűnt fel helyettes lelkészként Eszláron.²³⁵ Beszámolója szerint október 10-én érkezett meg,

²²⁸ uo.

²²⁹ uo. Borus – Pápay, Tlök, 1877. aug. 31.

²³⁰ uo. Ónody – Révész, TE, 1877. szept. 1.

²³¹ uo. Pápay – Révész, Hajdúböszörmény, 1877. szept. 3.

²³² uo. Révész – Pápay, Debrecen, 1877. szept. 3.

²³³ uo. Az alsószabolcs-hajdúvidéki egyházmegyei törvényszéki tanács jegyzőkönyve, Püspökladány, 1877. szept. 11. Az egyházmegye Csiszár által kiadandó 200 fit-ot, az egész stola jövedelmet és a parokhiális lakon a hivatalos szoba használatát szavazta meg a helyettes részére.

²³⁴ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1877. szept. 23.)

²³⁵ uo. 1877. okt. 28. A debreceni születésű Láposy a földesi segédlelkészségből lett átvezényelve Eszlárra helyettesnek.

Királytelken nem várta senki, az átvirrasztott éjszaka után Rakamazra vonatozott, s fogadott szekéren zötyögött át Eszlárra. Ónody „oly szíves készséggel ajánlotta fel számomra – itt létem idejére – vendégszereteté, hogy azt el nem fogadnom szinte lehetetlen vala”. Ez az udvarház ugyan a Lenáztató dűlőben, a településen kívül esett, de ígéretet kapott arra is, hogy a főgondnok kocsija rendelkezésére áll.²³⁶ Csiszárnak erről meg volt a saját véleménye: „...nem tudom, ha nincsen ezen eljárásban valami lappangó gondolat, mivelhogy Ónodynak terhes anyagi körülményeinél fogva feltűnő ezen áldozatkészség. Én részemről különösnek találom, ha a fungens pap nem lakik a parochián, kiválólag ilyen körülmények között, mint az Eszláriak, no de azért, mint passivába sodort s üldözött egyén megnyugszom ebben is”.²³⁷ S bár beszámol Győri József lelkész barátjával folytatott levelezéséről „a mezőtárkányi cserét” illetően, azt is kijelenti, hogy „én még mindig csak eszlári pap óhajtok lenni, mind a mellett is, hogy a cserére nézve magamat érülködésbe tettem”. (sic!). Abban reménykedik, hogy a törvényszék nem fog a fellebbezés után számára kedvezőtlenebb ítéletet hozni, s hogy Eszláron „nincsen csak 6 ember, ki Ónody izgatása folytán mutatnak gyűlöletet”.²³⁸ Az esperes által neki megküldött anonym levélről, amelyet ellene „Bró Wesselényi úrhoz küldtek”, mennél többször olvassa el, annál inkább az a meggyőződése alakul ki, hogy „a sujtó rágalom zsidók által volt ellenem vezetve”. (A levél, sajnos nem maradt fenn!)

1877 november közepén újjáalakult a presbitérium (az algondnok a legtöbb szavazatot kapott Vajda József lett), majd az iskolaszék is.²³⁹ A 12 tagú presbitériumból csak négy volt eddig is tag, nyolcan újonnan lettek megválasztva (Köztük: Farkas Ferenc, Farkas József, Farkas Sándor is új!!!). „A presbitériumnak nagyobb részben új elemekből alakulása azon reménnyel biztat, hogy most már több sikerrel leendek képes munkálkodni az egyház ügyeinek rendbe hozása körül, mint ezt a volt presbitérium idejében tehettem, melynek tagjai közül – négy ízben tett kísérlet után – csak egyszer voltam képes hármat összegyűjthetni. E reménységemben megerősít azon körülmény is, hogy az újonnan megválasztott 12 presbiter közzül 11 a választási actusban is részt vett, s így az egyház ügyei iránt közönyösek nem lehetnek...”²⁴⁰

Csiszár Sámuel közben nem hagyta el székhelyét. Hol 7½ köből gabonája és 40 font faggyúja hátralékát sürgette az egyháztanácson, hol a főgondnokkal keveredett konfliktusba, hol a

²³⁶ TtREL I. 28. j. 15. Lápossy – Pápay, TE, okt. 11. Láthatólag ekkor még rövid, átmeneti itt tartózkodásra készült.

²³⁷ uo. Csiszár – Pápay, TE, 1877. okt. 16.

²³⁸ uo. Olyat is hallani vél, hogy „éppen Pásztor Miklós” vezetésével a hívek egy része „folyamodványt készülnék mellette beadni.”

²³⁹ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1877. nov. 18.)

²⁴⁰ TtREL I. 28. j. 15. Lápossy – Pápay, TE, 1877. nov. 15.

helyettes lelkészt zaklatta.²⁴¹ Olyan eset is előfordult, hogy a Lápossyhoz érkezett levelet egyszerűen elsikkasztotta.²⁴²

Ónody beszámolója szerint a Püspökladányban tartott egyházmegyei törvényszék Csiszár botránys ügyét „nem egyházi szempontból tárgyalta, hanem a bünfenyítő törvényszék ítéletétől tételezte fel eldöntését”.²⁴³ A legnagyobb megdöbbenést mégis az váltotta ki, amikor az 1878. június 5-én Hajdúböszörményben tartott egyházmegyei törvényszék (ahol Ónody mellett 4 eszlári presbiter is képviseltette magát) 5:4 arányban Csiszárt „az ellene fen[n]forgott vádak alól felmentette”, s hivatalába visszahelyezte.²⁴⁴ Ezzel egyidejűleg tárgyalta az egyházközségi tanács Csiszár tiszteletes igényét, amely szerint a „parochia reparatiója körül állítólag saját pénzéből tett költségeinek” megtérítését kérte. S e követelést nemcsak jogosnak nem ismerték el (ezt annak idején a tiszteletes felajánlotta az eklézsiának), hanem a bizonyítékkal felhozott presbiteri jegyzőkönyv meghamisításával (ismét „polgári bünfenyítő eljárás útján”) vádolták meg. Július 2-án egyházlátogatóság járt Eszláron, s megvizsgálta a még Lichtmann Mórtól bevasalt 120 forint hova fordítására vonatkozó jegyzőkönyvet, s annak kifizetését indokoltnak találta, de a „fennforgó kérdést annyira bonyolítottnak látta, hogy annak megoldására magát hivatottnak nem tarthatta.” A „viszállkodás” megszüntetése céljából ugyanakkor a látogatóság „az érdekelt felek előtt kinyilatkoztatta, hogy az egyházmegyei elnökség még a szeptemberi egyházmegyei gyűlést előzőleg intézkedni fog egy küldöttség kinevezéséről”.²⁴⁵ Még ezen a napon az egyháztanács megszövegezte a korábbi „sérelmes ítélet elleni fellebbezést”, miszerint „habár a bünfenyítő törvényszék T. Csiszár Sámuel urat, mint polgárt felmentette is, de mint lelkészt, mint erkölcstan hirdetőjét csakis az egyházi törvények menthetik fel”.²⁴⁶

Ezek után felgyorsultak az események: az esperes július 11-i, majd 27-i levelében a Csiszár Sámuel és egyházközsége közötti „régebben kezdődött, az újabb időkben pedig már tetőpontra hágott szomorú viszállkodás és egyenetlenségek” helyszíni kivizsgálására augusztus 1-jei határnappal Pákozdy Lajos egyházmegyei tanácsbíró és a korábbi küldöttségből Miklós

²⁴¹ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. 1877. dec. 28; Ónody cselédeivel s majd Ónodyval egy Cséppő kerti kút miatt robbant ki a konfliktus, amit Ónody sietve megírt az esperesnek, így jellemezve a lelkészt: „...általán ismert izgága természeténél fogva a kákán is görcsöt keresvén...” TtREL I. 28. j. 16. (1878. febr. 24.) Lápossy arra kérte levélben az esperest, hogy „Csiszár Sámuel urat tőlem illetőleg hivatalos helyiségeimtől távol tartózkodásra felszólítani s utasítani méltóztassék.” Már többször előfordult köztük vita, aznap „több mint két órai inzultálás után” az ingerült szóváltás során azt mondta Csiszárnak, hogy őt „jellem és becsület nélküli embernek” tartja. S ezt nem hajlandó visszavonni. TtREL I. 28. j. 16. (1878. márc. 25.)

²⁴² TtREL I. 28. j. 15.

²⁴³ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1878. máj. 19.)

²⁴⁴ uo. 1878. jún. 16.

²⁴⁵ TtREL I. 28. c. 49. (1878. júl. 2.)

²⁴⁶ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1878. júl. 31.)

Ferenc világi tanácsbírók küldte ki.²⁴⁷ Az esperes az eszlári „főgondnoki hivatalt” is értesítette, s ennek jegyében az 1878. július 31-i egyháztanács ülés úgy látta, hogy a „megejtendő vizsgálat nem csupán a már bejelentett jegyzőkönyvi hamisítás megvizsgálása, hanem T. Csiszár Sámuel úr ellen eddig felmerült s még felmerülendő panaszok megvizsgálására is rendeltetett”. A testület a várva várt alkalomhoz illő mobilizálásról is rögtön igyekezett gondoskodni: „határozatott, hogy a presbiterek az egész reform. egyházközséget magok között felosztván kivétel nélkül minden egyházi adót fizető ref. egyháztagokat személyesen szólítsanak fel, hogy augusztus 1ső napján reggeli 8 órakor a parochián mulhatatlanul megjelenjenek, tovább[á] nyilvános helyeken felhívás kiragasztása által is közhírré tétessék.”²⁴⁸ S másnap reggel, midőn a parochián, „az egész egyháztanács s a gyülekezet tagjai nagy számmal” valóban összegyűltek (a főgondnok levele szerint „legalább 100 jelentkező panaszos kihallgattatott volna”), – ezt látván – Csiszár Sámuel beadta lemondását.²⁴⁹ A küldöttség, a lelkész és az egyháztanács tagjai által is aláírt jegyzőkönyv így fogalmaz: „T. Csiszár Sámuel úr átérzvéen azt, hogy lelki nyugalom nélkül – mellyel ő a t. eszlári hívek s ő között felmerült több rendbeli viszátkodások következtében nem bírhat – a lelkipásztori magasztos hivatal nem folytatható: bár fájdalommal, de a körülmények komoly tekintetbe vételével t. eszlári lelkészi állásáról lemond.”²⁵⁰ Két nappal később az espereshez írott levelében Csiszár Sámuel mást is elárul motívumaiból: mint kiderül, erre már „oly sokszor” gondolt. Mint vallja: „Én jövömrre nézve ezt tartottam és tarthattam győzelemnek. Most már be van bizonyítva büntelenségem, megfenyítve rágalmazóim s nekem enyi [sic!] a világ ítéletével szemben elég.” Azt is hozzáteszi, hogy „a gyámintézetbeli jogosultságomat épen úgy kívánom fentartani mint Dicsőfi, bárminő állásban leendek is.”²⁵¹ S a vitás anyagi ügyek elrendezése után – mint utóda fogalmazott – Csiszár Soma „a papi pályáról lelépett.”²⁵² Az egyházközség pedig visszanyerte választójogát, s ezzel élve – Farkas Sándor ajánlására, a korábról már ismert egyházbírók jelenlétében – az eddigi helyett, Lápóssy Jánost augusztus 25-én egyhangúlag megválasztotta rendes lelkészének.

²⁴⁷ TtREL I. 28. j. 16. (1878. aug. 1.) Pákozdy Lajosnak volt helyismerete, hiszen mielőtt hajdúnánási lelkész lett volna, 1859-1861 között Eszláron szolgált. TtREL I. 8. d. 24. 383. TE.

²⁴⁸ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1878. júl. 31.) Megjegyezzük, hogy a „hamisítás” szót más kéz, utólag írta a jegyzőkönyvbe.

²⁴⁹ TtREL I. 28. j. 16. (1878. aug. 1.; 1878. aug. 2.)

²⁵⁰ TtREL I. 28. j. 16. (1878. aug. 1.) A jegyzőkönyvet – pro memoria, a július 31-i ülés szövege végére – az egyháztanács jegyzőkönyvbe is bemásolták. TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1878. júl. 31.)

²⁵¹ TtREL I. 28. j. 16. (1878. aug. 3.) A hetvenes években lemondott balmazújvárosi lelkész.

²⁵² TtREL I. 8. d. 24. 383. TE. A kölcsönös tartozások és követelések egyenlegeként Csiszár Sámuel úr végül 15 (azat tizenöt) forintot vehetett át a gyűlés színe előtt saját kezeihez. TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1878. aug. 25.) A kölcsönös követelésről szóló nyilatkozat pedig ugyanitt augusztus 26-ról keleződött.

A lefolyt konfliktusból a tanulságokat mind a falu református vezető csoportjai, mind az utókor történésze levonhatja.

A reformátusság hangadói nem először próbálták ki erejüket lelkészükkel szemben. Nemcsak rutinjuk volt tehát, de voltak olyanok is, akik mindkét konfliktusból kivették a részüket. A hetvenes évek viszálya megerősíthette bennük azt a tapasztalatot, hogy nem a petíciót aláírók számán múlik a siker (az 1874-es panaszt még százan, az 1875-öst és 1877-est már csak húszan jegyezték). Az is világossá válhatott számukra, hogy a falu tekintélyes gazdáinak csatlakozása a petícióhoz s a „szolgálati út” betartása, a panasz espereshez való akár személyes eljuttatása önmagában nem hozza meg a kívánatos eredményt. Sőt, sikeresebbnek tűnhetett, ha az ifjú, ambiciózus helybeli középbirtokos főgondnok, mintegy átnyúlva az esperes feje fölött, közvetlenül fordul a püspökhöz. Végül azonban Csiszár Soma bukását nem a világi, egyházi törvényszékek ítélete hozta meg, hanem az újabb vizsgálatkor a presbitérium tagjai által vállalt és végzett helybeli mobilizálás, amelynek révén ismét mintegy száz embert sikerült a parókia udvarára mozgósítani. Ezt érzékelve látta be a tiszteletes, hogy nincs többé maradása a faluban.

Történészként a konfliktus társadalomtörténeti hátterének megértése érdekében elemezhetjük a petíciók aláíróinak összetételét, s megállapíthatjuk, hogy összesen kilencen vannak, akik mind 1874-ben, mind 1877-ben kiálltak a maguk igaza mellett (olyan, aki az 1875-öst is jegyezte volna, mindössze négy található), s közöttük meghatározó szerepet játszott a falu egyik taksás nemes családja a Farkas klán. Tanulmányozhatjuk a választások alapján a presbitérium összetételében bekövetkezett változásokat, s azon belül 1877-ben ismét csak a Farkas család férfitagjainak térnyerését. A kemény és harcias mag azonban nem korlátozódott erre a famíliára, abba más tekintélyes gazdacsaládok is beletartoztak. Az is kétségtelen, hogy a falu református vezetőrétege a község határán túl is tapasztalatokat, sőt mi több jártasságot szerezhettek a konfliktuskezelés helyi (megyei) technikáiban, s minden megelőző viszály tapasztalata óhatatlanul beépül a későbbi konfliktusok gerjesztésének, csillapításának rituáléiba.

A katolikus tisztelendő és panaszosai (1880-as évek)

A hívek és papjuk közti viszály természetesen nem csak reformátusoknál fordulhatott elő. Mint láttuk, már a Csiszár Soma elleni vizsgálat első fordulójakor az esperes is megfogalmazta, hogy ezzel bizony a reformátusok „a legszomorúbb látványra nyújtanak

alkalmat a közöttük levő más felekezetűeknek...”²⁵³ A különböző viszályok közt ugyan semmi közvetlen összefüggés nem mutatható ki, mégis jelzi a *felekezeteken belül* felborzolódtatott kedélyeket, hogy 1884-ben híveinek egy csoportja bepanaszolta Adamovics József római katolikus tisztelendőt az egri érseknél.²⁵⁴ A viszály gyökerei itt is régebbre nyúltak vissza. Ilyen esetben a vizsgálat a katolikusoknál is magától értetődőnek számított, legfeljebb az erőviszonyok, a válságkezelés formái és a papmenesztés esélyei voltak gyökeresen mások.

Ezt a konfliktust önmagában természetesen nem sorolhatjuk az 1882-83-as „eszlári ügynek” megágyazó előzmények közé, egyes mozzanataival a politikai konfliktusok között később foglalkozunk, az azonban megragadja a dokumentumok figyelmes olvasóját, hogy maga a panasz mennyi alig rejtett reflexiót tartalmaz a fent idézett református belviszályokra. Az 1884. március 1-jén fogalmazott katolikus panasz indításként a helyzetből fakadó kisebbségi tudatra utal, miszerint Eszláron „a római hitvallás csak egy maroknyi”. S amikor a nyáját ostorozó lelkipásztor sértőnek tartott szavait idézik, akkor is azt írják: „nekünk röktön az jutott eszünkbe hogy a mondott szavakat a reformátusság megtudja, majd még job[b]an ki leszünk téve a gunyolodásnak” [sic!]. S felsorolván a lelkész „vétkei” a panasz az alábbi szavakkal zárul: „Jelen okainkat és hibáit felfedezni kénytelenek vagyunk mert mi vegyes valásbeli hívek köszt élünk és történik, hogy gyerekeink a más valásbul nőszülnek, és nehogy tovább terjedjen vagy széledjen, mert ha ily lelkipásztor pásztorkodása alatt kel élünk, akkor kénytelenek leszünk családostul oly pásztor keze alá magunkat juttatni, a ha mingyán más valásbeli lesz is, a ki józanul vezet benünket.” [sic!] A katolikus panasz helyesírási sajátosságai jelzik a két felekezet közötti kulturális különbséget az akkori faluban, ami csak tetézte az erőviszonyok kiegyenlítetlenségét. Még akkor is, ha azt már csak a figyelemfelkeltési technika bevált részének tekintjük, hogy – a templom bezárásához hasonlóan – a más vallásba állással sikeresen lehet riogatni a saját felettes egyházi hatóságokat.

A Sajóhídvégről (Zemplén megye) származó Adamovics József (1845-1887) több parókiát megjárva 1878-ban került a községbe.²⁵⁵ Még a nyolcvanas évek elején is új embernek számított a faluban. 1884 tavaszán 22 oldalas, terjedelmes válasszal igyekezett megfelelni az 5 oldalas vádiratra, s egész (a volt görög-katolikus bíró által vezetett) összeesküvést kanyarított a panasz mögé, ellenfelei jellemzésével együtt. Az utókor szerencséjére jóval

²⁵³ TtREL I. 28. c. 30. Szabó Lajos látogató lejegyzésében ez az intés úgy szerepelt, hogy a „viszálykodásnak csak tiszta tudomány közös ellenei örülhetnek.” uo.

²⁵⁴ EFL Acta Personalia 1460/ 1884.

²⁵⁵ Szinnyei, I. 1891. 66.

többet teregetett ki a konfliktusokból, mint amennyit a panaszosok egyáltalán felhánytorgattak. A konkrét vádak meglehetősen szokványosok voltak: a lelkész gyakori ittassága, a részeg vőlegény esketésekor botrányos viselkedése, méltatlan és sértő beszéd a szószéken, névnap muzsikáltatás március 19-én, böjtidőben stb. A vádirathoz szóban hozzáfűzve még azt is sérelmezték, hogy a tiszteletes „stola és párbér” címén többet szed tőlük, mint a Kállay-féle pusztákon, akik csak feleannyit fizetnek. (Csak emlékeztetünk a belfalu és a „tanyák” katolikus népességének megoszlására.) Az igazi konkrét ok az izgatásra nem is szerepelt Adamovics szerint a vádiratban (a lelkési rabuliszika gyöngyszemei közül egyet idézve: „melyik jócselekedetért köveztétek meg lelki pásztorotokat?”). Ez ugyanis nem más, mint „hívei javának és Isten dicsőségének előmozdítására irányzott buzgalma”: prózaiban szólva a templomi székek felújítása céljából a katolikus temető öreg akácfáinak értékesítése. Az ezt követő „bujtogatásokra” válaszul került sor 1884. február 17-én az ostorozó szószéki beszédre, ami legsérelmezettebb pontja a lelkész utólagos ellenirata szerint így hangzott: „minél koszosabb a malac, annál jobban nyihelődzik.”²⁵⁶

Ez a konfliktus azzal érte el tetőpontját, hogy este a hívek egy csoportja nem éppen baráti látogatást tett a parókián. Hogy mi történt, azt érdemes a panaszlók és a lelkész szájából is meghallgatnunk: „Mi 12keten az egész katolikuság nevében elmentünk a parokhiára. Azon szoba ajtaján, ahol Láposi János helybeli református lelké[s]szel beszélgetett, bekopogtunk, beeresztő szót nyertünk, bementünk szokásos szó szerint dicsérteség az ur Jézus név[v]el tisztelegtünk, er[r]e lelkipásztorunktul a mindöröké ámen helyet azon szavakat nyertük méregből kiáltva, kiki Judások jön[n]ek, mint rablók, ruhánkat megfogva, az szoba ajtaját végre kivágva egyik társunkat öltre fogva kidobni akarta, mi aszt kidobni igaz nem engedtük, hanem kértük, hogy ne dühösködjék, amire osztán kezdett engesztelődni, de az kérlelt szóra ismét benünket elnevezet[t] marhának, ökörnek. Látván aszt kérésünknek hely nem adatik, távoztunk on[n]ét, gondolva ar[r]a, hogy talán most is boros, mint mászor...”(sic!)²⁵⁷

Ugyanazon esti „megtámadtatásának” története a lelkész leírásában így hangzott: „...alkonyatkor, midőn az ellicitált fa árával épen két kurátorral a számadást bevégeztem, s midőn a református tiszteletessel Láposy János urral beszélgettem, hihetőleg felpálinkázva, mert a pálinka szaga csak úgy dőlt belőlük, bekopogtatván hozzám bár már előre tudtam a

²⁵⁶ A március 1-jei panaszlevél az ominózus szavakat így tartalmazta: „ó ti nyomorult szegény nép, mit nyihelődzöl mint a koszos malac, mennél koszosabb, annál jobban vakaródzik stb.” A beszéd eredetinek mondott fogalmazványában, amelyet a tiszteletes átadott a vizsgálátnak, már a malac sem fordult elő a hasonlatban: „vagy csak mint a magyar közmondás mondja minél koszosabb vagy annál jobban nyihelődzik!” Összevetve a Csizsár ügygel, tanulságos, hogy a tiszteletes sértő szavai között – felekezettől függetlenül – milyen gyakori a piszkosságra célzás, s a hívek milyen érzékenyen reagálnak erre. Még az sem kizárt, hogy helyi beszédmódban a papi bírálát elvont értelemben hangzik el, s a maga konkrétságában a parasztságra sértőnek hallatszik.

²⁵⁷ EFL, Acta Personalia 1460/ 1884. (1884. márc. 1.)

közsegházánál lefolyt fenyegetőzés után az ellenséges indulatot, mégis a legszívélyesebben fogadván őket, nem csakhogy köszöntésüket szívélyesen nem viszonztam, sőt ezekkel a szavakkal: »micsoda szerencse ért, hogy ily szép számmal – {tizenketten voltak} – hajlékomnál megjelentek« fogadtam. Erre mintha villámcsapás érte volna őket, tele torokból kiabálni kezdtek, hogy »de nem szerencse!« mire én csillapítólag eléjük állva kértem, hát mi a bajuk? A nagy lármában csak annyit vehettem ki, hogy ők sértve érzik magukat. Erre ismét meg akarván nekik magyarázni, hogy hiszen az én beszédem csak a bujtotatókra vonatkozott, oly éktelen lármát ütöttek, hogy emberi türelemből kifogyva ajtót mutattam nekik, s midőn eltávozás helyett tovább szájaskodtak, kezdetem őket kitolni, de ellenem szegülvén a községi bíróért kénytelenítettem küldeni, hogy szobámat ürítse ki. Ez alatt az udvarra húzódtak, s ott éktelen zajjal a kurátort fenyegették. Ekkor érkezett meg a községi bíró, ki hivatalos tekintélyével eloszlatta őket, tudtul adván nekik, hogy az esti támadásnak mily komoly következményei lehetnek.²⁵⁸ (A községi bíró ekkor már a többször említett Farkas Gábor volt.) A felzúdult tizenkettő látogatása után tulajdonképpen akkor került sor az egri panasztételre, amikor Ajler és a községi bíró közbenjárására a tiszteletes hagyta magát lebeszélni arról, hogy a szolgabírónál feljelentse az esti látogatókat.

A vizsgálat megejtésére az érsek március 4-én kelt megbízásából kiküldött rakamazi lelkész, Halasy Lőrinc március 9-én és 16-án, vasárnapokon átrándult Eszlárra. A panasztevőket meghallgatván Ajler Ferenc azt vallotta, hogy „semmi bajunk a t. plébános úrral, hanem a mostani kurátor, Kasala az oka mindennek”, a „bajt a kivágott fák rőzséi mikénti értékesítésének tulajdonítván”. Akit a lelkész „öltre fogva kidobni akart”, mint maga megvallotta, „ör. Kobzos János vala, ki azonban úgy adja elő a dolgot, hogy ő a szoba közepén állván, a plébános úr megfogta gubájának szélét s az ajtó felé, hol a többiek álltak, vezette”. A kölcsönös vádaskodás koreográfiája szerint Adamovics Ajlert „földosztónak”, „szájaskodónak”, Kobzost „izgágának”, „részegnek” állította. A maga italozási szokásairól annyit árult el, hogy már egészségügyi okokból is mértékletességet kell tanúsítania, s hozzátette: „Hogy ebéd és vacsoránál az ide való gyenge kerti borból egy meszelynyit elfogyasztok, azt valamint nem tagadom és bűn nem lehet...”

Ahogy a lelkész a nagyböjt névnapai megsértésével kapcsolatos vádra válaszolt, az kész szociográfiai tanulmány. Az eredeti feljelentésben ez a pont csak bekezdésnyi rövid utalás

²⁵⁸ uo. 1884. márc. 15. A látogatásról Láposy János ref. lelkész is nyilatkozatot tett, amiből tudható, hogy a két, jelen levő kurátor Kassala Ignác és Szécsi Piroska Sándor volt, valamint, hogy a „Dicsértessékre” Adamovics „Mindörökké ámennel” válaszolt, ám a „Nem valami szerencse” elhangzása után a tiszteletes vette a kalapját és távozott, látván, hogy „Adamovics József úrnak híveivel csak bizodalmasan tárgyalható ügye forog szóban.” uo. 1884. márc. 17.

volt, ám a tisztelendő lelkiismerete jóval hosszabb magyarázkodást érzett szükségesnek. „1882-dik évben is, mint minden évben egy pár tisztelóm, névnapom estéjén, tehát martius 18án üdvözetemre jött; s még 1881ben is maga az akkori bíró Nagy Ferencz szintén ezek között volt, kiket tehetségem szerint rövid bötös vacsorával és párpohár borral kínáltam meg. Zenéről szó sem lehetett, mert ez nemcsak vallásos érzületemmel, de természetemmel és kartámmal is ellenkezik. – 1882dik évben tehát, tehát névestémen csakugyan összejöttek a református lelkész úr, az akkor napon megérkezett új kántor, és pár helybeli hívem a honoratiorok [!] közül. Szokás szerint vacsora után eloszlottak; s szép csendben elment nevem napja is martius 19-edike. A helybeli jegyző úr, ki még akkor nőtlen fiatal ember volt, nem volt jelen; s előtte való napon itthon nem volt, noha ő meg Sándor levén, névnapja az enyém előtti napon esett. – Alig azonban, hogy hazaérkezett, a jókedvű fiatal embert siettek a cigányok névnapjára üdvözölni, és így Martius 19-én, miután már én túl voltam a név estén, ő saját házánál saját vendégeinek muzsikáltatott. Jó kedvük kerekedvén úgy 10- és 11 óra között, harmad magával, Básthy László patronatusi kasznár és Liptay Jenő ispán urakkal rám törtek, s ablakom alatt muzsikáltattak, éljenezve és követelve, hogy ajtót nyissak. – Én, noha még fenn voltam, kioltva a gyertyát tétettem magamat, hogy alszom. De ez csak jobban ingerelte őket; mire elkezdtek dörömbözni. Én tehát kimenvén felszólítottam őket, hogy távozzanak. De midőn e miatt szemrehányásokkal illettek azt mondtam, hogy őket mint vendégeket szívesen látom, de a zenét máskor sem tűröm, most meg bőjti időben teljességgel meg nem engedem. – A cigányokat csakugyan elhallgattattam és elküldöttem. De a bortól hevült fiatalok, noha Básthy kasznár méltányos kifogásomat, ugyancsak szívökre kötötte, sem maguk nem mozdultak, sem a cigányt elmenni nem engedték. – Itt aztán, amiért azt is kifejeztem, hogy a vád nagyobb felelősséggel nehezedik reám, nem akarván magamat insultusoknak kitenni: eltértem, hogy mulassanak. – Midőn azonban látták, hogy én elhúzódok, éjfél után nagy apprehentióval eltávoztak, és a zene velük menvén reggelig muzsikáltattak.”²⁵⁹ A névnapozás szokása, a bőjti mulatozásból keletkezett ügy az eszlári helyi értelmiség, a „honoratiorok” összetartozásának, összetartásának érzékletes, finom rajzolatú dokumentuma.

Adamovics válaszában a legfontosabbnak érzett felekezeti kérdésben is hitet tett: „Bátran hivatkozhatom kegyelmes Uram a lefolyt 5 évre és 6 óra, mióta Isten után Excellenciád

²⁵⁹ EFL, Acta Personalia, 1460/ 1884. 1884. márc. 15. Gunya Sándor jegyző, Básthy László és Liptay Jenő gazdatisztek közös nyilatkozatukban megerősítették a lelkész által előadott verziót: „...Plébános úr bár barátságosan jelenté ki, hogy vendégeit nagyon szívesen látja házánál, de vallásos meggyőződése és hivatalára való tekintetből a zenét eltávolítani kéri; mely felhívásának – a baráti viszonytal és vendégjoggal visszaélve – mi nem engedvén, az ebből származott panasznak okai egyedül mi voltunk.” uo. 1884. márc. 10.

magas kegyeiből eszlári lelkész vagyok, volt e csak egy is ez idő alatt, ki apostatált volna. Ellenben önérzettel mutathatok két lélekre – mi előbb itt régen nem történt – kiket az anyaszentegyháznak én nyertem meg. Rámutathatok minden dicsekvés nélkül arra, hogy vegyes házasság itt létem alatt alig egy pár köttetett, nem mintha nem lett volna jele, mert sikerült rábeszélésemnek arról az illetőket lebeszélni és katolikus társsal, vagy legalább görög katolikussal való egybekelésre rábírní.” Mindazonáltal kibújik a szög a zsákból, amikor nyíltan vallja: „híveimmel, mint az ilyen gyülevész néppel kell is, kellő szigorral bánok el, ha kell.”²⁶⁰ (Nekünk persze rögtön eszünkbe juthat Csiszár Soma „kalács és korbács” receptje a hívek kezelésére!)

A római katolikusoknak egyébként Eszláron nemcsak a reformátusokkal szemben volt kisebbségi komplexusa, hanem bizonyos értelemben a „testvérvallásnak” tekintett görög katolikusokkal is. A tokaji plébániához tartozó görög katolikusok ugyan számban jóval kevesebben voltak, de szintén szépen gyarapodó közösséget alkottak, s vagyoniilag, sőt hatalmi pozícióikat tekintve is a falu élvonalába tartoztak. Hamar szembesülni kellett ezzel Adamovics tisztelendőnek is. A római és görög katolikusok ugyanis a legelő-elkülönítéskor közös temetőt kaptak, amelyben épp a történeti legelővagyon alapján a görögök még nagyobb részt is adtak. Ők legalább is így tartották számon. Amikor 1879-ben Adamovics meg akarta tiltani nekik, hogy a rendes sort elhagyva külön temetkezzenek, s azzal fenyegetőzött, hogy a temetőbe való temetkezési jogot megvonja tőlük, a tokaji g. kat. plébános és a hívek megbízásából a görög katolikus kurátor tudatta vele, „miszerint arra van ugyan jogom, hogy egyetértve velük a híveket a sorrend megtartására kötelezzem, de kizárni őket onnét... nincsen.”²⁶¹ A „boldog vadászmezők” hantjai felett tehát nagyon is evilági tulajdonjogok uralkodtak. Számos más ügyben ezután, például a temetői akácfák kivágatása kérdésében is jó együttműködés alakult ki a római katolikus pap és a görög katolikus kurátor között.

A kis eszlári ökumené jegyében a vizsgálat során Adamovics nemcsak Láposst mozgósította, hanem hívei egy 14 fős csapata is mellette írt alá: Gunya Sándor jegyző s a katolikus boltos, Kohlmayer József vezetésével (aki nem tudott közülük írni, az csak keresztet tett), szintén Gunya tollával a bőjti névnapozásban ludas, főként gazdatisztekéből álló helyi intelligencia, de nem utolsó sorban javára nyilatkozott a patrónus megbízottjaként annak veje, ifj gr. Pongrácz Jenő, cs. és k. kamarás.²⁶² Az is megnyugtatóan hathatott Egerben, hogy mindenki tagadta, hogy át akarna térni a protestáns hitre. Az amúgy is rabiátusnak tűnő Adamovics viszont

²⁶⁰ uo. 1884. márc. 15.

²⁶¹ EFL, Acta Parochialia 1651, Tiszaeszlár, ad 392/1885 (TE, 1885. jan. 26.)

²⁶² EFL, Acta Personalia 1460/ 1884. Gunya S. és 13 fő (1884. márc. 10); Gunya Sándor, Báthty László, Liptay Jenő (1884. márc. 10.); gf. Pongrácz Jenő (1884. márc. 23.)

vérszemet kapott, amikor az őt bevádoló iratot azzal kérte vissza érsekétől, hogy „az igazság napfényre hozatala és a bűnösök büntetése tekintetéből, őket hamis vádaskodás; okmányhamisítással párosult csalás bünténye miatt törvény elébe állíthassam...” S mekkora csalódást okozhatott számára az érsek ügyét lezáró levele, amelyben nem hagyta szó nélkül, hogy „a templomban semmiféle személyes vonatkozású felszólalásoknak nincs helye és annál kevésbé engedhető meg az oly pórias kifejezések használata, melyek a bemutatott beszédfogalmazványban foglaltatnak s melyek nemcsak templomhoz és paphoz, hanem általában műveltebb emberhez sem illenek”. Továbbá arra is felhívta káplánja figyelmét, hogy „ha Uraságod a templomon kívül is hivatásának megfelelő komoly méltóságot fog magaviseletében mindenkor tanúsítani, ez ismerőseit bizonyára vissza fogja tartani attól, hogy böjti időben s az éjjeli órákban zeneszóval hatoljanak be a lelkészlakba”. Samassa érsek intésének igazi finomsága azonban a végkonklúzióban rejlett: „a vádlevelet kérelmére visszavárólag átküldöm ugyan, egyúttal azonban felhívom annak komoly megfontolására, vajjon csakugyan tanácsosnak mutatkozik-e a vádlevél szerzői ellen bűnvádi keresetet indítani, s vajjon ez nem gyengítené-e meg a bizalom és szeretet kötelékeit Uraságod s hívei közt, holott a jóság, szelidség s a pillanatnyi méltánytalanságot is feledni kész feláldozó szeretet hatása bizonyára azokra is kiterjedne, akik Uraságodtól most elpártoltak, kivált, ha okulva a törtéteken és figyelemmel az emberek gyanúsítási képességére, kellő óvatosságot fog mindabban kifejezni, a mi a vádaskodásra eddig okot vagy ürügyet szolgáltatott”.²⁶³

* * *

De vajon milyen mértéket öltött az eszlári felekezetek konfesszionizációja a 19. század végén? Mekkora volt azon papjainak kisugárzása, akik ehelyütt tartósan meggyökereztek? Mérhető-e ez egyáltalán a hit gyakorlása, mondjuk a templom látogatottsága által ?

Láposy János, aki csaknem negyedszázadot szolgált a faluban, megpróbálta a református egyházközség adminisztrációját rendbe tenni, s csaknem minden fontos ténykedéséről feljegyzéseket vezetett. Már odaérkezésekor arról számolt be esperesének, hogy 1877 karácsonyának első napján „210-220-an járultak a szentasztalhoz”, s megemlítette azt is, hogy „közönséges vasárnapokon 100-120 között lehet a templomgyakorlók száma”.²⁶⁴ Később, az anyakönyv belső borítóján kimutatásokat készített az úrvacsorával élőkrol a nagyobb

²⁶³ uo. Eger, 1884. ápr. 17 (fogalmazvány) Adamovicsnak nem maradt más választása – miután vádaskodó hívei a „felbujtóval együtt magukba szállva, bűnbánólag kértek tőle bocsánatot” –, mint a „bölcs atyai tanácsot fíui alázattal követni”. uo. TE, 1884. jún. 22.

²⁶⁴ TtREL I. 28. j. 16. (1878. jan. 19.)

ünnepeken. Azt persze nem tudhatjuk, hogy ezek az adatok mennyiben tényleges számlálás eredményei, az azonban így is megállapítható, hogy Láposy tiszteletes nem érzékelte érdemben a szekularizációt (a szám évente 1000 úrvacsora körül ingadozott). Az adatsor inkább időjárás- és árvízfüggő, szezonális hullámvázának képe sem változik: karácsony mellett húsvétkor és pünkösdkor vesznek magukhoz legtöbbször úrvacsorát. A pozitív rekord érthetően az 1893-as ünnepélyes templomszentelés, amikor 400 főre becsülte az úrvacsoráért megjelenőket.²⁶⁵

A lelkész természetesen nemcsak kereszteléskor, esketéskor és temetéskor, a sakramentumok kiszolgáltatásakor folyt bele híveinek családi életébe, hanem olyankor is, amikor a viszálykodó házaspárokat békíteni próbálta. Láposy tiszteletes ebbeli tevékenységét is szorgosan jegyezte: 1878-1887 között 17, 1888-1897 között pedig 19 férjet és feleséget próbált összebékíteni. Volt, akiket többször is, azt is feljegyezte, ha végül a felek (4 esetben) törvényesen elváltak. Ebben sem láthatunk egyértelmű növekvő tendenciát. S az évente 10-20 között mozgó református esketésre vetítve nem is olyan rossz arány.

A katolikusok felekezeti életének intenzitásáról nem rendelkezünk ilyen adatokkal. Ott amúgy is nehezebb lehetett a helyzet a nagyfokú szétszórtság miatt. Adamovics utódja, a kitelepítés körüli időkről, amikor a segély elosztásáról folyt a vita a reformátusokkal, azzal érvelt, hogy a templomban „ünnep és vasárnapon legalább is feles számban vannak a pusztaiak és községbeliek”.²⁶⁶

²⁶⁵ TEREI V. k. 1869-1890.

²⁶⁶ EFL, Acta Parochialia 1651, Tiszaeszlár 3730/ 1889 (1889. aug. 27.)

AZ EGYHÁZI ISKOLÁK ÜGYE

A tradíció örökítésében legfontosabb gyülekezeti intézményről, az iskoláztatásról külön kell szólnunk.

Az Eötvös József féle népiskolai törvény behozatala idején a faluban két felekezeti iskola létezett. Mindkettő a Belfalu központjában. A református fiú- és leányiskola eddigre már egyé olvadt (pontosabban az utóbbi épülete teljesen tönkrement és elhagyták). Igaz, 1866-ra már elkészült az újfalusi „szegényes oskolaház”, amely bevakolatlanul üresen állt, ám a bele való tanító javadalmazására még hiányzott a pénzalap.²⁶⁷ Végül, többszöri nekirugaszkodás és halasztás után az újfalusi iskola 1871. május 1-jén nyitotta meg kapuit a növendékek előtt. Így, 1871-től már két református (Ófalu, Újfalu) és egy katolikus (Ófalu) iskola működött a községben. Ekkor elvégezték a két református iskola „illetékességi körének” kijelölését is: az újfalusi tanodához az újfalusi és tótfalusi tankötelesek tartoztak, „úgy azonban, hogy a szülőknek jogukban álljon a két iskola közzül tetszésük szerint bármelyikbe küldhetni gyermekeiket”. „A négy évi tanfolyamot elvégzettekkel illetőleg a magasabb hitoktatásra nézve” viszont az határozatott, „hogy azok a belfaluba – a rector elibe járjanak”.²⁶⁸ Az „agenda”, vagyis hogy előkészüljenek az „úr asztalához”, egy-másfél hónapon át tartott az ófalusi iskolában.²⁶⁹ Az ismétlő iskoláról - egy esperesi körlevél hatására - a presbitérium először 1873-ban hozott határozatot: eszerint a fiúk szerdán 4-6-ig, a leányok viszont vasárnap 4-6-ig voltak a tanítóhoz rendelve.²⁷⁰

Nincs könnyű helyzetben, aki a kiegyezés utáni évek iskoláztatási létszámadatait megpróbálja összeállítani. Általában sincs, Eszláron pedig különösen nincs. Az egri schematizmusok szerint az eszlári katolikus iskolába 50-55 fő járt, vagy legalább is kellett volna, hogy járjon.²⁷¹ A reformátusokról pontosabb képpel bírunk: 1868/69-ben például a 173 református iskolakötelesből mindössze 73 járt az intézménybe. 41 fiú és 32 leány.²⁷² A létszámok

²⁶⁷ TtREL, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, I. 28. c. 22. 1864-1866.

²⁶⁸ TEREI, Tiszaeszlár helv. hitv. egyház tanácskozási és határozati jegyzőkönyve, I. (1871. máj. 6.) Ezen a gyűlésen „mind a két iskolában bármely keresztyén hitfelekezetű gyermekre nézve egy ugyanazon tandíj” állapított meg. Korábban, a hatvanas évek közepén a kezdők számára a tandíj alacsonyabb volt, mint a már írni és olvasni tudóké. Ezt először 1868 májusában egységesítették. TtREL, I. 28. c. 25. Előterjesztés a h. h. T. eszlári egyház állapotjáról a főtiszteletű egyházkerület által kiadott kérdések értelmében (Csiszár Soma, ref. lelkész, TE, 1869. jan. 15.)

²⁶⁹ TE (Napi Értesítő), Várkonyi Ferenc tanúvallomása szerint 6 hétig tartott a felkészítés (1883. júl. 6.), a Solymosi Eszterrel ide együtt járó Farkas Eszter szerint csak 1 hónapig. (1883. júl. 21.)

²⁷⁰ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv, I. (1873. dec. 11.)

²⁷¹ Schematismus... 1870.

²⁷² TtREL I. 28. c. 25. Előterjesztés... (1869. jan. 15.)

azonban rapszodikusán hullámoztak: 1869-ben 86 volt a református tankötelesek száma (ebből 66 járt fel), 1871-ben pedig 108 tankötelesből 72 látogatta az intézményt.

A két felekezet mindenesetre komoly lépéseket tett, hogy meg tudjon felelni a törvény által rászabott követelményeknek. S erre nemcsak a férőhelyek hiánya miatt volt szükség. A katolikus iskoláról például a falu előljárói (Pap József bíró és Kovács Pál jegyző, mellesleg mindketten görög-katolikusok) állapították meg 1868 nyarán, hogy „mind külső, mind belső képpen nagyon rossz karban vagyon”.²⁷³ A „népnevelési ügy előmozdítása végett” kötötte meg Ferenczy Bertalan plébános (1841-1914), Adamovics elődje Kállay Béni képviselőjével, Bodnár Istvánnal 1873 áprilisában azt a szerződést, amelynek révén az eddigi 600 o. é. forintra becsült iskolai lakházat és telket Kállay Béni 910 forintra értékelt belső házára és udvartelkére cserélte. A különbözetet a birtokos „a népnevelés ügye iránti nemes nagylelkűségéből, mint jótékony adományt alapítványozta”.²⁷⁴ Azonnal megindultak a tervezgetések „az iskola kijavítására, átalakítására”, hogy a tanoda az 1868: XXXVIII. tc. követelményeinek megfelelhessen, annál is inkább, mivel Kiss József tanácsos, Szabolcs vármegyei és hajdúkerületi tanfelügyelő „legközelebbi hivatalos látogatása alkalmából személyes meggyőződést szerezve az átmeneti állapot visszahatásaiban bizonyára abnorm helyzetünkről [sic!] fölötté kedvezőtlen véleménnyel, nyilatkozattal lepte meg az iskolaszéket”.²⁷⁵ A felújítás azért is sürgősnek bizonyult, mert maga a lelkész is elismerte, hogy „az iskolakötelesek, de amellet iskolamulasztók ellenében, azért nem leheté kellő erélylyel [sic!] és szigorral föllépnünk, mivel a szűk tanterem, még azok részére sem elegendő, akik jószándékból, azaz önkényt látogatják az iskolát”.²⁷⁶ De nemcsak a tanfelügyelői kritika váltotta ki a cselekvési kényszert, a koncepciózus plébános azért fordult az új érsekhez, mert bízott abban, hogy felismerve a korszellemet, „mely a közművelődés terén az irány és mérvadó egyének nemes versenyét idézi elő”, számíthat a segílyre, mert ez által „egy ponton megint képesek lehetnének megelőzni az elközösítési kísérletek s vállalatok kivételével megbízott állami közegeket!”²⁷⁷

²⁷³ EFL TE ad 672/1873. (1868. jún. 27.)

²⁷⁴ EFL TE, ad 1659/ 1874. (1873. április 29. – a csereszerződés az egri jóváhagyás dátumával lépett hatályba) A régi iskolahely a „hiteltelekkönyv 124 lapján a 175 helyrajzi szám alatt állt, Kállay Béni udvarháza pedig a 132 lap 184 helyrajzi számon. Az 1870-es adókataszter alapján a r. kat. iskola a 192. birtokrészleti szám alatt (Házszám: 48) 233 négyszögöl területet foglalt el, míg a Kállay-ház a 415. birtokrészleti szám alatt (142 házsorszám) 738 négyszögölön állt. MOL S 79 758. cs.

²⁷⁵ EFL TE, 1721/ 1874. Ferenczy Bertalan, 1874. aug. 27.

²⁷⁶ uo. Ebben a jelentésben számol be arról is, hogy Kállay Gusztáv egyházvédnök késznek nyilatkozott a tanító használatára kb. 4 hold területű kertet adni. Az elkészült tervrajz 40-50 fős tanteremmel számolt.

²⁷⁷ uo.

A református iskolák „tan- és tanítói szobáinak átalakítására és felszerelésére” 1875-re került sor, miután Ónody Pál végrendeletében az iskolák részére 500 forintot hagyományozott. Ebből, pontosabban 367 frt 40 xr-ből megtörtént a felújítás, és az újfalusi iskola „kipadimentumoztatásán, a gyerekek ivóvízzel ellátásán kívül semmi kívánni valót nem hagynak” az iskolák hátra – állapította meg elégedetten a vizitáció jegyzőkönyve.²⁷⁸

Az eszlári tanítói állást elnyerők eleinte gyorsan váltogatták egymást. A református tanítók színvonaláról és kiszolgáltatott helyzetéről már kaptunk némi ízelítőt Csiszár uram pálcája nyomán. A hetvenes évek közepére azonban rendeződni látszott a helyzet. Új tanítók kerültek mind az ófalusi, mind az újfalusi református népiskolába: az 1839-es, tiszaladányi születésű Várkonyi Ferenc a belfaluban, valamint F. Kovács István (*1847) a „külső iskolában” nemcsak okleveles tanítók voltak, de hosszabb időn keresztül a faluban is maradtak. Várkonyi Ferenc ugyanúgy Sárospatak növendéke volt, mint Janthó Gyula, igaz, az előbbi tiszaladányi földműves, az utóbbi pedig tállyai özvegy birtokosnő gyermeke volt, tehát mást jelenthetett számukra a tanítói státus.²⁷⁹ Az 1875-ös, már idézett egyházlátogatási jegyzőkönyv – a lelkésszel való viszály átmeneti enyhülése idején – már elismeréssel szólt „a tanszobák” „virágzó beléletéről”. „Szerencsés Egyház! Mely két oly okleveles tanítóval bír, kik a mértéket akár képességre, akár ügyességre, akár szorgalomra nézve bár hol megütik. A tanügy barátira valódi élvezet tanításaikat, ügyes kérdéseiket, értelmes fejtegetéseiket hallgatni.”²⁸⁰

Pedig a falusi tanító élete telve volt bizonytalansággal. Díjlevele szerint a református iskola rektora és énekvezére (ez volt a kántortanító hivatalos neve) évi fizetése készpénzben 30 osztrák értékű forint, 20 köből szemesgabona, 3 öl kemény tűzifa volt. Ezen felül 10 hold (1100 négyszögöles) szántó művelését az egyháztagok teljesítették számára. Minden iskolaköteles gyermekért 1 véka árpa, 40 krajcár és 1 csirke volt a járandósága. Stólaként énekszós halottért 50 krajcárt, prédikációsért 1 forintot, búcsúztatósért 2 forintot kapott. 3 és fél holdas (1200 négyszögölével) kaszálója kaszáltatásáról és a behordásról magának kellett gondoskodnia.²⁸¹ A tanítók fizetésének egyik gyenge pontja volt, az egyháztagok által teljesítendő művelési kötelezettség. 1876 őszén például az eszlári református tanítók azért folyamodtak a lelkész útján a tanfelügyelőhöz, az meg az alispánhoz, mert az eszlári hívek a 10 hold szántó „őszi vetés alá megszántását” nem akarták teljesíteni, s arra sem a községi

²⁷⁸ TtREL I. 28. c. 49. Jegyzőkönyv a szentmihályi, tiszadobi, tiszadadai, eszlári, balmaz magyar és német újavárosi, hajdúböszörményi egyházak és iskolák szabályszerű megvizsgálásáról. Pákozdi Lajos egyházmegyei tanácsbíró és Katona Endre hajdúnánási lelkészek, esperesi megbízottak, (Eszlár, 1875. jún. 14.)

²⁷⁹ TtREL K. f. I. 1-3.

²⁸⁰ TtREL I. 28. c. 49. (1875. jún. 14.)

²⁸¹ TtREL I. 1. u. 11. (1872. szept. 22.)

előjáróság, sem a járási szolgabíró nem szorította rá őket.²⁸² Hogy nem akarták vagy nem is tudták a nagy árvíz évében, az más lapra tartozik.

A katolikus kántortanító javadalmazása másként nézett ki. Készpénzben ugyan semmit nem kapott, viszont 14 hold szántó és 4 hold kaszáló felett rendelkezett. A tandíj pedig minden gyermektől 1 forintot tett ki.²⁸³ A pataki származású Skody Mihály kántortanító is 1874-ben került az eszlári katolikus népiskolába, s itt tanított 1881 decemberében, 42 éves korában bekövetkezett haláláig.²⁸⁴

Az iskola használatának igen különböző fokozatai voltak: Szabolcs megyében a 32 916 6-15 év közötti tankötelesből 23 115 számított iskolába járónak, de közülük 5490 gyerek csak télen látogatta az oktatási intézményeket.²⁸⁵ Tiszaeszláron a tanfelügyelői kimutatás szerint 1877-ben a 234 fős 6-15 éves korosztályoknak (mindennapi- és ismétlőiskola-kötelesek együttesen) több mint 90%-a (93,2%-a) járt iskolába. 146-an a két református, 72-en a katolikus iskolába. Elemistaként mind a 106 6-12 éves tanköteles látogatta a református mindennapi iskolákat, a katolikus tanodába 70 elemistából csak 57. A 41 református, a 15 katolikus csak télen járó a 13-15 év közötti ismétlőiskolás korosztályhoz tartozott. Eszerint a táblázat szerint zsidó gyerek Eszláron csak a református iskolában fordult elő (szám szerint egyetlen fő). Az is kiolvasható a nagyalakú táblázatos összesítésből, hogy a belfalusi református iskolában Várkonyi elé 76, az újfalusiba, Kovács elé 70 tanuló járt.²⁸⁶

Ilyen látványos javulást hozott volna az Eötvös-féle népiskolai törvény a beiskolázásban, vagy valami más tényezőt kell a háttérben keresnünk? Az már a szakirodalomnak is feltűnt, hogy – főként a mindennapos iskola terén – a megyei beiskolázottság mértéke némileg meghaladni látszott az országos arányt a nyolcvanas évek statisztikai adataiban.²⁸⁷ S vajon hova jártak az izraelita tankötelesek, akiknek pedig létezniük kellett?

Tiszaeszlárról 1876 februárjában Csiszár Soma református lelkész azt jelentette esperesének Böszörménybe, hogy a községben 182 református iskolakötelesből 137 „iskolábajáró”, húszat „év előtt elhagytak”, 25 pedig „teljesen iskolázatlan”.²⁸⁸ Láthatóan egy sokkal differenciáltabb kategóriarendszerben máris sokkal rosszabbnak mutatkozik a beiskolázási

²⁸² SZSZBML IV. B. 411. 50. d. 7183/ 876 Kiss József – Bónis Barna alispán (Debrecen, 1876. nov. 10.)

²⁸³ SZSZBML IV. B. 404. 33. d. 1069/ 879. Adamovics, Láposy, TE 1879. márc. 15.

²⁸⁴ MOL A 901 (1881. dec. 12.) Első halottként temették az 1881. okt. 16-én még az ő éneklése mellett felszentelt új eszlári katolikus temetőben.; EFL TE, 1778/ 1882. A báty, Skody József vámosgyörki esperes plébános levele érsekéhez. (1882. márc. 27.)

²⁸⁵ SZSZBML IV. B. 404. 30. d. 243/ 1878. Szabolcs megyei közigazgatási bizottság, (1878. ápr. 11.)

²⁸⁶ SZSZBML IV. B. 404. 30. d. Tankerületi népoktatás állapotának táblás kimutatása (1877) A 146 református iskolábajáró közül csak 37-nek volt tankönyve, a 72 katolikusból viszont 57-nek. uo.

²⁸⁷ Hebeny, 1982. 209.

²⁸⁸ TtREL I. 28. j. 15. d. Csiszár – Pápay, 1876. febr. 10.

arány (75,3%), pedig csak egy évvel vagyunk a megyei összesített tanfelügyelői kimutatás előtt. Az 1876. június végéről ismert ó- és újfalusi református iskolások névsorában az ófalusiban 69-en (közülük négy izraelita, mindegyikük leány), az újfalusiban pedig 44-en szerepeltek.²⁸⁹ A vizitációig tehát tovább romlott a helyzet: a névsorban már csak 113 tanuló neve jelent meg. Újabb egy évvel később, a következő vizitációkor a belső iskolában Várkonyi tanítványainak száma 48, az Újfaluban Kovácsnál 32-ten tanultak, ami összesen 80 fővel számolva a tanfelügyelő 1877-es jelentésében található 106 tanköteles elemistához viszonyítva ismét csak háromnegyedes arányt mutat!²⁹⁰

Amikor viszont két évvel később a tiszaezslári iskolaszékek – egy később tárgyalandó kérvény mellékleteként – számot adtak az iskolák állapotáról, megint valamivel kedvezőbb látogatottsági arányt mutattak ki: 142 református iskolakötelesből 132, 88 katolikusból 78 volt intézménylátogató.²⁹¹ Az eddigiek alapján két számsor kever(ed)ése okozhat komoly eltéréseket: az egyik, hogy a „tankötelezettek” aránya a 6-15 éves egész korosztályra vonatkozik-e, vagy csak a mindennapi iskolaköteles 6-12 éves korcsoportra. A másik, hogy az „iskolába járók” vajon a beiratkozottakat foglalják magukban, vagy („elhagyják”) a tanév során kimaradozókat, notórius hiányzókat nem tartalmazzák?

Érdemes legalább a református iskolák tanulóit közelebbről szemügyre venni, ahol osztályok szerinti bontással vagy bizonyos években akár névsor szerint is vizsgálódhatunk. Az ófalusi református iskolába hat, az újfalusiba előbb négy, majd később öt osztály járt. Jellemzően alakult az egyes osztályok között a nemek és korcsoportok szerinti megoszlás.

A kezdő osztály magas arányát az Újfaluban még magyarázhatnánk az új telepítvény fiatalos korszerkezetével, vagy feltételezhetnénk, hogy a nagyobb gyerekeket a szülők inkább az messzebb eső belfalusi iskolába jártatták. Ez utóbbinak – a jelenséget teljesen nem kizárva – mégis ellene mond az ottani nagyon is hasonló korpíramis. A felsőbb osztályok létszámának általános apadása inkább más tényezőkre mutat. A társadalom részéről megnyilvánuló közönyre a kortársak sokat panaszkodtak, s Velkey Pál, Szabolcs megye egy éve kinevezett tanfelügyelője ékes szavakkal ostorozta is azt első jelentésében: „Népünk minden rétegében sokkal nagyobb még a közöny ma is az iskola s a közoktatás ügye iránt, mint a sokszor elhangoztatott lelkes szavak s szépen kikent frázisok után, a felületes vizsgáló gondolhatná. Az értelmiség, a míveltebbek restellenek foglalkozni vele, a kevésbé míveltek nem értik

²⁸⁹ TtREL I. 28. h. 20. d. 1876. jún. 24; 1876. jún. 17.

²⁹⁰ TtREL I. 28. c. 49. Pápay Imre és Bakóczy János látogatási jegyzőkönyve, 1877. jún. 4-5.

²⁹¹ SZSZBML IV. B. 404. 33. d. 1069/ 1879. Kimutatás a TE községben létező iskolák állapotáról (1879. márc. 15.)

becsét, nem érzik szükségét.”²⁹² Fél évvel később részletekbe menően (s meglehetősen élénk színeket használva) ecsetelte, hogy miért is járnak ténylegesen a gyerekek 8-9 hónap helyett csak 4-6 hónapot iskolába: „A szülők a késő ősziig, csaknem télig, míg minden mezei munka teljesen befejezve nincs, nem adják fel gyermekeiket iskolába, s amint a tavasz első lelke a puszták, tanyák halmain végig fuval s az első zöld fű kidugja fejecskéjét, melyen az első kis liba legelészhet, ismét kivesszik, hogy libát, bárányt és borjút őrizzen; majd az eke szarvát fogja apjának...”²⁹³

Amikor a megyei Közigazgatási Bizottság 1882. március 9-i ülésén Velkey Pál tanfelügyelő beszámolt a februári oktatási helyzetről, Tiszaeszlárról azt állapította meg, hogy „a 246 tanköteles közül a rom. kath. iskolába feljár: 48 mindennapi és 24 ismétlő; a helv. h. iskolába feljár: 96 mindennapi és 40 ismétlő, összesen 208 tanuló.” S rögtön hozzátette: „a hiányzó 38 tanköteles egy része izr. tanköteles lévén, azoknak összeírását s az iskolákba való felrendelését a községi elöljáróságnak meghagytam.”²⁹⁴ A közönyösség háttérében, úgy tűnik, nem csak a szegénység húzódott.

²⁹² SZSZBML IV. B. 404. 34. d. 415/1880. Tanfelügyelői jelentés Szabolcs megye népoktatásának 1878/9 iskolai évi állapotáról. Nyíregyháza, 1879. dec. 11. Pontosabban is megjelöli, hogy „a munkerő hiánya” az akadály, amely „a szülőket és gazdákat gyakran arra csábítja, néha szinte kényszeríti, hogy az iskolás gyermekek munkaképességét a törvény rovására is értékesítsék...” uo.

²⁹³ SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 527/79 (1879. júl. 10.)

²⁹⁴ SZSZBML, IV. B. 404. 37. d. Velkey Pál, 1882. márc. 9. 268/ 882

4/ 8. táblázat

Tiszaeszlár református iskoláinak korosztályai
(1876-1883)

Osztály	1876					1877/1878					1882/1883					1883/1884				
	Ófalu		Újfalu		Együtt	Ófalu		Újfalu		Együtt	Ófalu		Újfalu		Együtt	Ófalu		Újfalu		Együtt
	fiú	leány	fiú	leány		fiú	leány	fiú	leány		fiú	leány	fiú	leány		fiú	leány	fiú	leány	
VI.	2	3			5	1	2			3	1	2			3		1			1
V.	1	7	1	2	11	2	2			4	2	4	-	2	8	5	2	2	1	10
IV.	5	2	-	3	10	5	4	1	3	13	7	3	2	1	13	5	5	1	-	11
III.	5	4	5	-	14	5	5	2	1	13	7	5	2	2	16	4	8	5	7	24
II.	6	5	4	7	22	8	9	1	6	24	6	11	8	8	33	11	5	11	8	35
I.	11	18	10	12	51	12	8	9	11	40	14	9	12	9	44	6	7	8	8	29
Összes	30	39	20	24	113	33	30	13	21	97	37	34	24	22	117	31	28	27	24	110

Forrás: TtREL I. 28 c. 49; 31; I. 28. h. 20. d.

A korszakban Eszláron csak a református iskolákból találtunk névszerinti listákat. Szimptomatikusnak tekinthető például, hogy ezekben 1876-ban a zsidóság soraiból kizárólag leányok neveit találjuk, s azokat is csak az ófalusi iskolában (Weiszstein Lázár és Junger Adolf két-két leányát). Közülük 3 az első osztályba járt, tehát csak most kezdte meg tanulmányait. Ehhez képest 1883-ban egyrészt már az újfalusi református elemiben is találunk zsidó gyerekeket (itt „zsidónak” is írják be őket a megjegyzés rovatba, Ófaluban „izraelitának”), másrészt mind Ófaluban, mind Újfaluban immár fiúk is részesei az oktatásnak.²⁹⁵ Mivel más iskoláról nem tud a tanügyi statisztika, feltehetőleg sikerült magántanításként elkonspirálni a zsidó vallási iskola létét Eszláron. Azért kellett titokban tartani, mert a tanfelügyelő a megyei Közigazgatási Bizottság 1879. november 13-án hozott 875. sz. végzése jegyében szisztematikusan vadászott a követelményeknek nem megfelelő színvonalúnak ítélt zsidó „zugiskolákra”.²⁹⁶ Rendre vissza-visszatértek az ilyen típusú jelentések: „Az iskolák vizsgálata alkalmával Újfehértón ismét 4 izr. zugiskolát fedeztem fel, melyekben minden rendszer s törvényes felügyelet nélkül, a tanításra képtelen s teljesen alkalmatlan egyének voltak tanítókul alkalmazva. Ezen, inkább a nép butítására, mint közhasznú jóra, s nemes eszmék fejlesztésére szánt s tartott izr. zugiskolák, a legszigorúbb intézkedés mellett azonnal bezárattak, s az izr. tanköteles gyermekek a helybeli más vallásfelekezeti iskolákba járásra köteleztettek.”²⁹⁷ Eszláron mindenesetre először csak 1883-ban találtuk nyomát annak, hogy bezárattak egy izraelita zugiskolát.²⁹⁸ Hogy ez az volt-e az, amelybe a hetvenes évtized rendszerből hiányzó zsidó gyerekei jártak, vagy nem, azt nem tudjuk megmondani. Valahol azonban, már csak vallási okokból is, kellett tanulniuk a zsidó fiúknak is.²⁹⁹

Az 1876-os árvíz után a község világi előljárósága – egy tanfelügyelői látogatás nyomán, annak szóban elhangzott javaslatára – olyan határozatot hozott, hogy a járandóságukkal rendszeres hátralékban álló tanítókat megsegítendő a község saját költségvetéséből a három tanítónak fejenként évi 160 forintot fog biztosítani az ismétlőiskolai oktatás fejében (s egyidejűleg eltörli a mindennapi iskolai tandíjat is).³⁰⁰ Felekezeti iskolákról lévén szó, ilyen

²⁹⁵ Vildmann Adolf fia, József már IV. osztályos, Löventhal Salamon egyik fia, Samu III.-ba, a másik, Hermann, II.-ba jár. Lichtmann József leányai, Giza és Berta az újfalusi református iskola V. osztályos, a Róza pedig a II. o. tanulója. Újfalú I. osztályába jár Zisman Jakab Móríc nevű és Großberg Leo Tóbiás nevű fia is.

²⁹⁶ SZSZBML IV. B. 404. 34. d. 590/ 880.

²⁹⁷ SZSZBML IV. B. 404. 33. d. 240/ 880. Velkey – Közigazgatási Bizottság (KB), 1880. márc. 11.

²⁹⁸ SZSZBML IV. B. 404. 39. d. XIV. 1883/ 237 Velkey – KB, 1883. ápr. 1.

²⁹⁹ Scharf Móríc iskoláztatására lásd Kővér, Scharf, 2007. 116-121.

³⁰⁰ SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 1069/79. (Tiszaeszlár község képviselőtestületi gyűlés jegyzőkönyve, 1876. nov. 22.)

esetben a törvény szerint ki kellett kérni minden egyes felekezet véleményét, ezért a megyei közigazgatási bizottság a tanfelügyelő számára még egy tiszteletkört írt elő.³⁰¹ Az egri érsek és az alsó-szabolcsi egyházmegye esperese természetesen örömmel vette a községi szerepvállalást, azonban magán a községen belül Lichtmann Jakab virilis, aki akkor még az izraelita hitközség elöljárója is volt, panasszal élt a megyei közgyűléshez a határozat ellen. A megyei közgyűlés ezek után kénytelen volt kivenni a falu költségvetéséből a tervezett 480 forint kiadási tételt.³⁰² A község vezetése azonban nem törődött bele az elutasító határozatba, s ezért újabb képviselőtestületi ülésen újra megerősítette korábbi döntését, a benyújtott pótköltségvetést azonban a megye megint csak elvetette.³⁰³ Pedig ekkor már újfogalmazták az 1876-os határozatot, s a tanítóknak szánt összeget kizárólag az „ismétlő iskolakötelesek oktatása” címén kívánták utalványozni. Lichtmann Jakabról ezúttal tudjuk, hogy személyesen jelen volt a községi képviselőtestületi ülésen, s most azért opponálta a határozatot, mert sokallta az ismétlő iskolai oktatás címen a „közköltői alapból” a tanítóknak nyújtandó summát. 20:2 arányban azonban leszavazták. Újabb megyei elutasítás következett, s eztán a község a belügyminiszterhez fordult.³⁰⁴ Lukács György miniszteri tanácsos végül jóváhagyta a tanítóknak 1879-re a költségvetésből adni kívánt segínyt azzal az indoklással, hogy az 1868-as törvény nem tiltja, hogy a községek felekezeti iskoláknak segínyt szolgáltatassanak ki, ha abból „minden ott létező felekezet igazságos arány szerint” részesíttetik, s különben is – szerinte – az 1877-es és 1878-as költségvetés ellen senki sem emelt kifogást.³⁰⁵

Az ügy háttérében az állt, hogy a falu református iskolái – arra hivatkozva, hogy a nem református nebulók szülei nem járulnak hozzá a felekezeti iskola fenntartásához –, extra hozzájárulást szedtek tandíj gyanánt a nem keresztény tanulóktól.³⁰⁶ Az 1878 nyaráig posztját betöltő eszlári katolikus plébános érsekéhez írott leveléből tudjuk, hogy a tanfelügyelő kritikai megjegyzését ő azért nem vette magára, mert az „a reformata hitközség hibáztatását involválja, mint amelynek gondnokai egy izraelita család atyától három gyermekért, kilenc

³⁰¹ SZSZBML, IV. B. 404. 1. Szabolcs megye Közigazgatási Bizottság jegyzőkönyve, 175/877 (1877. márc. 8.)

³⁰² SZSZBML, IV. B. 402. 7. k. Szabolcs megye közgyűlési jegyzőkönyve, 1878. nov. 28.

³⁰³ SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 1069/79. Tiszaeszlár község képviselőtestületi gyűlés jegyzőkönyve, 1879. jan. 27.; SZSZBML, IV. B. 402. 8. k. Szabolcs megye közgyűlési jegyzőkönyve, 1879. febr. 25.

³⁰⁴ SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 1069/79. A kérvény érvelése a közérdeket állította szembe a magánérdekkel: „Mert ha a községek ismétlőiskola kötelesek oktatásáról való gondoskodásra törvény által köteleztetnek, kell, hogy az ezirányban kifejezett jóakaratu s nemes buzgóság s önkéntes áldozat készség ne gátoltassék, sőt inkább méltó elismerésben részesíttessék, s ily magasztos – egy egész község szellemi jólétére, sőt közvetve hazánk előrehaladására kitaró – ügyben, egyesek önző – s egyedül azon indokból folyó tiltakozást, hogy ők s családjaik annak jótéteményeit igénybe nem veszik, - egy község általános óhajával szemben figyelembe se vétessék.” (1879. márc. 15.)

³⁰⁵ SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 1069/79. (1879. máj. 26.)

³⁰⁶ Egy 1871-es presbiteri ülés jegyzőkönyve expressis verbis csak azt mondta ki, hogy „mind a két iskolában bármely keresztény hitfelekezetű gyermekekre nézve egy ugyanazon tandíj állapíttatik meg”. TEREI, A tiszzaeszlári helv. Hitv. Egyház tanácskozási és határozati jegyzőkönyve I. k. (1871. máj. 6.)

forintjával, 27 mond huszonhét forintot o. é. (!) követelnek, azzal érvelvén a végrehajtás alkalmával, hogy mivel felekezete nem járul az »eklézsia« tagjaival közös terhek viseléséhez, indirecte adózzon tehát amidőn iskolájukat élvezik».³⁰⁷ Az eljárás 1878 februárjától a 1868-as törvényre visszautalva „rendeletellenes” lett, ugyanis a Vallás- és Közoktatási Minisztérium úgy intézkedett, hogy a népiskolai törvény szerint működő felekezeti iskolák fenntartási költségeihez „a más hitfelekezetekhez tartozó azon szülők, kik gyermekeiket azon iskolába járatják, a népoktatási törvény 45.§-a értelmében ugyanazon módon és arányban járulnak, mint azon hitfelekezetek tagjai, melyek az iskolát fenntartják».³⁰⁸ A közben újonnan kinevezett eszlári plébános 1879. március 20-án kelt levelében azt panaszolta érsekének: “Ügyünket, melyet egy 50 forintig érdekelt bérlő tiltakozása döntött meg, míg a többi uraságok, noha a legnagyobb rész rájuk nehezedik, szívesen fedezik...”³⁰⁹ Nem nehéz tehát kitalálni, hogy mit sérelmezett Lichtmann Jakab, aki ugyan nyilván magántanítót alkalmazott, de az is lehet, hogy nem róla, hanem Újfaluban lakó bátyja, József gyermekeiről lehetett a konkrét esetben szó. A helyzet ugyanis különösen az Újfaluban okozhatott gondot a zsidók számára, ahol egyetlen, református iskola működött. Lichtmann tehát személyesen és hitsorsosai nézőpontjából is méltánytalannak érezte a diszkriminációt. S talán nem járunk messze, ha a miniszteri határozattal összefüggésbe hozzuk Lichtmann Jakab 1879-es lemondását a hitközségi főgondnoki posztról. Időben mindenesetre nagyon közeli egymáshoz a két esemény.³¹⁰

Tény, hogy a kérdés hosszabb távon sem került le a napirendről, s a református községtanácsi gyűlés 1883-ban szabályozta újra a nem-keresztény felekezetek gyermekeinek tanítási költségét (ez már mindenkire érvényes explicit, pénzbeli, normatív határozat volt): „a tandíjon kívül tőlök iskolafenntartás címen ... a beíratáskor egyenkint 80 krajcár fizetendő.”³¹¹

A feszültségek további éleződéséhez a hetvenes évek végén belső tényezők is hozzájárultak. Kovács István újfalusi iskolájáról az 1879-es vizitáció azt állapította meg, hogy „betegeskedése miatt elhanyagolt állapotban találtatott. Ezért is utasított, hogy eszközölvén

³⁰⁷ EFL TE 974/1878, Ferenczy Bertalan (1878. márc. 14.)

³⁰⁸ VKM 1878. febr. 17. 1578. sz. rendelet.

³⁰⁹ EFL TE 746/1879 Adamovics József, 1879.

³¹⁰ OSzK Kt Bary József iratai. Fol. Hung. 1847/ I. p. 283. Lichtmann Jakab kihallgatása (1882. szept. 11.) „Én a t. eszlári egyháznak [sic!] előljárója ill. főgondnoka voltam 1879. évi május vagy szeptember hónapig, ekkor lemondtam.”

³¹¹ TEREI, Jegyzőkönyv, (1883. júl. 22.)

orvosoltatását, meggyógyulásáig segédtanítót vegyen maga mellé”.³¹² Az új prédikátor, Láposy János, egy az espereshez írott magántermészetű levelében, már szolgálata kezdetén leszögezte, hogy „az újfalusi iskolában, ha nem tetemes is, de a belső iskolához viszonyítva sok a mulasztók száma”, s hogy miért nem tud ezzel szemben hatékonyan fellépni, ezt hozza fel magyarázatul: „mert az újfalusi tanító úr minden fellépés és megtámadás ellenében jó mentséget talál folytonos lábfejési betegeskedésében.”³¹³ S a gondok az idő múlásával nem oldódtak.

Az új lelkész és az újfalusi tanító között elmérgesedő konfliktus azt sugallja, hogy itt azért másról is szó volt, mint a betegeskedésről. Egy 1881 tavaszán tartott presbiteri gyűlésen már egyenesen az hangzott el, hogy a nevezett tanító „többszöri figyelmeztetés dacára is iskolájára semmi felügyeletet nem gyakorol, hanem azt egészen a tanításban még járatlan segédekre bízza, s e mellett, mivel azon egyháziatlanságot tanúsító magaviselete, miszerint templomban, különösen pedig a szentasztalnál többszöri megintés dacára évek óta soha meg jelent, már általánosan botránkoztatóvá és tűrhetetlenné vált”.³¹⁴ Az egyháztanács másnapján az esperesnek írott levelében Láposy meglebbentett egy a háttérben meghúzódó további konfliktusforrást: „F. Kovács István nem közölte velem az [állam]segélyezésre vonatkozólag tett lépését, különben felvilágosította volna. Az egyház nem támogatja, sőt a legközelebbi gyűlésben lehetőleg ellene tesz lépéseket, s kénytelenek lesznek egy kellemetlen ügyet beterjeszteni.”³¹⁵ Így aztán Kovács Istvánnak nem maradt más választása, mint hogy 1881. november 1-jétől nyugdíjazását kérje és megváljon katedrójától.

1881 őszén aztán új tanító került Újfaluba, aki maga is Eszlár szülőtte volt.³¹⁶ Ha úgy teszik, az első értelmiségi, akit a falu maga termelt ki magának. Az 1867/68-i tanévben a II. gimnáziumi osztályban egyszerre három tiszaezlári származású növendék is felbukkant

³¹² TtREL I. 28. c. 49. Látogatási jegyzőkönyv az Alsószabolcs-hajdúvidéki ref. egyházmegye déli és északi részén 1879. június 12. - július 10. napjáig teljesített szabályszerű látogatásról, Bakoss Gábor körlátogató, (Tiszaeszlár, 1879. júl. 1.) A szöveg idevágó részében – tévesen – Kovács Imre tanító név szerepel.

³¹³ TtREL I. 28. j. 16. Körlevelek. Láposy János ref. lelkész – Pápay Imre esperes (Tiszaeszlár, 1878. jan. 31.) A levélváltás apropója az volt, hogy januárban tüzelőhiány miatt egy hétig az újfalusi iskola bezárt, s erről az esperes bejelentést kapott.

³¹⁴ TREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv, I. (1881. márc. 20.)

³¹⁵ TtREL I. 28. d. 24. Esperesi napló, (1881 jan. - 1883. szept.) Sajnos az eredeti iratok nem maradtak fenn, úgy hogy a tanító megszarolására lebegtetett „kellemetlen ügyet” konkrétan nem tudjuk megfejteni.

³¹⁶ TtREL I. 28 c. 31. Az új újfalusi tanító, Pásztor József az 1883/84-es tanmenet szerint láthatóan nagyobb léptekkel haladt, mint a belfalusi rektor: már elsőben 1-20 ig tartó számkörben tanított, másodikban már 100-ig, harmadikban 1000-ig stb. Nála pillantást vethetünk a történelem csak részben kronologikus szerkezetére is: III. o. I. Lajos, Hunyadi János, Mátyás; IV. o. I. József, Mária Terézia, Kossuth Lajos, Deák Ferenc; V. o. Habsburg család I. Ferdinándtól V. Ferdinándig. uo. Más szabolcsi népiskolák korabeli tanmenetével összevetendő lásd Kiss Attila, 1991. 31-33.

Sárospatakon.³¹⁷ Nem a tény meglepő, hiszen Eszlár láthatóan korábban is a Tisza jobbparti központok felé gravitált, gazdaságilag is, szellemileg is. A három eszlári fiúnak együttes megjelenését Patakon az tette társadalomtörténeti szempontból figyelemreméltóvá, hogy egyikük, Farkas József (*1852) Farkas Beniamin taksás nemes fia, másikuk, Pásztor József (*1853) gondviselőjeként Pásztor Beniamin, volt telkes jobbágy szerepelt beírva, a harmadik pedig Somogyi Mihály (*1851) egy kovácsmester fia volt. Három különböző életpálya ért itt össze. Közülük egyértelműen Pásztor József jött a legmódosabb családból, még akkor is, ha tudjuk, gondviselője tulajdonképpen apjának, (Nagy) Pásztor Józsefnek a testvére, aki aztán feleségül veszi anyját, Csuha Máriát. Apja az 1855-ös kolerajárvány első eszlári áldozata. A másik iskolatárs, ifjabb Somogyi Mihály is nem sokkal születése után, 1856-ban árván maradt, gondviselője a taksás nemes Hory családból való anyja, Erzsébet volt. A harmadik fiú, Farkas József atyja, Béni szintén fiatalon, 35 éves korában halálozott el. Mindhármuknak korán jutott osztályrészükül az árvaság. Ha visszakeressük ezeket a fiúkat az eszlári református elemi névsoraiban, akkor Erdős Sámuel tanítótól először „igyekező” minősítést kaptak, majd 1863-ban Pásztor József, 1864-ben pedig már Farkas József is jelest érdemelt ki. Hozzá kell azonban tennünk, sohasem ők a kitűnő osztályelsők.³¹⁸ Hármójuk közül tulajdonképpen Pásztor József pályáját kívántuk nyomon kísérni. Tanítóképzési bizonyítványát is Patakon szerezte 1873-ban, majd a tanítói oklevelet Máramarosszigeten nyerte el 1875-ben. Először a várdai egyházban működött tanítóként 1873-tól 1876-ig, majd Ibrányban rektorkodott 1877-től 1881-ig. Innen került haza, Újfaluba 1881 őszen.³¹⁹ De nem itt ér véget karrierja, a század végén, nehéz időkben a falu bírójának választják.

1882 elején az elhunyt Skody Mihály helyére a katolikus iskolába is új tanító érkezett. Az ekkor még láthatóan nagy összhangban ténykedő iskolaszék (benne Ajler Ferencsel, Kobzos Jánossal és Kassala Ignáccal) az utóbbi javaslatára a két pályázó közül Bóta Kálmán gyöngyöspatai kántortanítót jelölte (a kinevezés joga ugyanis az érseket illette).³²⁰ Alig lépett azonban Bóta március elején hivatalba, máris azzal kellett szembesülnie, hogy elődje a kántori jövedelem legfontosabb forrását kitevő 20 hold szántót 1881. szeptember 1-én egy évre bérbe adta Grosz Márton helybeli izraelitának, évi 160 forintért. Látván, hogy a „már már halállal tusakodó elődöm kényszerhelyzete teremtette bérlet nem fedezné napi

³¹⁷ Nem kívánunk jelentőséget tulajdonítani neki, de lehetetlen meg nem említeni, hogy Patakon ez a három fiú egy osztályba járt Bary Józseffel, a nyíregyházi per vizsgálóbírájával. TIREL Kf. I. 26.

³¹⁸ TIREL I. 28 h. 11.

³¹⁹ TIREL I. 28. d. 24. Esperesi napló (1881. okt. 2.) Várdáról hozott magának feleséget (Puskás Eszter), akinek halála után annak leánytestvérét (Puskás Mária) vette el. MOL A 2568

³²⁰ EFL TE 917/1882 (Rendkívüli iskolaszéki gyűlés jegyzőkönyve, 1882. febr. 14.)

szükségleteimet sem”, a bérlővel közölte, hogy „csak 200 forintért lennék hajlandó kezei között meghagyni, ellenkező esetben a szerződést ... az elődöm által fölkezelt haszonbéri részletek visszafizetése mellett felmondva, egyszerűen mint felest tekinteném.” Skody esperes-bátyjának leveléből tudjuk, hogy egyrészt a volt kántortanító a haszonbérnek felét, azaz 80 forintot vett fel halála előtt, másrészt pedig a javaslat mögött, hogy a felvett haszonbér visszafizetessék, nem az új tanító, hanem az eszlári plébános, Adamovics állt.³²¹ A bérlő, Grosz azonban nem fogadta el a szabott feltételeket, sőt az új tanítót perrel fenyegette, ráadásul a március 1-jén esedékes haszonbéri részletet sem fizette ki, valamint a bérleti szerződés kikötése ellenére az ¼ rész ugart – a trágyázás teljes mellőzésével – bevetette. Míg a bérleti szerződéssel kapcsolat álláspontja bekeményítésére a plébános biztatta a tanítót, a jegyző arra figyelmeztette, hogy Grosz a kántori javadalomhoz tartozó „földeken levő termését 300 o. é. forintnyi fictionált adóssága címén bíróilag lefoglaltatni” határozta, ami azzal fenyeget, hogy rajta kárpótlást sem lehet majd követelni. „Furfang és cselszövevény” – kiált fel a kétségbeesett kántortanító, s az érseket arra kéri, hogy vagy a „bérlő a bérletből törvényes úton mozdíttassék el, vagy legalább kötelességének teljesítésére szoríttassék”.³²² Újabb adalék az adóssággal kombinált eszlári bérleti viszonyokhoz.

Az érsek a helyismerettel bíró Ferenczy Bertalant, volt eszlári plébánost, ekkor már nagykállói esperest kérte fel közvetítésre, aki gyorsan és hatékonyan békéltetett: az „érdekelt felek között eszközölt barátságos egyesség alapján és értelmében a szerződésileg kikötött haszonbéri összeg kifizettetett, a még követelés tárgyát képező 1 köböl búzára, 4 szekér szalmára, mint szintén a két hold ugarban termendő tavaszvetésre nézt pedig a nyíregyházi járásbírósnál az elsőbbségi igény bejelentetett”. Szerinte további intézkedés az ügyben nem szükséges, ugyanakkor arra kérte az érseket, hogy „a subsidiumok kiosztása alkalmával” Bótának „bővebbecke osztályrészt kegyeskedjék juttatni”, akinek „kivált oly szegény állomáson miként az eszlári, bizony nehéz lesz jövő aratásig kijönnie, megélnie.”³²³

³²¹ uo. 1778/ 1882. Skody József, 1882. márc. 27. A báty, „hogy ne veszítse el a plébános jóindulatát” – Adamovics ugyanis a volt tanító 2 árva közül egyet gondjaiba vett –, 51 fjt 76 krt letétbe is helyezett, bár sérelmezte azt.

³²² EFL TE 2136/ 1882 Bóta Kálmán, (1882. máj. 4.)

³²³ uo. Ferenczy, 1882. jún. 27. Szükséges megjegyezni, hogy az egyezség legalább három héttel az előtt történt, hogy Grosz Mártont az ún. „hullaszállítási ügyben”, 1882. július 17-én meggyanúsították volna. Eötvös Károly, 1968. II. 93-96.

EGY BÍRÓVÁLASZTÁS ÁRNYAI

1881. december 28-án helyhatósági választást tartottak Tiszaeszláron, azonban, mint arról a dadai felső járás segédszolgabírája riadt jelentésében beszámolt, délután 3 és 4 között fel kellett függeszteni a képviselőtestületi választást, mivel „a verekedés oly mérvet öltöt[t], hogy négy csendlegénnyel nem voltam képes [sic!] őket fékezni, és egy csendlegényemet egészen szolgálatképtelenné tettem, annyira megverték...”³²⁴ Az alispánnak címzett jelentésben másnap akarta befejezni a szavazást, s ehhez „kellő számú karhatalmat küldeni” kért (fél szakasz honvéd lovasságot vagy két csendbiztost legényeivel tartott szükségesnek). Másnap ugyanis már nemcsak a képviselőtestület alakítása lesz a tét, hanem a bíróválasztás is, „amikor igen dühös két párt fog szem közt állani...” A kívánt erőt azonban másnapra nem sikerült összpontosítani, ezért az alispáni hivatal az előljáró választás lebonyolításához január 4-ére 40 legényt kért az 5. honvéd huszárezred parancsnokságától.³²⁵

Bár a politikai akaratnyilvánítás e vidéken gyakran járt együtt helyi villongásokkal, s hasonló rendezavarásokról Eszlár mellett a megyei sajtó máshonnan is hírt adott, vajon tudható-e, hogy mi korbácsolta fel ennyire az indulatokat 1881 végén Tiszaeszláron?³²⁶ A hivatalos források erről nem sokat árulnak el, de szerencsére máshonnan néhány dolgot kihámozhatunk a felszültségek eredetéről.

Mint már idéztük, 1884 tavaszán az eszlári katolikus hívek egy csoportja bepanaszolta papját az egri érseknél. Akkor Adamovics József lelkész hosszú iratban védekezett az aktuális vádak ellen, s néhány régebbi ellentétet is felhánytorgatott, amelyek nem is szerepeltek a vádiratban. Az ellene benyújtott panasz mögött ugyanis Nagy Ferencet, a volt eszlári bírót gyanította, aki így kívánt rajta bosszút állni hajdani megbuktatásáért. Nagy Tódor /:Ferenc:/ 1834-ben Eszláron született, tekintélyes görög katolikus jobbágycsaládban, katonai ideje leszolgálása után, 1864-ben vette nőül a lutheránus Roth Herminát, a Kállay udvar özvegy gazdaaszonyát, s tudomásunk szerint 1866 óta töltött be köztisztviségeket, amikor először a falu pénztárnoki posztját foglalta el.³²⁷ Dobozy szolgabíró Nagy Ferencet 1872 februárjában eskette fel bírói hivatalára, amikor elődje, Erdős Sámuel volt tanító hivataláról lemondott.³²⁸

³²⁴ SZSZBML IV. B. 411. 99. d. 10 205/ 1881 Kimmerling János segédszolgabíró jelentése (TE, 1881. dec. 28.)

³²⁵ SZSZBML IV. B. 411. 99. d. 10 205/ 1881 (1881. dec. 30.)

³²⁶ Szilágyi, 1999. 129-138.; Nyírvidék, 1882. jan. 1. p. 3. (TE). A tiszadadi bíróválasztás korteshadjáratáról ugyanekkor lásd Szabolcsmegyei Közlöny, 1882. jan. 19. p. 3.

³²⁷ MOL A 4677 G. kat. anyakönyvek (Tokaj) p. 83. (1834. szept. 10); A 2568 Ref. anyakönyvek (TE) p. 38. (1864. okt. 3.)

³²⁸ SZSZBML IV. B. 411. 1. d. 101/ 1872. Dobozy Ferenc jelentése (1872. febr. 27.)

Adamovics elbeszélése szerint először mint választott számvizsgálósági elnök került szembe a régi bíróval: neki kellett „referálni a hűtlen kezelés okozta pénztári hiányt”, ugyanis „egy zsidóval 170 osztr. forintját sikkasztotta el a községnek”. Nagy ugyan ekkor „rábeszélés és vesztegetés által a községi képviselőtestület többségét rábírta, hogy az elsikkasztott összeget neki határozatilag, bár jog- és illetéktelenül elengedje; mégis a megye a felülvizsgálatot csakugyan elrendelvén a főszámvevő által elmarasztaltatott”.³²⁹ Adamovics másik vádja szerint Nagy „az enyém és a tied közötti különbséget nem ismervén, nemcsak az árvák örökségének elharácsolásáért, hanem a szegény, 1876-dik évi árvíz által koldusbotra jutott szegényektől lelketlenül elragadt könyöradományokért is általam – a panaszosok kérelmére – többször jóakarátulag, s atyailag megintetett. Tanúk igazolják, sőt megyei levéltári okmányokkal igazolható, hogy vagyona legközelebb 700 osztrák forintnyi árva vagyon táblázatot”.³³⁰ Adamovics azonban nem e komolyabb ügyek miatt, hanem egy hagyaték át nem adásáért szakított Nagy Ferencel. „Ekkor mondtam ki neki nyíltan, hogy ily lelkiismeret nélküli bírót többé nem csak szavazatommal nem támogatok, de sőt mindent megteszek, hogy a község tőle meneküljön.” S ezt sikerült is elérni: Nagy „az új bíró választáskor candidatioba sem vétetett”.³³¹

S bár a katolikus plébános visszatekintéséből a régi bíró elleni vádaknak csak a summáját ismerjük, s az egész nem több, mint egy gyakori korrupciós történet (vagy legalább is korrupciós vád), az elmondottakból az derül ki, hogy Nagy Ferenc 1881 végén nyíltan nem állhatott „pártja” élére, legfeljebb a háttérből szervezkedhetett.

Az vitathatlannak látszik, hogy Nagy Ferencnek bírósága alatt sikerült a falu más hangadó személyiségeivel is konfliktusba keverednie. A pénztári hiánnyal kapcsolatos panaszt Ónody Géza terjesztette be a megyéhez, de a nemrég megválasztott nánási kerületi országgyűlési képviselő illetéktelen pénzbehajtás miatt nemcsak a községi elöljáróság, hanem a szakaszszolgabíró ellen is panasszal élt, s mint láttuk, 1881 szeptemberében „hivatali hatalmaskodás” vádjával egyenesen a főispánhoz fordult.³³²

³²⁹ EFL Acta Personalia 1460/ 1884. A megyei levéltárban az eredeti iratot nem sikerült fellelnünk, de a mutatókönyv szerint 1880-ban Ónody Géza nyújtott be kérvényt „Nagy Ferenc községi bíró számadásában kitüntetett 117 firt hiány tárgyában”. SZSZBML IV. B. 411. 1153. k. 1880.

³³⁰ uo. Anyakönyvi bejegyzés szerint Nagy Ferenc nemcsak községi bíró, hanem árvagyám is volt az 1870-es években.

³³¹ uo. 15 forint szóbeli hagyatékról volt szó, amelyet a helybeli református tanító 1873-ban elhunyt katolikus neje hagyott az egyházra. Amikor 1881-ben Adamovics mozgalmat indított az újonnan nyitott temetőben egy kereszt állítására, kiderült a tartozás, amit végül kamatostul sikerült is a papnak a bírón behajtania. „Így sikerült 15 forintot és egy 5 forintra becsült keresztnek való szál tölgyfát kicsikarhatnom tőle.” EFL Acta Parochialia TE, 1600/ 1884 (1884. ápr. 24.)

³³² SZSZBML IV. B. 411. 99. d. 7935/ 1881. Ónody Géza levele (1881. szept. 9.) A panasz tárgya ezúttal 23 firt 92 krajcárnyi összeg volt. A levél hangneméből árad az újonnan megválasztott országos képviselő felhorgadt

A régi községi előjáróság maga ellen fordította a helybeli református egyházat is. 1881 tavaszán árvízvédelmi céllal gát számára a község elfoglalt 5 hold földet, s ennek vételáraként 400 forintot először 1881. április 1-jére ígérte kifizetni, de csak halogatta a vételár törlesztését.³³³ Mivel az egyházközség adóhátralékának kifizetése is esedékessé vált, az 1878-ban megválasztott lelkész, Láposy János, arra kérte az egyházi felsőbb hatóságokat, hogy támogassák kérvényét, amivel a főispánhoz s a királyi törvényszékhez fordul.³³⁴ Közben láthatóan a református lelkész is erőteljesen exponálta magát a helyhatósági választási küzdelmekben. A január 4-én lebonyolított választások után legalább is kedvező fordulatról számolt be esperesének a község vezetésében: „sok évi nehéz ostromlás után sikerült közelebb, az egyház ügyei iránti érdekeltségéről, jóakarataról s értelmességéről ismeretes Farkas Gábortól az iránt határozott nyilatkozatot csikarni, hogy elfogadja a bíróságot s a mi valóban örvendetes, nagy erőmegfeszítésekkel sikerült is őt a bírói székbe ültetnünk. Így már nyugodt vagyok az elvesztett földek árának békés útoni megkaphatása iránt, – mert meg vagyok győződve, hogy Farkas Gábor a községi ügyeknek – ez Augias istállójának – kitisztázása után – melyhez már kellő eréllyel hozzáfogott – egyik első teendőjének ismerendő követelésünk kiegyenlítése.”³³⁵

Azt tudjuk tehát, hogy az egyik „dühös párt” élén Nagy Ferenc nem állhatott, míg a másik tábor a bíróválasztási küzdelem során Farkas Gábor (1826-1907) mögé sorakozott fel, aki régi helybeli református taksás nemesi család sarja volt.³³⁶ A személyével kapcsolatos várokozások azonban túlzásnak bizonyultak, ugyanis közben a főispán közbenjárására végrehajtott számadási vizsgálat során kiderült, hogy ugyan „600 forinton felül kell lenni a pénztárban, de ott valósággal egy fillér sem találtatott. Sőt minthogy az illető volt pénzkezelők nem is mutatnak semmi hajlandóságot azon összegnek önkéntesen leendő befizetésére: a községi képviselőtestület kénytelen volt ellenük – mint sikkasztók ellen feljelentést tenni s tegnap már – megyei közegek közbejöttével – javaik zár alá vétettek”.³³⁷ Egy hónap múlva pedig arról szólt a tudósítás, hogy a főispán közbenjárására sor került a község javainak lefoglalására is.³³⁸

öntudata. Mint a vizsgálatból kiderült, ez a beszéd az 1880-ban végzett kataszteri munkálatokból és a körorvosi díjából adóarány szerint háramlott Ónodyra.

³³³ TERLI Jk. 1881. máj. 26.

³³⁴ TtREL I. 28. d. 24. Esperesi napló (1881. okt. 4; 1881. okt. 19; 1881. dec. 17)

³³⁵ TtREL I. 28. j. 16. Körlevelek 3/ 1882 Láposy János, TE – Pápay Imre alsószabolcs-hajdúkerületi esperesnek, Hajdúböszörmény (1882. jan. 12.)

³³⁶ Farkas Gábor családjára, személyére lásd Kövér, Performációk II. 2007.

³³⁷ TtREL I. 28. j. 16. Láposy – Pápay (1882. febr. 24.)

³³⁸ TtREL I. 28. j. 16. Láposy – Pápay (1882. márc. 27.)

Az 1882 elején lebonyolított választással hatalomra került új eljáróság ugyan a visszaélések leleplezése révén folytatta a (pénzügyi?) leszámolást elődével, de ezáltal önmagában a pénztárt nem tudta fizetőkész eszközökkel megtölteni. Nem áll távol tőlünk, hogy itt a községi háztartás krónikus hiányának kérdéseibe elmerüljünk, ehelyütt mégis inkább magát a választás lefolyását és a „pártok” tagolódását kell bemutatnunk.

A zavartalan körülmények biztosítása mindenek előtt Benedek János vezénylő hadnagy és a 28 fős lovas huszárság érdeme volt, amint azt a választási jegyzőkönyv is kiemelte.³³⁹ A 40 fős községi képviselőtestület egyik felét a legnagyobb egyenes adófizetők, a virilisek adták, akiknek legújabb adatok szerint korrigált névsorát már nyolc nappal korábban közzétették. A testület másik feléből 10 főt sorsoltak ki előzetesen, s a helyükre lehetett most választani. Ennek során tört ki a verekedés december 28-ának délutánján. S mint a január negyedikei jegyzőkönyv záró része tudtul adja, december 29-én „több választók fenyegető magatartása miatt” nem lehetett a választást folytatólagosan megtartani. Az, hogy név szerint kiket sorsoltak ki, és kik az új tagok a választott képviselők között, azt sajnos nem ismerjük. A jegyzőkönyv alapján van viszont két névsorunk a „választott” és a „képviseleti” tagokról (2-2 póttaggal egyetemben). (4/ 9. táblázat). Hozzá tartozik még a képhez, hogy a korábbi képviselőtestület összetételét sem ismerjük. Két korábbi időszakból maradtak fenn jegyzőkönyvek: 1876 nyaráról, amikor az árvíz után a falu esetleges kitelepítéséről volt szó (ezeken 29 fő vett részt), illetve 1878 végéről-1879 elejéről, a falusi iskolák finanszírozásáról folytatott vitákról (amelyeken kevesebben, 22-en jelentek meg). E kettő alapján úgy tűnik, hogy a választottak névsorában az első 10 helyen 7 olyan található, akiknek a neve a fenti két időszakban nem bukkant fel, tehát feltételezhető, hogy a névsor elején találjuk az újonnan megválasztottakat. Ezt támasztja alá, hogy Pásztor József például 1881 őszétől tanított az újfalusi iskolában.³⁴⁰ A 11. helyen Nagy Ferenc neve állt a megválasztottak között, akit láthatóan mégsem sikerült teljesen diszkvalifikálni a helyi politikából. Ráadásul Lengyel István választott képviselő helyére futott be, az anyakönyvből tudjuk, hogy a kovács 1881. december 30-án hunyt el. Mivel Lengyel 1876-ban testületi tag volt, elképzelhető, hogy őt nem sorsolták ki, hanem helyére még a régi testület póttagjaként jött be Nagy, vagy az sem kizárt, hogy Lengyelt még december 28-án megválasztották (újraválasztották?), s halála miatt a 11. legtöbb szavazatot kapott Nagy került be. Újnak számított a választottak között az

³³⁹ SZSZBML IV. B. 411. 100. d. 136/82 (1882. jan. 4.) A jegyzőkönyvet a választási bizottság elnöke, Ónody Géza és tagjai, Kovács Ignác (tiszttartó), Liptay Jenő, a Dessewffy-uradalom kasznárja és Papp József, helybeli görög katolikus módos gazda szignálta, de aláírta még a két lelkész, Adamovics József és Láposy János, valamint a belfalusi református tanító, Várkonyi Ferenc is. A választásról szóló fenti elemzés ezen a dokumentumon alapul.

³⁴⁰ TtREL I. 28. d. 24. Esperesi napló (1881. aug. 30; 1881. okt. 2.)

egyetlen izraelita képviselőtestületi választott tag, a 20. helyre sorolt Klein József napszámos is. A választottak felekezeti összetétele szempontjából meghatározónak tűnik, hogy a 20 tagból 15 református volt.

Ami a viriliseket illeti, a sort helyben birtokos, de nem itt élő arisztokraták vezették. Kállay Gusztávné ugyan szintén az élbolyban található, de birtokainak tulajdonosa már 1875 óta Dessewffyék közül kerül ki, bár láthatóan a belfalusi kastély hasznélvezetét megtartotta. Ónody Géza 1880-ban adta el földjeit a mecenzéfi vasgyáros Pöhm Simonnak, s azonmód vissza is bérelte tőle.³⁴¹ A közép- és nagybirtokosok közül Kállayné, Ónody és Dessewffy veje, gróf Pongrácz Jenő élt helyben (utóbbi Bashalmon). A virilisek között a legnagyobb adót fizetők tehát absztinensek voltak. A virilisek második csoportja a bérlőkből állt (közülük egyedül a Kállay Béni eszlári birtokain gazdálkodó Szilvásyné nem volt zsidó). A virilisek utolsó harmadát a katolikus pap és a kántortanító, a református lelkész, egy katolikus boltos (Kohlmayer) és a legnagyobb helybeli parasztgazda, Papp József alkotta. Papp József bő egy évtizeddel ezelőtt már a bírói posztot is betöltötte. Farkas Gábor, a nyertes bíró csak a virilis póttagok közé fért be, de ő amúgy is választott tag lett.

A szavazás számszerű eredményeiről egyedül a bíróválasztásnál kapunk képet: ebből derül ki, hogy Farkas Gábor igazi kihívójának a katolikus Ailer (Eiler) Ferenc számított.³⁴² Ez annál is inkább érdekes, mert Ailer nem tartozott a vagyonos emberek közé, mégis meghatározó alak lehetett, mert, mint láttuk, 1884-ben az Adamovics elleni panasznak is egyik fő szervezője volt. A bevádolt plébános egyenesen „mint földosztó, minden nadrágos embernek halálos gyűlölöje” bélyegezte. Jelölésének azonban nemcsak szociális karakterét emelte ki, hanem alaptermészetét is kifogásolta. Adamovics elmondta róla, hogy elődei alatt kurátor volt, de ő elcsapta, mivel „szájaskodása, mellyel senkit nem kímél, gyűlöletessé, veszekedő természete, kerülte teszi őt, a jobb érzésűek előtt”. Mikor pedig harangozónak ajánlkozott, nem vette fel.³⁴³ Farkas Gábor 110:97 arányban aratott győzelme meglehetősen szoros volt. Távolról sem mehetett biztosra, s ez bizonyosan hozzájárult ahhoz, hogy az indulatok elszabadultak. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a 200 fő feletti szavazó igen magas részvételi arányt sejtet, hiszen a magas országgyűlési képviselőválasztói cenzussal szemben a községi képviselőtestületnél minden felnőtt férfi szavazati joggal bírt.

³⁴¹ Kövér, Nagybirtokok, 2006. 143-155.

³⁴² Ailer (Gusztai) Ferenc 1839-40 körül született. MOL A 900. A harmadik bírójelölt, aki a református egyház kurátora volt, Vajda József nem kapott szavazatot, s pár nappal a választások után, 1882. január 7-én tüdőgyulladásban meghalt. MOL A 2568.

³⁴³ EFL Acta Personalia 1460/ 1884.

A többi tisztségviselőket már közfelkiáltással választották. Így került új ember a törvénybírói és a pénztárnoki székbe is. Ailer a törvénybírói székért és a hitességért is ringbe szállt, de csak az utóbbit sikerült elnyernie. Az egész szavazás végeredményét nézve sajátos proporcionalitás körvonalai rajzolódnak ki: a bíró református, a törvénybíró görög katolikus, a pénztárnok pedig római katolikus lett. A hitesek közül kettő református (Murvai, Tanyi), kettő katolikus (Kobzos, Ajler), az egyik megválasztott őrmester szintén római katolikus (Szécsy), a másik (Meleg) református. Lehet-e véletlen ez a száz évvel később „népfrontosságnak” nevezhető politikai aránytartás? Hogy a felekezeti „pártosodás” szerepet játszott a választási propagandában, azt Adamovics is említette 1884-es idézett védlevelében: szerinte néhány hívét azzal sikerült a korteskedés során a másik táborbelieknek maguk mellé állítani, hogy azt terjesztették: „a pap is kálvinistává akar lenni, azért akarja Farkas Gábort bírónak tenni.”³⁴⁴ Összességében elmondható, hogy miközben az előljáróság megválasztásában egyfajta mértéktartó felekezeti arányosság érvényesült, a virilizmuson belül nem volt mód ilyen szempontok érvényesítésére, a választások minden jel szerint igyekeztek korrigálni a törzsökös református népesség javára a falu erőviszonyait. A korrekció egyértelmű vesztese a falu zsidósága volt. A régi képviselők közül sem az Einhorn, sem a Junger, sem a Weiszstein, családnevet nem látjuk viszont az 1882-es választás végeredménye után.

³⁴⁴ EFL Acta Personalia 1460/ 1884.

4/ 9. táblázat.

A tiszaezlári képviselőtestület választott és virilis tagjai 1882. január 4-e után

<i>választott</i>	<i>virilis</i>	<i>bíró</i>	<i>szavazat</i>
Murvai György	Dessewffy Miklós gróf	Farkas Gábor	110
Farkas József	Wesselényi Ferenc báró	Eiler Ferenc	97
Farkas Ferenc	Bethlen Sándorné gróf	Vajda József	0
Tanyi Mihály	Kállay Gusztávné		
Ardai István	Pöhm Simon	<i>törvénybíró</i>	
Kovács József	Kállay Béni	Papp József id.	x
Várkonyi Ferenc	Ónody Géza	Eiler Ferenc	
Pásztor József (tanító)	Ehrenreich Jakab	Vajda József	
Ajler Ferenc	Lichtman Mór		
Chrobák József	Alter Mór	<i>pénzkezelő</i>	
Nagy Ferenc*	Lichtman Jakab	Großberg Leon	
Farkas Gábor	Adamovics József	Ardai István	
Nagy Sándor	Groszberg Leon	Kohlmayer József	x
Vajda József	Pap József id.		
Farkas Mihály	Láposy János	<i>hitesek</i>	
Pásztor József (tótfalu)	Rk. Kántor	Murvai György	x
Gy. Kis József	Lichtman József	Kobzos János	x
Farkas Sándor	Szilvássy Jánosné	Tanyi Mihály	x
Szécsy Sándor	Zieszman Jakab	Ajler Ferenc	x
Klein József	Kohlmayer József		
		<i>őrmesterek</i>	
<i>póttagok</i>		Szécsy Sándor	x
Debrecenyi Mihály	Kgy. Nagy József	Gy. Kis József	
Szui György	Farkas Gábor	Nagy András	
		Ardai József	
		Meleg Miklós	x

* Lengyel István elhalt tag helyett

Forrás: SZSZBML IV. B. 411. 100. d. 136/ 1882

Miközben a képviselőtestület egynegyedét háromévente kisorsolták, s ugyanakkor a bírót és a tisztségviselőket is újraválasztották, az 1871-es községi törvény óta a falusi előljáróság egyik tagját, a jegyzőt ugyan szintén választották, de működése nem kötődött periodikus ciklusokhoz.³⁴⁵ Gyakorlatilag addig maradt, amíg tudott és akart. Természetesen annak is megvolt a lehetősége, hogy állásából hivatalosan elmozdítsák, ha annak betöltésére alkalmatlannak vagy méltatlannak bizonyult. A jegyző státusának megszilárdításával a törvényalkotók tulajdonképpen a szakképzettség folyamatosságát kívánták biztosítani és megbecsülni az előljáróságban, miközben a választott bíró, törvénybíró s a hitesek a helyi

³⁴⁵ Csizmadia, 1976. 126; 132.

érdek- és erőviszonyok kifejezői voltak.³⁴⁶ Ahogy Tiszaeszlár községi szabályrendelete is rögzítette: „A községi jegyző a község tolvivője (sic!) egyszersmind olyan (sic!) előjárója ki a községi ügyek vezetésében képzetséges állásánál fogva a bíróval együtt leghathatósabbán részt venni van hivatva.”³⁴⁷ Szükség is lehetett a korban a pozíció megerősítésére, mert csak Tiszaeszláron a községi törvény hatályba lépte előtt meglehetősen gyakran fordult elő a jegyző fegyelmi elbocsátása, sőt megszökése is.³⁴⁸ S nem volt ez másként az alispáni iratok tanulsága szerint a megye más községeiben sem. Hogy a közigazgatási apparátus legalsó láncszeme volt ilyen korrupct, vagy épp az okozta a panaszok, feljelentések áradatát, hogy nem volt más mód eltávolításukra, azt most nem tudjuk megvizsgálni. Tény azonban, hogy nagyjából az 1881 végi választási botrányokkal egy időben az akkori jegyző ellen is fegyelmi vizsgálat folyt, ám ő végül megúszta az elmozdítást.

Gunya Sándor jegyző 1853-ban született, s még nőtlen fiatalemberként 1877. március 25-én került az eszlári jegyzői hivatalba. Szolgált már a faluban előbb egy Gunya Ignác nevű jegyző is, ő később Rakamazon bukkant fel.³⁴⁹ Gunya Sándor ellen 1881. december 12-én a megyei adófelügyelő indított fegyelmi vizsgálatot, s mint „javíthatatlan hanyag közeget állomásából felfüggeszteni és elmozdítani” kérte.³⁵⁰ Nem ez volt az első panasz ellene. A lavinát egyébként ezúttal Ónody Géza indította el, amikor a már eladott birtoka után rá kivetett adónövekményt kifogásolta. A frissen megválasztott Ónody képviselő Böhm adófelügyelőnél személyesen is megjelent, s bejelentette, hogy interpellálni fog a pénzügyminiszternél saját ügyében. Ettől aztán beindult a gépezet, de a fenyegetőzésen túl a szigort az is kiváltotta, hogy a jegyző már a többedik megkeresésre nem reagált, s az 1879-es adófőkönyvet nem tudta bemutatni. A kötelességmulasztással egyébként szintén megvádolt, magát ártatlannak valló szolgabíró, Jármay Jenő 1882. január 2-án terjesztette elő a Gunya ellen megtartott vizsgálat eredményét. A vádak közül egy maradéktalanul igazolódott, az 1879-es adókönyv valóban elveszett, s erre a jegyző elég kinkeserves védekezést adott elő: azt állítván, hogy a „B főkönyv el lévén rongyolódva”, egy tiszalöki könyvkötőhöz küldte át, aki azonban előbb eltűnt, majd megkerült, de akkor meg a bekötött főkönyv utolsó lapjai hiányoztak, ezért újra

³⁴⁶ Szakál, 1986. 6.

³⁴⁷ Tiszaeszlár nagyközség szabályrendelete (TE, 1872, aug. 11.) SZSZBML V. 429.

³⁴⁸ A megye 1865. szeptember 7-i határozata Kürthy Menyhért volt tiszaezlári jegyzőt 505 fit elsikkasztásában találta bűnösnek, jóllehet vagyontalansága miatt azt rajta behajtani nem tudta. SZSZBML IV. B. 255. b. 112. d. 694/ 867. (Szlávy József államtitkár – Szabolcs vármegye, 1867. jún. 2.); 1872 februárjában pedig Kovács Pál jegyző adósságait hátrahagyva családjával együtt megszökött Eszlárról. SZSZBML IV. B. 411. 1. d. Dobozy Ferenc szolgabíró – Bónis Barnabás alispán, 1872. febr. 27.)

³⁴⁹ SZSZBML IV. B. 411. 115. d. III. 1883/74. A közöttük esetleg lévő rokonságnak még nem bukkantam nyomára. Rakamazon segédjegyzősködött még egy sátorlajújhelyi születésű, szintén sokszor bepanaszolt Gunya József is.

³⁵⁰ SZSZBML IV. B. 411. 100. d. 9748/ 881. (Böhm adófelügyelő – alispán, 1882. dec. 12.)

visszaküldte neki, „hogy a hiányzó lapokat keresse meg s kösse belé”, s azóta többszöri sürgetés dacára sem tudta kezeihez kapni. Szó, ami szó, 20 forint bírságban marasztaltatott el, ami januártól áprilisig négyhavi fizetésére foglaltatott le.³⁵¹ S bár a panaszok és vizsgálatok ellene a továbbiakban sem szűntek meg, a jegyző, fegyelmi és bírságoknak kitéve s ezek által sakkban tartva, mégis az 1920-as évekig a helyén maradhatott.³⁵²

³⁵¹ uo. 99/ 882 (Jármy szolgabíró – alispán, Vencsellő, 1882. jan. 2.) Gunya a kifogásolt földadózaporulati kimutatások egy részéről azt állította postakönyvével is bizonyítva, hogy azokat beküldte.

³⁵² 1883 tavaszán főispáni kezdeményezésre indult ellene fegyelmi vizsgálat, mivel az árvaszéki üggyöz szükséges telekkönyvi kivonatot 10 hónap késéssel mutatta be. SZSZBML IV. B. 411. 125. d. XII. 1883/ 150. (1883. ápr. 13.) 1928-ban Eszláron nyugdíjasként hunyt el.